

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ
Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952),
Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969),
др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999)
др Милован Митровић (2000–2004), др Часлав Оцић (2005–)

150
(1/2015)

Уредништво

Др Бошко БОЈОВИЋ, Француска
Др Милан БРДАР, Београд
Др Рајко БУКВИЋ, Београд
Др Бранислав БУРЂЕВ, Нови Сад
Др Масајуки ИВАТА, Јапан
Др Борђе ИГЊАТОВИЋ, Београд
Др Милош МАРЈАНОВИЋ, Нови Сад
Др Милован МИТРОВИЋ, Београд
Др Драго ЊЕГОВАН, Нови Сад
Др Часлав ОЦИЋ, дописни члан САНУ, Београд
Др Питер РАДАН, Аустралија
Др Панајотис Г. ХАРИТОС, Грчка
Др Срђан ШЉУКИЋ, Нови Сад

Главни и одговорни уредник
Др Часлав ОЦИЋ
дописни члан САНУ, Београд

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

150
(1/2015)

НОВИ САД
2015

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек њише за сѣолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Богољуб Шијаковић ВЕЛИКИ РАТ, ВИДОВДАНСКА ЕТИКА, ПАМЋЕЊЕ	Bogoljub Šijaković THE GREAT WAR, ETHICS OF VIDOVDAN, MEMORY
1–42	

Ђорђе Ђурић МЕМОАР КНЕЗА ЛИХНОВСКОГ КАО ИЗВОР ЗА УТВРЂИВАЊЕ ОДГОВОРНОСТИ ЗА ОТПОЧИЊАЊЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	Đorđe Đurić PRINCE LICHNOWSKY'S MEMORANDUM AS A SOURCE FOR DETERMINING THE RESPONSIBILITY FOR THE OUTBREAK OF THE FIRST WORLD WAR
43–51	

Јован Јањић УЛОГА СВЕШТЕНСТВА У СТВАРАЊУ И РАДУ ОРГАНА ДРЖАВЕ ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА (Други део)	Jovan Janjić ROLE OF CLERGY IN THE CREATION AND FUNCTION OF THE SERBIAN STATE FROM THE TIME OF FIRST SERBIAN UPRISING (Part two)
53–64	

Горан Гаврић ЗНАЧАЈ ДРУШТВЕНИХ НАУКА У ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОМ ИСТРАЖИВАЊУ УМЕТНОСТИ	Goran Gavrić THE IMPORTANCE OF SOCIAL SCIENCES IN INTERDISCIPLINARY STUDY OF ART
65–78	

Снежана Божанић и Ђура Харди РЕЛИГИОЗНО-МОРАЛНИ КОНТЕКСТ ДРУШТВЕНЕ ЗАШТИТЕ СРЕДЊОВЕКОВНОГ ПРОСТОРА	Snežana Božanić and Đura Hardi RELIGIOUS AND MORAL CONTEXT OF SOCIAL PROTECTION OF MEDIEVAL SPACE
79–99	

Вишња Ђорђић и Татјана Тубић СПОРТСКИ УЗОРИ УЧЕНИКА И УЧЕНИЦА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ	Višnja Đorđić and Tatjana Tubić SPORTS ROLE MODELS IN ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS
101–111	

Ивана Милошевић и Весна Родић ЗНАЧАЈ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ У СИСТЕМУ ВРЕДНОСТИ У СРБИЈИ: РЕЗУЛТАТИ АНКЕТНОГ ИСТРАЖИВАЊА	Ivana Milošević and Vesna Rodić IMPORTANCE OF THE ENVIRONMENT IN THE VALUE SYSTEM IN SERBIA: SURVEY RESULTS
--	--

113–127

Душко Кузовић и Недељко Б. Стојнић ЛЕТЊИ СТАНОВИ СТОЧАРА НА ПЛАНИНИ ПОВЛЕН	Duško Kuzović and Nedeljko B. Stojnić SHEPHERD SUMMER HOUSINGS IN POVLEN MOUNTAIN
---	--

129–156

Марија Цвјетковић ДОПРИНОС ДЕЈВИДА ХАРВИЈА УРБАНОЈ СОЦИОЛОГИЈИ	Marija Cvjetković DAVID HARVEY'S CONTRIBUTION TO URBAN SOCIOLOGY
---	---

157–169

Вера Медић и Драгица Колџин УТИЦАЈ НОВОГ КОНЦЕПТА ИНОВАТИВНИХ СТРАТЕГИЈА НА ПОБОЉШАЊЕ ТУРИСТИЧКИХ УСЛУГА	Vera Medić and Dragica Koldžin THE IMPACT OF A NEW CONCEPT OF INNOVATIVE STRATEGIES ON THE IMPROVEMENT OF TOURISM SERVICES
---	---

171–180

Слађана Видосављевић ОБРАЗОВАЊЕ ЖЕНСКЕ ДЕЦЕ У СРБИЈИ С ОСВРТОМ НА КОСОВО И МЕТОХИЈУ ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	Slađana Vidosavljević EDUCATION OF FEMALE CHILDREN IN SERBIA WITH REFERENCE TO KOSOVO AND METOHIJA TIL THE FIRST WORLD WAR
---	---

181–193

НАУЧНА ХРОНИКА / SCIENCE CHRONICLE

Дејана Оцић
 СРПСКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА И КАПИТАЛНИ
 ИЗДАВАЧКИ ПРОЈЕКТИ У СРБИЈИ

195–209

ОСВРТ / REVIEW

Маринко Лолић
 ДРУШТВЕНА НАУКА У ДОБА КРИЗЕ МЕТОДСКЕ СВЕСТИ
 (Милан Брдар, *Наука и истина – зајосијављене ѿерсијектйве филозофије науке*,
 Институт друштвених наука, Београд и Центар слободарских делатности, Кра-
 гујевац 2014)

211–217

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Тања Станишић

УПРАВЉАЊЕ АГРАРОМ СРБИЈЕ У ТРАНЗИЦИЈИ

(Зоран Д. Симоновић, *Управљање аграром Србије у транзицији*,
Институт за економику пољопривреде, Београд 2014)

219–222

Бојан Тодосијевић

САВРЕМЕНА ПСИХОЛОГИЈА О ЖЕНАМА И МУШКАРЦИМА

(Dušanka Mitrović, Aleksandra Trogrlić: *Psihologija polnih razlika i sličnosti*,
Sinapsa edicije, Beograd 2014)

222–225

Миломир Степић

СРПСКА СТРАТЕГОЛОГИЈА: ПРВА БРАЗДА

(Часлав Оцић, *Ка обали њиви: стратеџолошка размајрања*,
Друштво за привредну историју, Београд 2015)

225–228

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE

229–233

РЕЦЕНЗЕНТИ ЗМСДН У 2014. ГОДИНИ / MSSSQ REVIEWERS IN 2014

235

ВЕЛИКИ РАТ, ВИДОВДАНСКА ЕТИКА, ПАМЋЕЊЕ

БОГОЉУБ ШИЈАКОВИЋ

Универзитет у Београду, Православни богословски факултет

Мије Ковачевића 11Б, Београд, Србија

bsijakov@gmail.com

САЖЕТАК: Полазећи од карактеризације савремености (доминација сектора финансија и високе технологије, политизовање економије, идеолошка употреба културе и контрола способности мишљења) и кратке анализе експанзионизма (политичког, економског, културног) уочи Великог рата, аутор детаљније описује духовну ситуацију пред Велики рат у философији, књижевности, умјетности, као и национално-политичке програмске текстове и ратну пропагандну публицистику њемачких интелектуалаца тог времена. Континуитет аустроугарске колонијалне политике према Балкану и Србији кулминира у подстрекивању на превентивни рат против Србије од стране елита у Берлину и Бечу, што је важно за питање одговорности за рат, који се води с конкретним ратним циљевима у којима се огледају узроци рата. Ове ратне елите хтјеле су да као узрок рата прогласе Сарајевски атентат, који је уствари политички атентат и тираноубиство. Ослободилачки покрет демократске омладине Млада Босна треба посматрати и у европском контексту и као инспирисан српском традицијом култа Косова и Видовданске етике, која говори о жртви као сублимацији историје и праведном страдању као елементу идентитета. Историјско памћење сугерише да је историјска одговорност трансгенерацијска. Епске размјере српског страдања у Великом рату додатно су подстакле тему Видовданског Храма по замисли Ивана Мештровића. Темелје ове замисли пољуљао је Милош Црњански и *Лириком Ишак*е вратио Видовдану неисцрпну народну снагу важења. Због огромних војних и цивилних српских жртава у новијој историји потреба да се успостави меморијална установа Спомен Жртве има данас за српски народ идентитетски и егзистенцијални, етички и онтолошки значај.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Савременост, експанзионизам, Велики рат, духовна ситуација, Идеје из 1914, интелектуалци, Хабзбуршка монархија, Србија, превентивни рат, одговорност за рат, Млада Босна, Видовданска етика, памћење, жртва, идентитет, историја, Видовдански Храм (Иван Мештровић), Милош Црњански (*Лирика Ишак*е), Спомен Жртве

ДИЈАГНОЗА ВРЕМЕНА

Историја дакако није пуко протицање времена, па чак ни испуњеност временског тока некаквим догађајима*. Историјски догађаји одигравају се у времену људске егзистенције, које карактерише испреплетеност и интегрисаност временских хоризоната прошлости, садашњости и будућности. Ми из садашњости разумијевамо и тумачимо прошлост, а поступци у садашњости одређени су нашим циљевима у будућности. Ако су наши историјски циљеви мотивисани идеалима слободе и правде – онда ми и на тај начин у историјску пролазност уносимо перспективу вјечности. Једна од одлика наше савремености је инсистирање на пролазности тренутка и диктатура безначајности догађања, што заправо треба да замагли перспективу вјечности.

Нашу савременост карактерише доминација у секторима финансија и високе технологије, што условљава константно повећавање неједнакости међу људима и народима. Економски опстанак и развој многих држава зависи од испуњавања политичких услова (то је политизовање економије), а политичка стабилност и политичке структуре зависе од економских уступака инвеститорима (то је економизовање политике). Одиграва се успостављање контроле над глобалним ресурсима, над тржиштем, финансијама и информацијама. За одржавање оваквог стања користи се стратегија масовног медијског заглупљивања и политичке демобилизације; „глобални играчи” намећу културне моделе и поново заоштравају стари проблем идеолошке употребе културе, наиме употребе културе у сврху оправдавања и јачања доминације изван поља културе; предузима се фрагментација друштва да се не би могао артикулисати масовнији покрет економског и културног опоравка као основа политичке самосталности. Академска (интелектуална) лјевица конвертовала се у постмодернизам, мултикултурализам, критичку теорију, наиме у теоријске стратегије које све у свом фокусу имају културу а не економију – која је толико доминантна да је у стању да конструише културне обрасце понашања и да их користи за манипулацију. Друштвене науке су у бар двострукој кризи: искуство њихове злоупотребе од стране структура моћи је изобилно и евидентно, а енормни напредак природних наука омогућио је овима не само преузимање тема друштвеним наукама него и већу вјеродостојност. Људски ум се запleo у бескрајне интерпретације и (де)контекстуализације, запао је у несавладиву информисаност и привид знања. На дјелу је суптилни, орвеловски тоталитаризам: контролише се само мишљење као људска способност, а да више не постоји утврђено ‘мишљење’ – оно је дневно промјенљива роба; у флуид се претварају све духовне тачке ослонаца, сви животни оријентир, вриједности и увјерења. Свакодневно сазнајемо шта је све

* Рад је настао у оквиру пројеката бр. 179078 и 179064, које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Такође, дјелови рада изложени су на научном скупу „Млада Босна и идеја националног ослобођења” на Факултету политичких наука у Бањалуци 24. новембра 2014. и на међународном научном скупу „Православни свет и Први светски рат” на Православном богословском факултету у Београду 6. децембра 2014.

постало могуће, али ко треба да нам одговори на питање шта је све допустиво?

Ово је владајуће и овладавајуће идеолошко стање духа¹ у којем се предузима деконструкција и фикционализација историјске прошлости и традиције као предуслов за њихову функционалну конструкцију (тзв. ревизију). Још стручније речено: предузима се брутално насиље и безочно лагање ради доминације и пљачке. Као пред Први свјетски рат, у доба комплексног *експанзионизма*, када су европске земље запосиједањем колонија успоставиле политичку и економску доминацију, која је онда покривана и прикривана њиховом тобожњом цивилизаторском мисијом (почетком 20. вијека европској експанзији почеле су да својим претензијама конкуришу САД и Јапан). На цивилизаторску мисију позивала се и Аустроугарска након што је по Берлинском конгресу 1878. окупирала Босну и Херцеговину на 30 година и потом је 1908. анектирала.

ЕКСПАНЗИОНИЗАМ КАО УВЕРТИРА

Експанзионизам не само да претходи Великом рату него на њега узрочно дјелује. У разним сферама живота (политика, економија, култура) експанзионизам² постаје феномен времена, видљив до данас (паралеле и сличности с данашњим стањем остављам овдје по страни).

– *Економска експанзија*: Развијеним европским земљама потребно је тржиште за вишак производа, а сировине и храна за сопствену индустрију и становништво. Оне настоје да у ваневропским државама добију трговинске повластице и монополе. Нпр. „уговори о насељавању” дају енглеским, француским или њемачким држављанима у земљама Јужне Америке право куповине земљишта, право слободне трговине под повољнијим условима него што их имају домицилни држављани и право слободног вршења вјерских обреда. У земљама Азије европске владе су за своје држављане издејствовале специјални положај екстериторијалности који их изузима од локалног општег права. У Османском царству Европљани имају трговинске, пореске, вјерске и правосудне бенефиције. Развијен је читав систем гаранција да би се штитили привилеговани интереси, наиме да се повећа извоз из европских држава, а успостављањем колонија и кроз повољне концесије да се организује експлоатација пољопривредних и рудних богатстава у ваневропским државама. То је условило развитак саобраћајних капацитета и извоз европског капитала наравно по већим каматним стопама. Финансијска експанзија праћена је економским и по-

¹ Нешто више о кратко описаном стању ствари писао сам у чланку *Философија и теологија у контексту савремености, Српска теологија у двадесетом веку: Исцрпљивачки проблеми и резултати*, књ. 15, Зборник радова научног скупа (ПБФ Београд, 14. децембар 2013), прир. Б. Шијаковић, Београд: Православни богословски факултет 2014, 121–126.

² У даљем приказу ослањам се на добар увид и преглед који даје Пјер Ренувен (1893–1974), и сâм учесник Великог рата и војни инвалид: Pierre Renouvin, *La Crise européenne et la Première Guerre mondiale*, Paris: Presses universitaires de France 1948 (¹1934, ⁴1962, ⁵1969; [Paris]: A. Sauret 1972, préface de Adrien Dansette) = *Европска криза и први свјетски рат*, прев. N. Berus, Zagreb: Naprijed 1965, нарочито стр. 9–24.

литичким притисцима и резултује успостављањем политичког утицаја и доминације. Овај процес праћен је иселавањем европског становништва (Европу је од 1900. до 1914. напустило око двадест милиона становника). Емигрира углавном сиромашно и витално становништво, што је за владе политички и социјално корисно јер предупредује немире.

– *Експанзија политичких идеја*: Политички либерализам (парламентаризам, слобода штампе, индивидуална права) у Европи почетком 20. вијека представља цивилизацијски стандард. У ваневропским државама површно се опонаша прихватање либералних начела, али се у пракси ова начела изигравају.

– *Вјерска експанзија*: Европске хришћанске конфесије настојале су да организованом мисијом рашире јеванђеље, наиме европску хришћанску цивилизацију. Изван Европе у првим годинама 20. вијека дјеловало је шеснаест хиљада римокатоличких и осам хиљада протестантских мисионара с циљем да ваневропско становништво преобрате не само у вјери него у социјалном и политичком па и привредном понашању. Ово цивилизацијско преобраћање често је представљало претходницу економског продора и припомоћ у колонизовању. Почетак 20. вијека карактерише неспособност Римокатоличке цркве да се споразумије с интелектуалним и социјалним духом времена и да се приближи тежњама савременог друштва. Вјерско буђење у Европи карактеристика је нарочито почетка ратних непријатељстава.

– *Интелектуална експанзија*: У философији, књижевности, ликовној и музичкој умјетности експанзија је много мања него што би се очекивало, али припрема много дубље промјене него што се жељело. У годинама пред Први свјетски рат историографски рад био је изузетно плодан и подигнут на виши научни ниво у погледу учености, способности за систематизацију и генерализацију, методичке самосвијести и критичког духа. Но рат је много тога прекинуо.

„Распаливши међу народима осветољубивост и мржњу, распаљујући национални понос и изазивајући осјећање презира или жеље за осветом, наметнуо је [рат] ширењу науке најгрубљу присилу. ‘Ратни дух’ је деформисао добар дио интелигенција и често осудио на ћутање оне који свој идеал непристрасности нису хтјели жртвовати тренутним страстима. Историчари су често били ‘мобилисани’ у службу пропаганде. Тежња за истином и жеља да се схвати гледиште другог биле су одбачене. То приморавање било је потребно дакако у националном интересу, али је оно историчару одузимало слободу мисли и независност духа који су потребни за његово дјело. Ипак су поглед на велике догађаје који су потресали свијет и проблеми који су се постављали у политичком, економском и социјалном животу пружали прилику да се кроз чињенице боље оцијене узајамне реакције и да се боље проникне у неке аспекте колективне психологије. Након кризе, кад опет дођу мир и спокојство, историчари ће ширим

образовањем и богатијим искуством бити способнији да боље схвате прошлост.”³

Рат је разорио интелектуални живот, донио животне проблеме супротстављене духовном животу, осиромашио је интелигенцију, покидао међународне контакте, онемогућио нормалну размјену интелектуалних творевина, узроковао губитак живота нарочито најмлађих интелектуалаца. Но, рат је донио нове импULSE нарочито за примијењену науку и инспирације за умјетничко стваралаштво.

ДУХОВНА СИТУАЦИЈА ПРЕД ВЕЛИКИ РАТ

Свјетски бестселер 1910. и наредних година била је књига Нормана Ејнцела (Ralph Norman Angell, 1874–1967) *Велика илузија*, која је убрзо преведена на неких 25 језика (само у једној години на 15)⁴. Ејнцел је убјеђивао свјетску публику да услед привредне и финансијске глобализације до рата више никада не би требало да дође, наиме привреде европских земаља су толико испреплетене и интегрисане да би рат и за побједника имао тако велике губитке и био толико деструктиван да би био узалудан (futile), што милитаризам чини превазиђеним (јер не може да служи као средство рјешавања политичких и економских проблема)⁵. Рат је убрзо дошао, прво балкански ратови па онда свјетски, Велики. – Истовремено, њемачки коњички генерал Фридрих фон Бернхарди (Friedrich Adolf Julius von Bernhardi, 1849–1930) објавио је 1912. поред двотомне књиге *О данашњем рају* и веома популарну књигу *Њемачка и сљедећи рај* (која је већ сљедеће године штампана у шестом издању, а одмах по објављивању преведена је на француски и енглески, да би у Великој Британији већ 1914. имала девето издање)⁶. Након што је начелно образложио право и дужност да се поведе рат, Бернхарди је устврдио да је рат између великих

³ P. Renouvin, *Evropska kriza i prvi svjetski rat*, 1965, 608–609.

⁴ Ејнцел је у пацифистичком духу 1909. објавио буклет *Европска оптичка илузија* (*Europe's Optical Illusion*, London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co. 1909), који је у априлу сљедеће године прерађен објавио као књигу *Велика илузија* (*The Great Illusion: A Study of the Relation of Military Power in Nations to their Economic and Social Advantage*, London: William Heinemann 1910); услиједила су издања: јун 1910, новембар 1910, јануар 1911, април 1911, мај 1911, двапут, јул 1911, новембар 1911, јануар 1912, април 1912, септембар 1912, октобар 1912, новембар 1912, итд., док је упоредо штампано америчко издање: *The Great Illusion: A Study of the Relation of Military Power to National Advantage*, New York and London: G.P. Putnam's Sons 1910, 1911, 1913, Fourth Revised and Enlarged Edition 1913. Наравно да се није дуго чекало ни на њемачки превод (под насловом „Погрешна рачуница” – *Die falsche Rechnung: Was bringt der Krieg ein?*, Berlin-Charlottenburg: Vita 1913).

⁵ О томе видјети J. D. B. Miller, *Norman Angell and the Futility of War*, Macmillan 1986, као и нову општу студију Martin Ceadel, *Living the Great Illusion: Sir Norman Angell, 1872–1967*, Oxford: OUP 2009.

⁶ Friedrich von Bernhardi, *Vom heutigen Kriege*, Band 1: *Grundlagen und Elemente des heutigen Krieges*, Band 2: *Kampf und Kriegführung*, Berlin: Mittler 1912; *Deutschland und der nächste Krieg*, Stuttgart: Cotta 1912, ⁹1913 = *Germany and the Next War*, London: Edward Arnold 1912, ⁹1914. Подробну анализу идејног контекста предузео је Fred Bridgham, Bernhardi and ‘The Ideas of 1914’, in: Fred Bridgham, ed., *The First World War as a Clash of Cultures*, Rochester, NY: Camden House 2006, 183–213.

сила неизбјежан, а пошто је Њемачка пред алтернативом да постане свјетска сила или да пропадне (Weltmacht oder Niedergang), онда се она мора припремити за рат у којем би ујединила читав њемачки народ и освојила нове колоније⁷. Пацифиста Ејнцел је након рата до ког по њему није требало доћи објавио 1921. књигу *Плодови побједе*⁸ као *наставак Велике илузије*, да би показао да је био у праву – као што је генерал Бернхарди пожурio да 1920. „након искустава свјетског рата” објави књигу *О рају будућности*⁹, да би показао да ће бити у праву. Ејнцел је 1933. добио Нобелову награду за мир, а Бернхарди није поживио до те године кад је на власт у Њемачкој дошао онај који би по њему без премца могао добити награду за рат. – Године 1921. објавио је Чарлс [тј. Карел] Вопичка (Charles Joseph Vopicka тј. Karel Josef Vopicka, Dolní Běbity близу Прага 1857 – Чикаго 1935; изванредни посланик и опуномоћени министар Сједињених Америчких Држава у Румунији, Србији и Бугарској 1913–1920) књигу *Тајне Балкана* у којој на добром познавању прилика заснива своје предвиђање о будућности мира у Европи: главна препрека за мир и стабилност у Европи годинама је била Аустроугарска, па је њеном подјелом отклоњен најважнији узрок нестабилности и ратова у Европи, а пошто Њемачка из финансијских и економских разлога и зато што је њен народ определијелен за демократију и антимилиитаризам неће поново жељети да поведе неки рат, онда остаје да се Турска ограничи на Малу Азију, Бугарска праведно казни, ријешити питање Ирске и рашчисти ситуација у Русији – да би Европа уживала у благодатима мира¹⁰.

Философија и књижевност дају пред Велики рат значајне прилоге¹¹. Едмунд Хусерл (Edmund Husserl, 1859–1939) објављује *Идеје за чисту феноменологију и феноменолошку философију* (*Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*, Halle a. d. Saale 1913). Исте 1913. Макс Шелер (Max Scheler, 1874–1928) објављује *Прилог феноменологији и теорији осјећања симпатије и о љубави и мржњи* (*Zur Phänomenologie und Theorie der Sympathiegefühle und von Liebe und Hass*, Halle 1913) и *Формализам у етици и материјална вриједносна етика* (*Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*, Halle 1913, други дио 1916), а Карл Јасперс (Karl Jaspers, 1883–1969) *Општи психолозија* (*Allgemeine*

⁷ О томе да Бернхарди „с великом прецизношћу погађа намере званичне Немачке” видјети Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*, Düsseldorf: Droste 1961, 31 = Fris Fišer, *Posezanje za svetskom moći: Politika ratnih ciljeva carske Nemačke 1914–1918*, Beograd: Filip Višnjić 2014, 28–29.

⁸ N. Angell, *The Fruits of Victory: A Sequel to „The Great Illusion”*, London: W. Collins Sons & Co. 1921; поново је одмах уследило њемачко издање: *Die Früchte des Sieges*, Berlin: Hans Robert Engelmann 1922.

⁹ F. von Bernhardi, *Vom Kriege der Zukunft: Nach den Erfahrungen des Weltkrieges*, Berlin: Mittler 1920.

¹⁰ Charles J. Vopicka, *Secrets of the Balkans: Seven Years of a Diplomatist's Life in the Storm Centre of Europe*, Chicago: Rand, McNally & Co. 1921 = Čarls Dž. Vopicka, *Tajne Balkana: Sedam godina diplomatskog službovanja u epicentru evropske oluje*, prev. O. Potežica, Beograd: Službeni glasnik 2009, 377–381 (Ово поглавље носи наслов „Будући европски ратови нису вјероватни”).

¹¹ Једну културну панораму године 1913. ауторски описује Florian Illies, 1913. *Der Sommer des Jahrhunderts*, Frankfurt/M: Fischer 2012 = Florijan Ilijes, 1913. – *Leto stoleća*, prev. S. Krajčević, Beograd: AED Studio 2014.

Psychopathologie, Berlin 1913). Сигмунд Фројд (Sigmund Freud, 1856–1939) у *Тојџем и ѿабу* (*Totem und Tabu*, Wien 1913) бави се проблемом инцеста. Освалд Шпенглер (Oswald Spengler, 1880–1936) од 1911. посвећено пише *Проѿасѿи Заѿада*, но сачекао је 1918. да потврду резонантног наслова овјери Велики рат (*Der Untergang des Abendlandes: Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*, том 1: *Gestalt und Wirklichkeit*, Wien 1918; том 2: *Welt-historische Perspektiven*, München 1922).

Године 1913. осамљени Марсел Пруст (Marcel Proust, 1871–1922) почиње да објављује *У ѿрађању за изѿубљеним временом*, излази наике први том *Пуѿи ка Свану* (*À la recherche du temps perdu: Du côté de chez Swann*; читаво дјело је отимано од болести и смрти између 1908. и 1922. а објављено од 1913. до 1927). Томас Ман (Thomas Mann, 1875–1955) је 1912. објавио *Смрѿи у Венеѿију* (*Tod in Venedig*) и од 1913. исписује странице *Чаробноѿ бријеѿа* (*Der Zauberberg*, Berlin 1924). Франц Кафка (Franz tj. František Kafka, 1883–1924) у једном септембарском даху од осам сати 1912. написао је и слједеће године у лајпцишком часопису *Arkadia* објавио приповијетку „Осуда” (*Das Urteil: Eine Geschichte für Felice B.*). Џејмс Џојс (James Joyce, 1882–1941) је пред сѿм рат објавио збирку приповједака *Даблинѿи* (*Dubliners*, 1914; писано између 1904. и 1907) и одмах почео рад на *Уликсу* (*Ulysses*, Paris 1922). Херман Хесе (Herman Hesse, 1877–1962) је у зиму 1912/13. написао и 1914. објавио роман *Росалда* (*Roßhalde*, Berlin 1914), а Роберт Музил (Robert Musil, 1880–1942) је те 1914. објавио ратнохушкачки текст „Европејство, рат, Њемство” („Europäertum, Krieg, Deutschtum”, *Die Neue Rundschau* 25, September 1914), да би након ратног искуства дошао 1921. до *Човјека без особина* (*Der Mann ohne Eigenschaften*; прва књига изашла је 1930). Но већ је либерал Валтер Ратенау (Walther Rathenau, 1867–1922), индустријалац, политичар, писац, жртва политичког атентата, популарним књигама *Прилоѿ криѿиѿици времена* (*Zur Kritik der Zeit*, Berlin 1912) и *О механиѿи духа* (*Zur Mechanik des Geistes*, Berlin 1913; три издања у овој години) настојао да се модерном „механизовању свијета” успротиви „царством душе”.

Артур Конан Дојл (Sir Arthur Conan Doyle, 1859–1930) објавио је 1912. роман *Изѿубљени свијеѿи* (*The Lost World*), у ком се запутио да у јужноамеричкој ѿунгли нађе праисторијске животиње, и није послао Шерлока Холмса да нађе Титаник који је те 1912. имао катастрофу којој Холивуд трајно не може да одоли. – Године 1913. Игор Стравински (Игорь Фёдорович Стравинский, 1882–1971) праизводи превратнички балет *Посвећење ѿрољећа*, дадаиста Марсел Дишан (Marcel Duchamp, 1887–1968) свој први редимејд *Точак биѿикла*, Казимир Маљеѿич (Казимир Северинович Малевич, 1878–1935) слика *Дрѿосјечу* и први пут *Црни квадранѿи*, због чега је он сѿм овај чин наводио као рођење супрематизма; Оскар Кокошка (Oskar Kokoschka, 1886–1980) слика *Вихор* и *Лице жене*; – сви они 1913. стварају најуѿиѿаѿнија дјела. Дајући израза својој анархичној машти и згражајући се над логиком, избјеглице из различитих земаља покренули су у Цириху 1916. дадаизам, покрет ограниченог уѿиѿаја, који илуструје потребу за супротстављањем „агонији времена” и „обмани разума”, за отклоном

од прошлости и бјекством од традиције. – Страх од неподношљивог вишка историје и бјекство од непожељног идентитета и данас су срачунати фактори за контролисање људског понашања.

Младобосанац, чудесни Димитрије Митриновић (1887–1953) у прољеће 1912. пише програмски текст „Прва редакција Општег Програма за омладински клуб Народно Уједињење” (објављено анонимно у Београду 1912), 1913. у наставцима у *Босанској вили* објављује „Естетичке контемплације”, а 27. фебруара 1914. држи у Минхену предавање о Кандинском (Василиј Васильевич Кандинский, 1866–1944)¹², с којим га везује пријатељство и ангажман да окупи истакнуте европске интелектуалце око стварања паневропске културе као „основе будућности”, наиме превазилажења подјела и сукоба. Но услед избијања ратног сукоба принуђен је да почетком августа 1914. умакне у Енглеску, кад и Кандински у Швајцарску.

„ИДЕЈЕ ИЗ 1914.” ЕТС.

Национално настројени њемачки интелектуалци реаговали су на избијање Великог рата формулисањем национално-политичког програма „Идеје из 1914.” о преобликовању Њемачке укидањем „идеја из 1789.” тј. идеала Француске револуције (слобода, једнакост, братство). Израз „идеје из 1914.” (*Ideen von 1914*) изумио је већ у првим данима рата њемачки економиста и социолог Јохан Пленге (*Johann Plenge*, 1874–1963)¹³, популарисао га је у истоименом пропагандном спису шведски политиколог и конзервативни политичар Рудолф Ђелен (*Johan Rudolf Kjellén*, 1864–1922, иначе изумитељ термина ‘геополитика’)¹⁴, а етаблирани хуманистички интелектуалци одмах су га прихватили у сврху идеолошког осмишљавања рата. „Идеје из 1914.” ослањају се на ранији романтички став о посебности њемачке културе, друштва и политике, који сада треба да идеолошки утемељи њемачка ратна стремљења; оне се усмјеравају пропагандно против енглеских ‘ситних трговачких душа’ (*Krämerseelen*), француске тј. ‘галске површности’ (*gallische Oberflächlichkeit*) и ‘словенског деспотизма’ (*slawischer Despotismus*) и изричито нападају енглески парламентаризам и француску демократију, умјесто којих се за рјешење проблема њемачког класног друштва нуди бескласна ‘рововска заједница’ (*Schützengrabengemeinschaft*, заједница војника на фронту, одвојених од цивилног живота, изједначених у смртној опасности и страдању). Један органски појам

¹² Видјети Shulamith Behr, Wassily Kandinsky and Dimitrije Mitrinovic: Pan-Christian Universalism and the Yearbook ‘Towards the Mankind of the Future through Aryan Europe’, *Oxford Art Journal* 15. 1 (1992), 81–88.

¹³ Упор. његов програмски и пропагандни спис: *Johann Plenge, 1789 und 1914: Die symbolischen Jahre in der Geschichte des politischen Geistes*, Berlin: Springer 1916; исцрпно о томе: Joachim Müller, *Die „Ideen von 1914“ bei Johann Plenge und in der zeitgenössischen Diskussion: Ein Beitrag zur Ideengeschichte des Ersten Weltkrieges*, Neuried: Ars Una 2001; Steffen Bruendel, *Volksgemeinschaft oder Volksstaat: Die „Ideen von 1914“ und die Neuordnung Deutschlands im Ersten Weltkrieg*, Berlin: Akademie Verlag 2003.

¹⁴ Rudolf Kjellén, *Die Ideen von 1914: Eine weltgeschichtliche Perspektive*, Leipzig 1915.

народне заједнице (Volksgemeinschaft) супротставља се идеалу друштвене једнакости какав је била донијела Француска револуција.

„Идеје из 1914.” утицале су на „Апел културном свијету” (Aufruf an die Kulturwelt) тј. „Манифест деведесеттројице” (Manifest der 93) првопотписаних њемачких научника, умјетника и писаца од 4. октобра 1914, у чијем писању је значајно учествовао Лудвиг Фулда (Ludwig Fulda, 1862–1939) давши му стилску форму Лутерових „95 теза”. Апел је требало да оповргне оптужбе ратних противника због њемачких бруталних злочина над цивилима приликом инвазије на иначе неутралну Белгију (Rape of Belgium, „силовање Белгије”), нарочито због разарања старог, од 1425. универзитетског града Лувена и спаљивања ненадокнадивог фонда средњовјековних рукописа и књига Универзитетске библиотеке¹⁵, што је дало повода да се Њемци прикажу као културоцидни варвари. За ауторе „Манифеста” све је то била нужна самоодбрана. Ефект апела био је супротан његовој намјери, која је била заправо неприхватљива: рат оправдава њемачка култура као израз националне свијести о посебном путу (Sonderwegsbewußtsein)¹⁶. А одмах је услиједила још радикалније формулисана „Декларација универзитетских наставника Њемачког Рајха” (Erklärung der Hochschullehrer des Deutschen Reiches) од 16. октобра 1914. с више од 3.000 потписника. Аутор изјашњења, по ком је Велики рат уствари одбрамбени рат њемачке културе, а спас читаве европске културе зависи од побједе њемачког милитаризма (без којег не би било њемачке културе), био је конзервативни, пруским патриотизмом задојени, гласовити класични филолог Улрих фон Виламовиц-Мелендорф (Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, 1848–1931), један од потписника претходног „Манифеста”¹⁷. На „Манифест” и „Декларацију” стигао је 21. октобра 1914. у *Њујорк тајмсу* „Одговор британских научника њемачким професорима” (Reply to the German Professors by British Scholars) са 120 потписа, у којем се критикују њемачка ратна доктрина и намјерна разарања у Белгији и констатује ласковјерност њемачких колега¹⁸.

¹⁵ Универзитетска библиотека у Лувену основана је 1636. У склопу репресалија њемачких трупа, у ноћи између 25. и 26. августа 1914. спламћело је десетине рукописа, 800 инкунабула и 300.000 књига. Разарање се поновило у Другом свјетском рату 16. маја 1940, кад је изгорело 900.000 књига. Тада је у њемачком бомбардовању Београда без објаве рата 6. априла 1941. уништена и Народна библиотека Србије с непроцењивим и ненадокнадивим рукописним фондом.

¹⁶ Видјети Jürgen von Ungern-Sternberg, Wolfgang von Ungern-Sternberg, *Der Aufruf „An die Kulturwelt!”: Das Manifest der 93 und die Anfänge der Kriegspropaganda im Ersten Weltkrieg*, 2., erweiterte Auflage, Frankfurt/M: Peter Lang 2013.

¹⁷ Након патриотских предавања с почетка рата (U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Reden aus der Kriegszeit*, Berlin: Weidmann 1915), губитка сина на Источном фронту и нарочито сазнања о размјерама ратне деструкције и страдања, Виламовиц је промијенио однос према рату. Иначе, плејада класичних филолога 20. вијека ученици су овог изузетног научника: Hans von Arnim, Eduard Fraenkel, Hermann Fränkel, Paul Friedländer, Johannes Geffcken, Alfred Gercke, Richard Harder, Felix Jacoby, Werner Jaeger, Paul Maas, Max Pohlenz, Karl Reinhardt, Wolfgang Schadewaldt, Eduard Schwartz, Ludwig Traube; неки од њих су у вријеме нацизма морали да емигрирају у САД и Велику Британију.

¹⁸ Видјети Peter Hoeres, *Der Krieg der Philosophen: Die deutsche und britische Philosophie im Ersten Weltkrieg*, Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2004.

Ставови њемачке интелектуалне елите о дубљем смислу и потреби рата, најприје спонтано изражени а потом пропагандно употребљавани, битно су утицали на духовну мобилизацију маса. Први философ који је добио Нобелову награду (1908. за књижевност) Рудолф Ојкен (Rudolf Christoph Eucken, 1846–1926), потписник „Манифеста”, рат је тумачио као „свјетско искушење њемачке продуктивности” (Weltbewährungsprobe deutscher Innerlichkeit), као прилику да се спаси „култура душе”¹⁹. Томас Ман тада само у Њемачкој види стваралачку и дубокоумну, честиту и одважну, аутентичну *културу*, док насупрот томе друге европске државе оличавају тек *цивилизацију*, која је стерилна и површна, подмукла и благоглагољива²⁰. Протестантски теолог Ернст Трелч (Ernst Troeltsch, 1865–1923) био је убијеђен да њемачко супротстављање западној демократији треба да подстакне надиндивидуални дух заједништва²¹. Философ и психолог Вилхелм Вунт (Wilhelm Wundt, 1832–1920), такође потписник „Манифеста”, пише да плитки енглески дух одликују прагматизам и егоизмом вођени утилитаризам, па је рат за њих „нечасни разбојнички препад” (ehrloser räuberischer Überfall), а за Њемце је то рат за слободу и самосталност²². Социолог и економиста Вернер Зомбарт (Werner Sombart, 1863–1941) у памфлету „Трговци и јунаци” из фебруара 1915. критикује трговачки менталитет прагматичних Енглеза, а уздиже њемачко јунаштво као препреку општој комерцијализацији и материјализацији друштва, па онда сврха њемачког милитаризма није профит него заједништво и идеализам²³. Марбуршки новокантовац Паул Наторп (Paul Natorp, 1854–1924) за рат окривљује „интелектуалне подстрекиваче у Београду и Петрограду”, наиме, њихов пантатаризам који се назива ‘панславизам’, а кад је рат већ ту онда је добродошао да се надвлада цивилизација, неразумни егоизам, посвећеност луксузу и оном материјалном²⁴. Философ и социолог Георг Зимел (Georg Simmel, 1858–1918) у резонантном предавању „Криза културе” из 1916. не само да истиче да је техника постала самосврха, а зами-

¹⁹ Rudolf Eucken, *Die weltgeschichtliche Bedeutung des deutschen Geistes*, Stuttgart/Berlin 1914; *Die geistigen Forderungen der Gegenwart*, Berlin 1917.

²⁰ Thomas Mann, *Betrachtungen eines Unpolitischen*, Berlin: S. Fischer 1918 (писано од 1915. до 1918); упор. и три огледа која је Ман по избијању рата написао и објавио код истог издавача: *Gedanken im Kriege* (август/септембар 1914), *Friedrich und die große Koalition* (од септембра до децембра 1914) и *Gedanken zum Kriege* (јул 1915). Томас Ман је убрзо почео да се све изричитије дистанцира од ових радова.

²¹ Ernst Troeltsch, „Die Ideen von 1914” (Rede, gehalten in der „Deutschen Gesellschaft 1914”), *Die neue Rundschau* 27, 1/5 (Mai 1916) 605–624; и као сепарат, Berlin 1916; прештампано у: Troeltsch, *Deutscher Geist und Westeuropa: Gesammelte kulturphilosophische Aufsätze und Reden*, Tübingen: Mohr 1925, 31–58.

²² Wilhelm Wundt, *Über den wahren Krieg*, Rede gehalten in der Alberthalle zu Leipzig am 10. September 1914, Leipzig: Kröner 1914; *Die Nationen und ihre Philosophie*, Leipzig: Kröner 1915; *Die Weltkatastrophe und die deutsche Philosophie: Beiträge zur Philosophie des deutschen Idealismus*, Erfurt 1920.

²³ Werner Sombart, *Händler und Helden: Patriotische Besinnungen*, München/Leipzig: Duncker & Humblot 1915.

²⁴ Paul Natorp, *Über den gegenwärtigen Krieg: Brief eines deutschen Universitätsprofessors an einen amerikanischen Kollegen*, *Kölnische Zeitung*, 17. September 1914, 15 и даље; прештампано у: *Der Tag des Deutschen: Vier Kriegsaufsätze*, Hagen 1915, 13–33; Paul Natorp, Löwen, *Christliche Welt* 28 (1914) 861 и даље; *Krieg und Friede: Drei Reden*, München 1915.

шљена је да буде средство, да се философија удаљила од живота, а рат нас поново враћа непосредности и динамици живота и ослобађа нас терета прекомјерне културе, него је за њега овај рат „догађај који од времена Француске револуције доноси највећи преврат и највише одређује будућност” (das umwälzendste, zukunftsbestimmendste Ereignis seit der Französischen Revolution)²⁵.

Динамични философ и лабилни карактер Макс Шелер (Max Scheler, 1874–1928), који је докторирао код Рудолфа Ојкена (1897), из здравствених разлога није учествовао у Великом рату као војник, али се потрудио да то надокнади пропагандним текстовима и предавањима, посебно врло популарним и често доштампаваним панегириком *Genius рата и Њемачки рат* (*Der Genius des Krieges und der Deutsche Krieg*, 1915), у којем тумачи да њемачка нација као „заједничка духовна личност” (Genius је ова идеалнотипска личност), као „заједница егзистенције, живота, љубави и културе”, кроз рат долази сама себи и спознаје себе, па је свјетски рат позив на духовни препород човјека.²⁶ Шелер са усхићењем пише да је рат сасвим природан међу живим бићима, рат је важно подсећање на вриједност живота и битан фактор у расту културе, повезан с вриједношћу светог. Велики рат је рат културе за њемачку јединственост, а његов свети смисао за Њемачку је да је он борба за правду, па је као праведни рат заправо одбрамбени рат – јер брани од уништења културне вриједности. Онда агресор није Њемачка него Енглеска, са циљем да уништи њемачки народ, што је потпуно неправедно, па према томе Њемачка брани не само себе него и правду, борећи се против тиранских сила које хоће да разоре културу и народ²⁷.

Мада су „Идеје из 1914.”, „Апел културном свијету” и „Декларација универзитетских професора Њемачког Рајха” не без разлога дисквалификовани као ирационална и префашистичка застрањивања, чињеница да су ове пропагандне изјаве подржали и даље развили значајни, тада и касније утицајни ствараоци њемачке науке и културе сугерише да би њихов основни семантички садржај и рационални појмовник ваљало

²⁵ Georg Simmel, „Die Krisis der Kultur”, Rede, gehalten in Wien, Januar 1916, у: Simmel, *Der Krieg und die geistigen Entscheidungen: Reden und Aufsätze*, München/Leipzig 1917, 43–64.

²⁶ Први пут изложено у чланку *Der Genius des Krieges*, *Die Neue Rundschau* XXV/10 (1914), 1327–1352.

²⁷ Max Scheler, *Der Genius des Krieges und der Deutsche Krieg*, Leipzig: Verlag der Weißen Bücher 1915, ³1917; прештампано у: Max Scheler, *Gesammelte Werke*, Bd. IV: *Politisch-pädagogische Schriften*, Bern/München 1982, 7–250, скупа с другим Шелеровим сродним оновременим текстовима: *Europa und der Krieg* (1915), *Der Krieg als Gesamterlebnis* (1916), *Die Ursachen des Deutschen Hasses* (1917), *Soziologische Neuorientierung und die Aufgabe der deutschen Katholiken nach dem Kriege* (1916). – Уз ово видјети: H. Sebastian Luft, „Germany’s Metaphysical War. Reflections on War by Two Representatives of German Philosophy: Max Scheler and Paul Natorp”, *Themenportal Erster Weltkrieg* (2007), URL: <http://www.erster-weltkrieg.clio-online.de/2007/Article=208>, као и прегледну контекстуализацију: Goran Gretić, *Problem drugoga i stranoga: Socijalna ontologija i asimetrija etičkoga*, Zagreb: Breza 2012, 65–112: „Etika, filozofija rata i pitanje Europe: Max Scheler u kontekstu”. – Једно унеколико шелеровско настојање да се оправда рат и да му се припише дубљи културни смисао, користећи се анализом духовне ситуације уочи Великог рата, објавио је ратне 1943. године у Независној Држави Хрватској плодни хрватски философ и теолог Stjepan Zimmermann (1884–1963) у књизи *Kriza kulture: Kulturno-filozofijske studije iz suvremene socijalne filozofije*, Zagreb: HAZU 1943, нарочито поглавље „Kultura i rat” (113–145).

размотрити без вриједносно негативног приступа, чак и мимо изворног контекста, али наравно без намјере за оправдањем²⁸. То што су њемачки интелектуалци тврдили да је рат неопходан и неминован, да Њемачка има право да поведе рат и да тај рат има дубљи смисао и идејно оправдање јер потврђује самосвојност њемачке културе супротстављене западној цивилизацији – не може добити накнадни оправдавајући смисао производњом контекста. Но то је такође било радикално суочење са сломом европских вриједности, с губитком вјере у умни поредак и напредак човјечанства на темељу идеала просвјетитељства и научног прогреса, суочење с духом времена у чију дијагнозу свакако спадају интересни експанзионизам и материјализам. У Њемачкој након Првог свјетског рата ова духовна ситуација била је још заоштренија, како свједочи Ханс-Георг Гадамер (Hans-Georg Gadamer, 1900–2002):

„Био је то крај једног доба, доба либерализма, вјеровања у неограничени напредак и непорецивог вођства науке у културном животу, које доба је пропало у жестоким биткама Првог свјетског рата. Да се млада генерација, која се након рата вратила на универзитете, више није могла увјерити у ове вриједности, показало се и у философији. На фактум науке оријентисана новокантовска философија, која је владала њемачким катедрама, била је код нас младих изгубила на вјеродостојности.”²⁹

Данашња „духовна ситуација”, с почетка овога текста, такође провоцира одговор.

ПОДСТРЕКИВАЊЕ НА РАТ

Хабзбуршка монархија је на све начине осујећивала развој националне идеје код јужнословенских народа³⁰, посебно се трудила да онемогући стварање веће словенске државе и противила се сваком уједињењу Србије

²⁸ Упор. за шири контекст: Jeffrey Verhey, *The Spirit of 1914: Militarism, Myth, and Mobilization in Germany*, Cambridge: Cambridge University Press 2000 [diss. Berkeley 1991: „The Myth of the Spirit of 1914 in Germany 1914–1915”]; Kurt Flasch, *Die geistige Mobilmachung: Die deutschen Intellektuellen und der Erste Weltkrieg. Ein Versuch*, Berlin: Alexander Fest Verlag 2000, и касније рефлексије у: K. Flasch, *Philosophie hat Geschichte*, Bd. 1: *Historische Philosophie. Beschreibung einer Denkart*, Frankfurt/M: Klostermann 2003, 299–318; „Geistige Mobilmachung 1914 und heute”; Steffen Bruendel, *Zeitenwende 1914: Künstler, Dichter und Denker im Ersten Weltkrieg*, München: Herbig Verlag 2014; Oliver Janz, *14. Der große Krieg*, Frankfurt/M: Campus 2013 = Оливер Јанц, *14. Велики рат*, Нови Сад: Прометеј, Београд: РТС 2014, 259–270.

²⁹ Hans-Georg Gadamer, ‘Platos dialektische Ethik’ – beim Wort genommen, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, Nr. 112 (17. Mai 1989); прештампано у: Hans-Georg Gadamer, *Gesammelte Werke*, Bd. 7: *Griechische Philosophie III: Plato im Dialog*, Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1991, 121–127 = Ханс-Георг Гадамер, *Дијалог и дијалектика: Шесћ студија о Платону*, издабрао, превео и приредио Б. Шијаковић, Београд: ИТИ ПБФ 2012, 11–17: 12.

³⁰ Овдје упућујем на своју студију „Критика балканистичког дискурса: Прилог феноменологији ‘другости’ Балкана” (1999), сада у: Б. Шијаковић, *Присујиносћ трансценденције: Хеленство, Хришћанство, Философија историје*, Београд: Службени гласник, ПБФ 2013, 148–178; ново засебно, пето издање на српском, Београд: Службени гласник 2012, гдје види односну литературу.

и Црне Горе, подстицала је подјеле и сукобе супротстављајући међусобно балканске национализме, служећи се грчким, албанским и муслиманским елементима у борби против јужнословенских (наиме, практикујући опробану методу *divide et impera*), производећи нове нације и идентитете, предузимајући колонизације становништва не само с привредним мотивима него и с политичким, да би разбијала српску етничку територијалну компактност, а наравно све ово због тога да би задобила привредни и политички монопол на Балкану као извору сировина, како су то веома грубо изразиле економске одредбе Берлинског конгреса и још грубље потврдио даљи развој историјских догађаја до Првог свјетског рата³¹. Наиме, Источна криза (1875–1878) и Берлински конгрес (1878) донијели су Аустроугарској „право” да окупира Босну и Херцеговину, а трговачким уговором из 1881. она је економски потчинила Србију и Тајном конвенцијом (1881) довела је у политичку зависност. Царински рат (1906–1911), анексија Босне и Херцеговине (1908) и настојање да се умање резултати Србије из Првог балканског рата (нпр. иницијатива 1912. да се формира „самостална” албанска држава, Драчка криза) – све то илуструје *конти-нуишети* аустроугарске колонијалне политике према Србији и Балкану³².

Беч је сматрао да треба искористити исцрпљеност Србије након два балканска рата (То је био довољан разлог што Србији никако није одговарао рат; Пашић је био потпуно свјестан могуће катастрофе; доказ неспремности за рат је помирљив одговор Србије на ултиматум у Бечу формулисан тако да не може бити прихватљив). Још у децембру 1912. Ратни савјет у Берлину затражио је од Министарства спољних послова да утиче на генерисање дипломатске кризе која би се искористила за *иревентивни рай*³³. У јесен 1913. њемачки цар Вилхелм II (Kaiser Wilhelm II, 1859–1941) у сусрету с аустроугарским престолонаследником Францом Фердинандом (Franz Ferdinand von Österreich-Este, 1863–1914) и министром спољних

³¹ Упор. Н. Wendel, *Die Habsburger und die Südslawenfrage*, Belgrad-Leipzig: Geza Kohn Verlagsbuchhandlung 1924, 16–17, 25 = Vendel, „Habsburgovci i južnoslovensko pitanje”, прев. Т. Бекіћ, *Treći program Radio-Beograda*, br. 92–95 (1992) 138–193; 144, 150; Славенко Терзић, *Србија и Грчка (1856–1903): Борба за Балкан*, Београд: Историјски институт САНУ 1992: 211–219; I. Hadžibegović, *Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine 1878–1914. godine, Prilozi Instituta za istoriju*, god. XI–XII, br. 11–12 (Sarajevo 1975–1976): 310–317; Томислав Краљачић, *Колонизација страних сељака у Босну и Херцеговину за време аустроугарске управе, Историјски часопис*, књ. XXXVI (1989): 11–24; Душан Дрљача, *Колонизација страног живља у Босни и Херцеговини крајем XIX века с посебним освртом на досељавање Пољака*, у зборнику *Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена* (Међународни научни скуп 13–15. децембар 1994), Београд: Историјски институт САНУ, Нови Сад: Православна реч 1995: 213–224.

³² Можда је и данас интересантно прочитати шта је писао у овај проблем упућени Мислав Крлежа (1893–1981): *Jugoslavensko pitanje u Prvom svjetskom ratu 1914–18, Vjesnik XXI*, бр. 4965 (Zagreb 29. XI 1960), 10–11; бр. 4976 (13. XII 1960), 5; бр. 4979 (17. XII 1960), 4–5 = М. Крлежа, *Eseji i članci*, књ. 5, Сарајево: Ослобођење 1979, 247–307, 256: „Da Srbiju treba podrediti austrijskim interesima, da je treba vojnički svladati i vratiti u austrijski status quo ante 1903, ta se koncepcija u vojničkim i političkim planovima ocrtava sve jasnije već od 1906, a preko aneksije Bosne 1908 i albanske krize oko balkanskih ratova 1912–13, ona se od prijetnje pretvara u neprikrivenu diplomatsku i vojničku agresiju.”

³³ Уз наредно упор. Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рају 1914–1918: Крајка историја*, Београд: Српска књижевна задруга 2014, 46–47.

послова грофом Леополдом Берхтолдом (Leopold Graf Berchtold, 1863–1942) износи увјерење да се Аустроугарска налази под несносним притиском словенског становништва, а да Словени нису рођени да владају него да служе, и ако би Србија одбила покорност – требало би је на то натјерати: „Кад Његово Величанство цар Франц Јосиф нешто тражи, српска влада се мора покорити; а ако то не учини онда треба Београд бомбардовати и држати га толико посједнутог док се не испуни воља Његовог Величанства. ... Можете бити сигурни да ја стојим иза вас и да сам спреман извући сабљу кадгод ваш поступак то учини потребним. ... Словени нису рођени за господаре него за слуге, то им треба утувити у главу, а избити им из главе да од Београда очекују помоћ. Са Словенима као и до сад: подијели па владај.” У децембру 1913. Вилхелм II подстрекава Аустроугарску ставом да Срби морају бити упрегнути у кола Монархије.

„Вилхелм II није само подстицао Аустрију на рат против Србије, него је чак инсистирао да се то мора предузети без одлагања и сматрао је да би било за жаљење да се таква прилика не искористи.” (...) „[Н]емачке и аустроугарске одлуке биле су засноване на отвореној тежњи да се *изазове* конфликт.”³⁴

Германизовани Словенац, од 1911. деспотски намјесник Босне и Херцеговине, аустроугарски генерал Оскар Потјорек (Oskar Potiorek, 1853–1933) у писму-одговору аустријско-пољском политичару и тада министру финансија Леону Билињском (Leon Ritter von Biliński, 1846–1923) из Сарајева у Беч 28. маја 1913. најављује ратну опцију против Србије. Потјорек се наине потпуно слаже с Билињским да ако већ тад не дође до оружаног сукоба (Waffengang) треба се систематски припремити за велики рат који је кроз неколике године неминован (für den binnen wenigen Jahren unvermeidlichen ... grossen Krieg)³⁵.

„Избијање рата није било последица судбине или зле коби, него резултат намера. Да би се разумело зашто је криза ескалирала у општи рат, треба се окренути Бечу и Берлину јер је тамо рат свесно планиран...”³⁶

³⁴ Annika Mombauer, *The Origins of the First World War: Controversies and Consensus*, London: Longman 2002 = Аника Момбауер, *Узроци Првог свјетског рата: Сјорења и сагласности*, прев. К. Тодоровић, Београд: Сlio 2013, 18–19.

³⁵ Превод Потјорековог писма Билињском објављен је 1928. у сарајевском листу *Вечерња пошта*, потом 1929. и 1931. у листу *Полишика*, а недавно га је поново учинио јавно доступним Мирослав Перишић у првом броју часописа Андрићевог института *Историјске свеске* бр. 1 (Андрићград, 5. јан. 2014), 4–5, са факсимилом прве стране на стр. 2. О Потјорековој политичкој и личној мржњи према Србима пише и Билињски у својим *Успоменама*: Leon Biliński, *Wspomnienia i dokumenty*, T. 1–2, Warszawa: F. Hoesick 1924–1925, т. 1, 264; дјелимичан превод првог тома: *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilińskog*, prijevod s poljskog Z. Złodi, Sarajevo: Institut za istoriju 2004, 77: „Gospodin Potiorek, koji je prema Srbima gajio političku i osobnu netrpeljivost, iskoristio je izvanredno stanje i odmah raspustio tisuće političkih, školskih i crkvenih srpskih organizacija te im pritom konfiscirao imovinu.”

³⁶ А. Момбауер, *Узроци Првог свјетског рата*, 2013, 16–17.

Гроф Форгач (Johann [János] Graf Forgách von Ghymes und Gács, 1870–1935; амбасадор у Београду 1907–1911, дакле у вријеме анексионе кризе 1908–1909. и Фридјунговог процеса 1909–1910, кад је био актер у фалсификовању докумената, што је компромитовало аустроугарску дипломатију), први сарадник министра Берхтолда, изразио је жељу себи подређеном барону Силашију (Julius [Gyula] von Szilassy, 1870–1935) да се у свим канцеларијама Министарства спољних послова истакне слоган „Serbia delenda est” („Србија мора бити уништена”, што је варијација чувеног слогана Катона Старијег [234–149] „Ceterum censeo Carthaginem esse delendam”). О овој Форгачевој жељи и о томе да је Форгач мрзио све што је словенско свједочи италијански дипломата Карло Сфорца (Carlo Sforza, 1872–1952; од 1916. опуномоћени посланик Италије при српској избјегличкој влади на Крфу), који притом изражава увјерење да је анексиона криза из 1909. била генерална проба за оно што се догодило 1914. и да су дипломате у Бечу 1912/13. опасност видјели у томе што, захваљујући Форгачу који је постао свемоћан у Ballhausplatz, Министарство спољних послова умјесто да дјелује као противтежа оптирању војних кругова за рат – оно их још више подстрекава³⁷. Но није било потребно додатно подстрекивати начелника аустроугарског генералштаба, тада барона а потом грофа, Конрада фон Хецендорфа (Franz Conrad von Hötzendorf, 1852–1925), кога је на сваки помен Балкана хватала анексиоманија, а који је у једном меморандуму из 1913. написао:

„У привредном погледу Србија за Монархију која нема својих колонија представља најважније подручје извоза. ... Осим тога се мора имати у виду да је Србија изузетно плодна, даровима природе богата и у највећој мери просперитетна земља чија блага, као и њихово искоришћавање, не би требало препустити другим државама.”³⁸

Ово је била увертира и инспирација за летке и плакате којима је бечка ратна пропаганда засула Беч, чак и све сарајевске кафане, након Видовданског атентата 1914. са слоганима који су сада били разумљиви и онима који нису знали латински: „Alle Serben müssen sterben” („Сви Срби морају умријети”) и „Serbien muß sterben” („Србија мора да умрија”)³⁹.

И у Берлину је постојала нескривена намјера да се изазове рат. И постоји континуитет од Вилхелма II до Хитлера у ратним циљевима и намјерама Њемачке да се у различитим историјским условима домогне

³⁷ Видјети Count Carlo Sforza, *Contemporary Italy: Its Intellectual and Moral Origins*, Translated by Drake and Denise De Kay, New York: E. P. Dutton & Co. 1944, 181–182.

³⁸ Према: Wendel, *Die Habsburger und die Südslawenfrage*, 31 = Vendel, „Habsburgovci i južnoslovensko pitanje”, 154.

³⁹ Видјети: Милорад Екмечић, *Дуго крейшање између клања и орања: Историја Срба у новом веку 1492–1992*, Београд: Завод за уџбенике 2007, 343; Gustav Regler (1898–1963), *Das Ohr des Malchus: Eine Lebensgeschichte* (1958), *Werke*, Bd. 10, hg. v. G. Schmidt-Henkel, R. Schock, G. Scholdt, Frankfurt/M: Stroemfeld, Roter Stern 2007, 46: „Mit Kreide war an die Waggons geschrieben: »Jeder Schuß ein Russ’, jeder Stoß ein Franzos’, jeder Tritt ein Brit’, alle Serben müssen sterben.« Die Soldaten lachten, als ich die Inschrift laut las. Es war eine Aufforderung, mitzulachen.”

свјетске моћи, као што је темељито и аргументовано доказао Фриц Фишер (Fritz Fischer, 1908–1999) у капиталним дјелима *Посезање за свјетском моћи* (1961), *Рајх илузија* (1969) и *Савез елита* (1979)⁴⁰. То је још двадесетих година наслужио гласовити правник Херман Канторовиц (Hermann Kantorowicz, 1877–1940) у својој анализи „питања кривице за рат” (Kriegsschuldfrage), када је закључио да, упркос евидентном високом степену њемачке одговорности за избијање рата, њемачка пропаганда о невиности заправо треба да одведе до одбацавања читавог Версајског уговора⁴¹.

О ОДГОВОРНОСТИ ЗА РАТ

*Ти си син бомбардера,
Ја ђраунука оног несрећног
Једноруког дечака
Који је умро кашљући крв у Терезијеницимају,
Као да га нису крстили
Именом анђела благовести.*

Ово је био наци век.

Весна Голдсворти, *Солунски анђео* (2011) 45.

За сваку врсту догађања постоје узроци или разлози, то јест „ништа се не догађа узалуд”, што је систематски изучио још Аристотел. Природни догађаји имају *узроке*, па отуд такве догађаје схватамо номолошко-каузалним објашњењем, наиме формулишемо законе који се односе на узрочно-последичне везе. Људско дјелање има *разлоге* (у то укључујемо *моћиве* и *сврхе*), па људске поступке схватамо телеолошко-финалистичким објашњењем, наиме разумијевамо их с обзиром на *циљеве* и *сврхе* којима људи теже. Склон сам становишту да тако треба да објашњавамо и историјско догађање, дакле не на номолошко-каузални начин него телеолошко-финалистички⁴².

Узроци и разлози, мотиви и поводи, циљеви и сврхе такве масовне и масивне ратне конфронтације какав је био Велики рат комплексни су и многоврсни, од економских преко политичких до идеолошких⁴³. Већ

⁴⁰ Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*, Düsseldorf: Droste 1961, ²1962, ³1964, ⁴1971; посебно издање 1967, репр. 1977 = Fric Fišer, *Posezanje za svetskom moći: Politika ratnih ciljeva carske Nemačke 1914–1918*, Beograd: Filip Višnjić 2014; *Krieg der Illusionen: Die deutsche Politik von 1911–1914*, Düsseldorf: Droste 1969, Droste Taschenbuch 1987; *Bündnis der Eliten: Zur Kontinuität der Machtstrukturen in Deutschland 1871–1945*, Düsseldorf: Droste 1979 = *Savez elita: O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871–1945. godine*, prev. Andrej Mitrović, Beograd: Nolit 1985.

⁴¹ Од 1923. до 1929. Канторовиц је по овлашћењу Рајхстага радио на извјештају о питању кривице за Први свјетски рат. Већ 1927. извјештај је био спреман за објављивање, али је то у Рајхстагу спречијено, па је објављен тек 40 година касније: Hermann Kantorowicz, *Gutachten zur Kriegsschuldfrage 1914*, Aus dem Nachlaß herausgegeben und eingeleitet von Imanuel Geiss, Frankfurt/M.: Europäische Verlagsanstalt 1967.

⁴² Више о томе писао сам у чланку „Историја, моћ, идентитет” (1995), сада у: Б. Шиаковић, *Присујности ђрансценденције*, 2013, 123–135, нарочито 127–130.

⁴³ О томе нпр. Сава Живанов, *Европа ђред Први свјетски рајх: Корени, узроци и ђповоди Великог рајха. Од Берлинског конгреса до ђочейка Првог свјетског рајха (1878–1914)*, Београд: Завод за уђбенике 2014 [ради се о допуњеном издању књиге *Rusija i raskol Evrope: Odnosi*

недуго након избијања Великог рата било је јасно да он доноси промјене глобалних геополитичких структура, да драматично утиче на све области људског дјелања, од економије и политике до философије и књижевности. Може се рећи да је Велики рат био најзначајнији свјетскоисторијски догађај након Француске револуције, према последицама по глобалну геополитичку и финансијску структуру.

Ратни сукоб представља фазу расплета једног конфликта. Зато су узроци рата саставни дио рата, као што су то и циљеви рата тј. ратни циљеви зараћених страна. Узроци и циљеви рата играју важну улогу у оправдавању рата (имају епистемичку и интерпретативну моћ), а знају да трају и након што се положи оружје (имају онтолошку снагу важења). Ако, узимајући ово у обзир, приступимо питању узрока и разлога Великог рата (а то се радо формулише и као питање кривице за рат: *Kriegsschuldfrage*, *War Guilt Question*, *Question de la responsabilité dans la guerre*), онда је начелно важна једноставна и бистра тврдња Милорада Екмечића „за светски рат су морали постојати и светски разлози” (из предговора трећем издању његове капиталне књиге *Ратни циљеви Србије 1914*), као што исту важност има и његов став којим се ова књига завршава: „Циљ рата јачи је од рата.”⁴⁴ Стварни циљеви рата (у смислу преструктурисања свјетске моћи) а не њихово идеолошко представљање вјеродостојно свједоче о узроцима рата. Знамо, питање кривице за Велики рат спада међу најизученија питања у историографији уопште. То питање је такорећи у свим зараћеним странама постављено и прије него је рат почео. Једни су узроке за избијање рата истраживали да би се ослободили кривице, а други да би се оправдали мировни услови. Наравно, одговорност за рат утврђују побједници, али то је у случају Великог рата учинила и историја. Чланом 231 Мировног уговора у Версају (јун 1919) одлучено је: „Савезничке и придружене владе потврђују, а Њемачка прихвата, одговорност Њемачке и њених савезника за све губитке и штету коју су Савезничке и придружене владе и њихови становници претрпјели као последице рата који им је наметнула агресија Њемачке и њених савезника.”⁴⁵ Први свјетски рат закључен је Версајским миром, таквим миром послје ког је више тешко било дугорочно очувати мир⁴⁶. Иако су побједници сматрали, према омиљеној и разглашеној формулацији популарног Херберта Џорџа Велса (*Herbert George Wells*, 1866–1946), да је Велики рат био рат који је ставио тачку на рат, рат који би требало да је

između evropskih sila pred Prvi svetski rat. Od Berlinskog kongresa do početka rata (1878–1914), Београд 2005], као и зборник *Сто година од почетка Првог свјетског рата: Историјске и правне студије* (Зборник радова с Међународног научног скупа, уредници Јован Ђирић, Мирослав Ђорђевић), Београд/Андрићград: Институт за упоредно право, Интермекс, Завод за уџбенике 2014.

⁴⁴ Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд: Филип Вишњић, Гацко: Просвјета ³2014 [Београд: СКЗ ¹1973, Београд: Просвета ²1990], стр. XII одн. 496.

⁴⁵ Упор. А. Момбаур, *Узроци Првог свјетског рата*, 2013, 43.

⁴⁶ Фелдмаршал Ерл Вејвел (*Archibald Percival Wavell*, 1883–1950) формулисао је: „послије ‘рата за окончање рата’ изгледа да су у Паризу били прилично успјешни при склапању ‘Мира за окончање Мира’”. Према *Anthony Pagden, Worlds at War: The 2,500-Year Struggle between East and West*, New York: Oxford University Press 2008, 407.

окончао све ратове⁴⁷. Други, одложени дио Великог рата одиграо се као Други свјетски рат, а наконд је у адаптираној репризи Балканске ратне сцене 1991–1995. разбијена Југославија и кажњена Србија. Ако би се о правди могло одлучивати изван сфере моћи, можда бисмо тек онда од Лока (John Locke, 1632–1704) и Канта (Immanuel Kant, 1724–1804) могли научити да се рат не може прекинути ‘миром’ него *правдом*⁴⁸.

Када се догодио Сарајевски атентат на Видовдан 1914. била је то за Беч, подупрт Берлином, права прилика да се повод прогласи разлогом⁴⁹. Сасвим у духу „фалсификаторске праксе аустроугарске политике”⁵⁰, Беч је Сарајевски атентат приказивао као злочиначки акт од стране припадника групице примитивних и крволочних великосрпских националиста, потпомогнутих злочиначком кликом из Србије, а жртва је престолонаследник најнапредније државе, и то у моменту када је убијени намјеравао да још више цивилизује Босну и Херцеговину. Ништа од овога није доказано као тачно, а све речено је доказано као нетачно⁵¹. Перо Слијепчевић (1888–1964),

⁴⁷ H. G. Wells, *The War That Will End War*, London: Frank & Cecil Palmer 1914. Књига је настала на основу новинских чланака из августа 1914, а изашла је у октобру у три издања.

⁴⁸ John Locke, *Two Treatises of Government* (London 1690), A critical edition with an Introduction and apparatus criticus by Peter Laslett, Cambridge: At the University Press 1960; *The Second Treatise of Government* III 20 = *Две расправе о влади*, I-II, прев. К. Чавошки, Београд: Младост 1978, *Дружа расправе о влади* III 20 (књ. II, стр. 20); Immanuel Kant, *Zum ewigen Frieden: Ein philosophischer Entwurf* I 1 (Königsberg 1795), *Gesammelte Schriften* (Akademie-Ausgabe), Bd. VIII, Berlin 1912, 343–344 = И. Кант, *Ум и слобода*, Београд 1974, 135–169: „Вечни мир”, 137–138.

⁴⁹ Упор. М. Krleža, *Jugoslavensko pitanje u Prvom svjetskom ratu 1914–18, Eseji i članci*, knj. 5, 1979, 261–262: „Атентат у Сарајеву послужио је аустријској дипломатији за њену ‘добро смишљену’ навалу на коју се беčka дворска дипломатија плански спремала од анексије Босне 1908. Искористивши убојство пријестоласljedника Фердинанда и његове супруге кнегинје Hohenberg у сврху лармоајантне пропаганде, Аустрија, спремајући се на то политичко уморство годинама, јавља се на историјској позорници у uloзи ‘витешкога праведника’ који ‘над одром невиног кнежевског пара тражи пуну задовољштину’. Без обзира на то што су смрт пријестоласljedника Фердинанда и његове morganатске супруге дворски кругови у најближој царској околини, заједно с мађарским грофовима, поздравили као политичко olакшање, Сарајевски атентат требао је да послужи аустријској дипломатији за заузимање ‘срећне моралне позиције’ са које се могло pouздано рачунати на коначну ликвидацију србијанскога суверенитета.”

⁵⁰ Аутор овог израза је Херман Вендел (Hermann Wendel, 1884–1936); упор. Wendel, *Die Habsburger und die Südslawenfrage*, 52 = H. Vendel, „Habsburgovci i južnoslovensko pitanje”, 167; Вендел такву аустроугарску политику оцјењује констатацијом да се „бечки властодршци ... никада нису либили да користе кривотворене документе да би уништили свог политичког противника или га пак пред светом приказали као кривца” (45 тј. 162).

⁵¹ О Сарајевском атентату још увијек је мјеродавна опсежна студија Владимира Дедијера (1914–1990), *Sarajevo 1914*, друго допуњено издање, I-II, Београд: Просвета 1978 [прештампано у Београду 2014; ¹1966]. Стенографске биљешке са суђења објавио је Војислав Богичевић (1896–1981), *Sarajevski atentat: Izvorne stenografske bilješke sa glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova, održane u Sarajevu 1914 g.*, критичка обрада, uvod i redakcija prof. Vojslav Bogičević, Sarajevo: Državni arhiv NR BiH 1954. Богичевић је објавио и другу грађу око атентата: *Sarajevski atentat 28. VI 1914. Pisma i saopštenja*, priredio Vojslav Bogičević, Sarajevo: Svjetlost 1965. Грађу је претходно, на знатно нижем научном нивоу, са уводном студијом објавио Божо Черовић, *Босански Омладинци и Сарајевски Аиенџаи*, Сарајево: Трговачка штампарија 1930. Цветко Поповић је своје врло корисне критичке анализе разноврсних публикација о Сарајевском атентату сабрао у књигу: Цветко Ђ. Поповић, *Око Сарајевског атентата: Критички осврти и напомене*, Сарајево: Svjetlost 1969. О разним аспектима видјети зборник међународног скупа историчара (Гацко, 19–21. септ. 2013): *Сарајевски аиенџаи 1914.*, Ђоровићевић сусрети 2013., Гацко: Српско културно и просвјетно друштво Просвјета 2014. О везама атентатора са организацијом Црна рука видјети Васа Казимировић, *Црна рука: Личности и догађаји у*

учесник и свједок, 1925. пише: „Мора се човек осмехнути с иронијом кад погледа како извесни кругови немачки и англосаски потежу питање Сарајевског атентата као питање о кривици за Рат. Више година пред Рат осећало се у свој Европи да он долази, готово неминовно, и то да долази понајвише због пангерманских империјалистичких тенденца и супарништва Немачке наспрам Велике Британије.”⁵² Више пута је истицано да је Њемачку и читаву Европу одвело у пропаст погрешно процјењивање стварности од стране Њемачке, наиме прецјењивање сопствене снаге и пренапрезање сопствене моћи праћено потцјењивањем снаге противника и његове спремности да брани своју слободу и отаџбину (за шта је најбољи примјер била мала и исцрпљена Србија); фаталан је био, и то не само за Први рат, „континуитет заблуда”⁵³.

Принцип је „својим пиштољем хтио да заустави *Drang nach Osten*”, – тако је формулисао Веселин Маслеша (1906–1943)⁵⁴. Сарајевски атентат на Видовдан 1914. је политички атентат и тираноубиство, то је индивидуална слободарска и патриотска одлука једног малољетника, одлука која је међутим била донешена и у десетинама младих и усијаних а паметних и одлучних глава припадника покрета Млада Босна, иза ког је могао стати читав српски народ у Босни и Херцеговини. Истражни судија у процесу младобосанцима Лео Пфефер (Leon Pfeffer, 1877–1952) записао је импресију: „Принцип је био пророк и апостол, који се жртвовао за своју идеју; али Сарајевски атентат није био само дјело појединца или неколицине – он означаје почетак покрета цијеле нације која раскида и задњу карику на ланцу да би се ослободила и постала независном.”⁵⁵

МЛАДА БОСНА И ВИДОВДАНСКА ЕТИКА

ал’ ѿицрјансѿву сѿиаѿи ноѿом за враѿи,
довесѿи га к ѿознанију ѿрава,
ѿио је људска дужносѿ најсвеѿѿија!
Његош, *Горски вијенац*, 618–620.

Назив „Млада Босна”⁵⁶ први је 1907. употребио Петар Кочић (1877–1916) у бањалучком листу *Оѿаѿбина*, покренутом те године управо на

Србији од мајског ѿревраѿа 1903. до Солунског ѿроцеса 1917, Нови Сад: Прометеј 2013 [репринт првог издања: Крагујевац/Београд 1997], 738 и даље.

⁵² Pero Slijeperčević, *Omladina i Sarajevski atentat*, Zagreb: Nova Evropa 1925.

⁵³ Видјети нпр. F. Fišer, *Posezanje za svetskom moći*, 2014, 5 и passim. – Све речено и још много тога успио је да игнорише Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, London: Allen Lane 2012 = Kristofer Klark, *Mesečari: Kako je Evropa krenula u rat 1914.*, прев. А. Dragosavljević, Smederevo: Heliks 2014. Уопште о ревизионистима у историографији о Великом рату и посебно о Кларковој књизи видјети прегледну и подробну студију: Миле Бјелајац, *1914–2014: Зашѿио ревизија? Сѿиаре и нове конѿроверзе о узроцима Првог свеѿског раѿа*, Београд: Одбрана 2014.

⁵⁴ Веселин Маслеша, *Млада Босна*, Сарајево: Државно издавачко предузеће БиХ 1945, 45.

⁵⁵ Лео Пфефер, *Исѿража у сарајевском аѿенѿиѿију*, Загреб: Нова Европа 1938, 137. Уз Пфеферово свједочење види важне напомене у Svetko Ђ. Popović, *Oko Sarajevskog atentata*, 1969, 71–80.

⁵⁶ О томе Svetko Ђ. Popović, *Oko Sarajevskog atentata*, 1969, 223–234; V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, 1978, књ. I, 223 и даље, 464.

Видовдан 15/28. јуна. У календару *Просвјета* за 1911 (Сарајево 1910) Владимир Гаџиновић даје свом тексту наслов „Млада Босна”⁵⁷ као назив тајног омладинског покрета (слободно политичко изражавање није било могуће) који је окупио Србе, муслимане и Хрвате спремне да се боре против тиранске и угњетачке аустроугарске владавине у анектираној Босни и Херцеговини. Потом је Боривоје Јевтић (1894–1959) у сарајевској *Босанској вили* 1913. објавио чланак „Млада Босна”⁵⁸, а од 1918. овај назив улази у широку употребу. Младобосанци су били припадници спонтаног и романтичког националистичког и револуционарног покрета јужнословенске омладине у Аустроугарској, Србији, Црној Гори и међу иселеницима у Америци. Махом младићи, студенти и ђаци, на које су утицали Ђузепе Мацини (Giuseppe Mazzini, 1805–1872) и његова Млада Италија (La Giovine Italia, основана 1831), Бакуњин (Михаил Александрович Бакунин, 1814–1876), Томаш Масарик (Tomáš Garrigue Masaryk, 1850–1937), Јован Скерлић (1877–1914) и многи други, имали су интересовања за књижевност и историју, бавили се философијом и друштвеном теоријом, путовали су по свијету и интензивно комуницирали међусобно и са другима. Били су не само храбри и одлучни, племенити и пожртвовани, него и талентовани и паметни: Богдан Жерајић (1886–1910), Димитрије Митриновић (1887–1953), Владимир Гаџиновић (1890–1917), Мустафа Голубић (1889–1941), Данило Илић (1890–1915), Гаврило Принцип (1894–1918), Трифко Грабеж (1895–1916), Недјељко Чабриновић (1895–1915), Вељко Чубриловић (1886–1915), Васо Чубриловић (1897–1990), Цветко Поповић (1896–1980), Мишко Јовановић (1878–1915), Јаков Миловић (1871–1916), Митар Керовић (1854–1916), Неђо Керовић (1886–1916), Лазар Ђукић (1896–1917), Иван Крањчевић (1895–1968), Бранко Загорац (1896–1941), Марко Перин (1897–1914), Драгутин Мрас (1895–1915), Јован Палавестра (1893–1959), Боривоје Јевтић (1894–1959), Јово Варагић (1888–1916), Милош Видаковић (1891–1915), Перо Слијепчевић (1888–1964), Јован Живановић (1892–1914), Вукан Круљ (1885–1916), Осман Ђикић (1879–1912), Мухамед Мехмедбашић (1886–1943), Јездимир Дангић (1897–1947), Доброслав Јевђевић (1897–1962), и многи други, којима су били блиски Иво Андрић (1892–1975), Иван Мештровић (1883–1962), Милош Црњански (1893–1977), Момчило Настасијевић (1894–1938), Милош Ђурић (1892–1967), Милан Будимир (1891–1975), и многи други⁵⁹. Национализам младобосанаца био

⁵⁷ Прештампано у: Владимир Гаџиновић, *Оглед и њисма*, Сарајево: Свјетлост 1956, 70–72.

⁵⁸ Боривоје Јевтић, „Млада Босна”, *Босанска вила* XXVIII бр. 24 (Сарајево, 30. децембра 1913), 337–339.

⁵⁹ Систематски приступ идејама у списатељству младобосанаца прокрчио је Предраг Палавестра (1930–2014), *Књижевност Младе Босне*, Београд: Институт за књижевност и уметност² 1994 [Sarajevo: Svjetlost¹ 1965], са додатним томом који доноси избор изворних текстова: Predrag Palavestra, *Književnost Mlade Bosne*, II: *Hrestomatija*, Sarajevo: Svjetlost 1965. Текстове младобосанаца у прилично исцрпном обиму сада је сакупио и приредио Војислав Максимовић, *Својеница Младе Босне*, књ. I–II, Пале: Српско културно и просвјетно друштво Просвјета, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства 2014. Важну грађу о политичкој и интелектуалној природи покрета Млада Босна објавио је Војислав Богићевић, *Mlada Bosna: Pisma i prilozi*, Sarajevo: Svjetlost 1954. Солидан избор текстова о младобосанској

је заправо отпор тиранији и тежња ка националном ослобођењу и уједињењу. Дефинисао га је Јован Скерлић (1887–1914): „Нови национализам значи веру у себе, ослањање на своју сопствену снагу, ‘отказ свему сужањском’ и у себи и око себе, поуздање у стару и вечну истину да у ствари слободе има само оно што се узме.”⁶⁰

Гаврило Принцип је био један од многих који су били спремни на саможртвовање за национално ослобођење. Али један је Принцип⁶¹. Он се још 1912. на гробу Богдана Жерајића, чија смрт је додатно учврстила култ жртве и спремност на саможртвовање, заклео да ће га осветити⁶². Након првог боравка у Србији донио је прегршт слободне српске земље и положио на Жерајићев гроб, како свједочи Владимир Гађиновић, који с дивљењем говори о Богдану Жерајићу – борцу против владајућег песимизма, малодушности и клонулости – да „је био предодређен за високу националну концепцију и припремљен за националну жртву”⁶³. „У својој крви он носи све што се доживело и препатило...”, „имао је огромну веру у српске патнике, сањао о њиховом буђењу и васкрсу”⁶⁴.

Јединствена личност је и Димитрије Митриновић⁶⁵, који у анонимном програмском тексту револуционарне омладине „Прва редакција Општег Програма за омладински клуб Народно Уједињење” (Београд 1912) заговара васпитање за националну жртву, витешки дух и борбену радост⁶⁶, у „Естетичким контемплацијама” (1913) излаже авангардни и футуристички програм у српској књижевности⁶⁷, потом (прољеће 1914) ступа у блиске везе с Кандинским и групом експресиониста „Плави јахач” (Der

духовној атмосфери приредио је Мухарем Баздуљ у темату „Млада Босна” часописа *Градац*, год. 37, бр. 175–176–177, Чачак 2010.

⁶⁰ Јован Скерлић, Нови омладински листови и наш омладински нараштај, *Српски књижевни гласник* XXX 3 (1913), 222; J. Skerlić, *Današnji srpskohrvatski nacionalizam*, Rijeka: Izdanje knjižare G. Trbojevića 1913, 61.

⁶¹ Поред наведене литературе о Младој Босни и Сарајевском атентату видјети: Драго Љубибратић, *Гаврило Принцип*, Београд: Нолит 1959; Ратко Парезанин (1896–1981), *Млада Босна и Први свейски рај*, Минхен: Искра 1974; средишњи дио ове књиг прештампан је као: Ратко Парезанин, *Гаврило Принцип у Београду (Млада Босна и Први свейски рај)*, Београд: Catena mundi 2013; Радош Љушић, *Принцип Гаврило (1895–1918): Оглед о националном хероју*, Београд: Новости 2014. Веома садржајан и промишљен избор ранијих текстова о Младој Босни, Гаврилу Принципу и Сарајевском атентату са уводном студијом приредио је Милош Ковић, *Гаврило Принцип: Документи и сећања*, Нови Сад: Прометеј, Београд: РТС 2014.

⁶² Упор. В. Гађиновић, *Оглед и њисма*, 1956, 80–96: „Сарајевски атентат” (1915), 93; В. Маслеша, *Млада Босна*, 1945, 135; Л. Пфефер, *Испрага у сарајевском аџенџају*, 1938, 60.

⁶³ Аноним, *Смрт једног хероја*, Београд: Пијемонт 1912 = В. Гађиновић, *Оглед и њисма*, 1956, 117–132: „Богдан Жерајић”, 118–119.

⁶⁴ В. Гађиновић, *Оглед и њисма*, 121, 124.

⁶⁵ Видјети Предраг Палавестра, *Дођма и уштойија Димитрија Митриновића: Почети српске књижевне авангарде*, 2. поправљено и допуњено издање, Београд: Завод за уџбенике 2003 [Београд: Slovo ljubve 1977]; Andrew Rigby, *Dimitrije Mitrinović: A Biography*, York, England: William Sessions 2006 [препађено претходно издање: *Initiation and Initiative: An Exploration of the Life and Ideas of Dimitrije Mitrinović*, New York: Boulder 1984]; Слађана Миленковић, *Песничким сјајима Димитрија Митриновића*, Сремска Митровица: Висока школа струковних студија за образовање васпитача 2009.

⁶⁶ Објављено у: V. Bogićević, *Mlada Bosna: Pisma i prilozii*, 1954, 296–299.

⁶⁷ Димитрије Митриновић, Естетичке контемплације, *Босанска вила XXVIII* (Сарајево 1913) бр. 4, 49–52; бр. 5, 65–67; бр. 6, 91–92; бр. 10, 154–156; бр. 11–12, 173–174; бр. 13–14, 200–202; бр. 15–16, 223–225; бр. 17–18, 247–248; бр. 19, 268–269; бр. 20, 285 = Д. Митриновић,

Blaue Reiter), настојећи да придобије водеће европске интелектуалце за свој месијански и утопистички покрет „Основе будућности”, а онда се након избијања Великог рата обрео у Енглеској гдје је покретао и уређивао више угледних часописа, у којима је заступао идеје пацифизма и уједињене Европе, но истовремено се посвећујући теософији и окултизму. А на заласку свог бурног и непредвидивог трагичког живота, у писму Перу Слијепчевићу тврди да, мада је „по судби избјегао најтеже муке и напоре за вријеме свих ових ратова и преврата”, он и његов друг из младобосанских дана припадају истом „клубу жртава и страдалника”⁶⁸.

У окупираној и анектираној Босни и Херцеговини Аустроугарска се лажно представљала као цивилизатор: њен начин управљања био је колонијални и феудални, предузимала је брутално насиље, пљачкање и израбљивање становништва, расељавање и насељавање (само Њемаца је до 1914. насељено 240.000, колико се од 1878. до 1912. иселило Срба и муслимана); народ је живио у патњи, понижењу и срамоти, могућности образовања и напредовања биле су минималне, а свако супротстављање третирано је као разбојништво⁶⁹. Осим тога, у Јулској кризи 1914. ултиматум, жеља за ратом и објава рата Србији приказали су Аустроугарску као неурачунљиву свјетску силу. Све вријеме револт је био неминован. Цивилизацију је Босни и Херцеговини доносио самоникли покрет гимназијске омладине Млада Босна („демократски покрет за ослобођење Југословена око српске постојеће државе”⁷⁰). Потреба Младобосанаца за слободом (политичком, националном, личном), правдом и просвјетом свакако је цивилизацијска вриједност. И не може да се потре сталним криминализовањем. Франц Фердинанд фебруара 1913. у писму војводи од Виртемберга Албрехту (Albrecht Herzog von Württemberg, 1865–1939) назива Србе гомилом лопова, убица и хуља, шљамом. Ово морално дисквалификовање има функцију да се учини правно допустивим насиље и материјално пљачкање – и да се притом остане цивилизован! Тада се категорије бечке културе брутално конвертују у финансијску добит с Балкана. Такву контрадикторност је садржало и касније провинцијализовање сарајевских атентатора и истовремено квалификовање атентата као узрока за *свјетски* рат. Уосталом, главни ослонац за политичке претензије надвојводе Фердинанда био је Карл Луегер (Karl Lueger, 1844–1910), градоначелник Беча (1897–1910), оснивач протофашистичке Хришћанско-социјалне партије (1893), с којим је дијелио изразити антисемитизам, због чега је Луегером био импресиониран и млади Хитлер⁷¹. Такав Фердинанд је у Сарајеву на Видовдан 1914. хтио да покаже војну силу (да би је употребио), а подмазао је Прин-

Сабрана дјела, 1–3, приредио и предговор написао Предраг Палавестра, Сарајево: Свјетлост 1991, књ. 2, 91–138.

⁶⁸ Писмо из марта 1951. у Збирци Пера Слијепчевића; према: П. Палавестра, *Доџма и уједиња Димитрија Митриновића*, 2003 [¹1977, 352].

⁶⁹ Упор. Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, Sarajevo: Veselin Masleša 1987.

⁷⁰ М. Екмечић, *Рајини циљеви Србије 1914*, ³2014, стр. XXIV.

⁷¹ Упор. V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, 1978, књ. I, 130–133; М. Екмечић, *Рајини циљеви Србије 1914*, ³2014, стр. IX–X.

ципово оружје. Принципов политички атентат има принципијелни смисао: као тираноубиство он урачунава полагање сопственог живота на олтар слободе свог народа, и извршилац таквог чина одувијек се у свим народима слави као херој.

Младобосанци су се надахњивали управо саможртвеним јунаштвом Милоша Обилића и идејом косовске освете, надахњивали су се националним историјским искуством што су га у кристалним формулацијама чували стихови Петра II Петровића Његоша (1813–1851), које су сви да- како знали напамет. Након успона Србије и резултата балканских ратова, и Младобосанци су, инспирисани мртвим косовским мученицима, до- живљавали себе као живе косовске осветнике.⁷² Народна епика, Косово и Видовданска етика – то су њихови оријентир и тачке ослонаца. Овај идејни садржај остао је дјелатан и кад је српство пројектовано и трансфор- мисано у југословенство. Тада двадесетдвогодишњи Милош Ђурић (1892–1967) у том духу 1914. пише⁷³: „Вредност једне нације треба, дакле, ме- рити према томе колику је победу извојевало у њој небеско начело над земаљским.” (9) И мала нација треба да буде господар своје судбине (11), има право на слободан живот (12). Карађорђе је за Ђурића велики син Југословенске Нације (15). И заснивање философије панјугословенског национализма (22–23) има своје косовске коријене: Народ Југословенски је „дубоко на Косову рањен губитком српске царевине, и после Косова непрестано рањаван, те покретан тим највишим и најширим болом, том најтежом националном патњом, излучио своје бисерје, дао драгоцене песме...” (30). Видовданска Идеологија „има етичку снагу да вида нацио- налне болове свима подјармљеним народима” (36). Морални и судбински диктум Видовдана сагледаван је изричито као хришћански мартирологи- он: „А што у Српској Народној Песми нарочиту вредност имају прин- ципи етички, то је за то што су оне зачињене драгим соковима пречисте философије Голготскога Мученика.” (53–54) „Јер, народно наше искуство показује од колике је вредности мучеништво и бол у моделисању нашег националног живота.” (79) Зато треба „живот сматрати као средство за неку вишу сврху” (78), што је и Принципов принцип.

Литерарну кулминацију култа Косова и етике Видовдана кроз при- зму Христовог страдања на Голготи дао је Хрват из Котора, добровољац у српској војсци, Милостислав Бартулица (1893–1984) у књизи *Распеће Србије* (књига садржи опис повлачења српске војске 1915. кроз Албанију):

Duša je Kosova hlepila, kroz beskonačni niz vekova, da se sasta-
ne i ujedini sa dušama osvetnika. ... A cela je naša zemlja, i slobodna

⁷² Упор. [Владимир Иванов], Онима који долазе, *Зора* (Беч, новембар 1910) = В. Гаћиновић, *Огледи и њисма*, 1956, 65–69: 67. – О ондашњим културолошким представама Немањина, Косова, Балканске душе..., као и мртвих косовских мученика и живих косовских осветника, упоредити нпр. Душан С. Николајевић (1885–1961), *На Видовдан 1939*, Београд: Државна штампарија 1939, за ког „без националног духа нема ни националне државе ни напретка културног” (81).

⁷³ Сви наводи су из: Милош Ђурић, *Видовданска етика*, Издање српског академског друштва у Загребу 1914 (Библиотека Југославенске националистичке омладине, св. 2).

i zarobljena, slavila veliki dan kada je osvećeno Kosovo.” (25–26) „Kosovski amanet, zajednički celoj zemlji, bio je čuvan i negovan u narodnom srcu. ... Kosovska tragedija nije bila samo jednog dela zemlje, bila je opštenarodna. ... Srpski deo naroda naročito je u tome simbolu slobode utelovio ... ceo svoj uloženi napor za narodnu slobodu.” (149) „Srpska se istorija na Kosovu uvrežila, i sa Kosovom je vezano celo današnje doba. Vezan je sa njime ne samo srpski narodni ideal, vezan je ceo narod. Ono što je u narodu tinjalo i kroz stoleća se javljalo, što se u razna vremena ispoljavalo i razvijalo, što se ugušilo u davno doba i u današnjici se povratilo, niknulo je na kosovskom polju. Sa legendarnom istorijom Kosova spojena je naša cela borba samoodržanja i samoodbrane. (151–152)⁷⁴

Косово и Видовдан важан су мотив и у каснијим радовима Милоша Ђурића:

Победе и радости лако се заборављају, а порази и жалости остављају дубоке боре на лицу душе народне. ... Косовским поразом народу се душа проширила; народ је из пада свога, из губитка слободне државе, измучио ново сазнање, обасјано једним непролазним сјајем, никад непомраченим. На развалинама националне среће поникла је као божур црвена вера у будућност. Из горива видовданскога бола избијао је пламен вере у народно васкрсење. Иако је отаџбина пропала, не сме душа пропасти. Док буде вере и душе, биће и отаџбине. Тај бол и та вера имађаху много профетскога и телескопскога у себи. Они беху цело једно пророчанство које је, као какав неразрушив мост, спајало и помиривало нараштаје једне са другима. Нараштаји у предању чуваху пророчанство то. И бол и вера беху вазда свежи, као да су јучер слуге с бојишта се вратиле и јављају: цар погубљен, војске изгинуле.”⁷⁵

Од свог сопственог живота наш народ је направио своју христософију, што најбоље показује Косовски Мит, који је изгубио

⁷⁴ Milostislav Bartulica, *Raspeće Srbije*, Zagreb: St. Kugli, Knjižara Kraljevskog sveučilišta i Jugoslavenske akademije 1920 [прво издање је објављено у Чилеу, Antofagasta: Jugoslovenska Narodna Odbrana 1916]. – У предговору другом издању аутор каже: „Napisao sam ovu knjigu, sa najsvetijim osećajima sapatništva prema Srpskim Mučenicima, a danas je dajem u javnost sa željom, da i ovim putem pozdravim onaj plemeniti deo našeg naroda, koji je stradao za vaskrsenje i u duhu se vežem sa slobodnom Jugoslavijom...” (6) А у закључној напомени уз друго издање: „Treba naglasiti, da je po shvatanju pisca Golgota Srbije bila prvi zamašan korak za duhovnu i socijalnu obnovu jugoslavenskog naroda i da je njegovo mišljenje, da se danas u skladu sa stradanjem i žrtvama našeg naroda u celoj zemlji, a naročito u Srbiji, mora da povedu socijalne reforme, kako bi se dala dostojna hvala svim stradaocima i udovoljilo visokim idealima sveopšte slobode za koju je narod stradao i ginuo.” (161)

⁷⁵ Милош Ђурић, „Снага унутрашњег живота: Етички коментар народној песми Пропаст царства српскога (Вук II, 45)”, *Гласник Професорског друштва* I св. 7–8 (1921), 345–353 = М. Ђурић, *Изабрана дела*, том II: *Културна историја и рани философски сјиси*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства 1997, 194–199: 199.

своје историјско значење и добио снагу мистеријске мудрости. Светосавска идеја-сила и видовданска идеја-сила постале су два најпресуднија стваралачка импулса наше историје.⁷⁶

Истрајност живог усменог косовског предања у свим временима импресионира је не само једног Ива Андрића⁷⁷, духовно спремног да га прими, него и једног Артура Еванса (Sir Arthur John Evans, 1851–1941) када је 1875. ходио Босном и Херцеговином и упознавао се са живим народним сјећањем на Косово:

Нема имена у овој прозивци јунака које није одомаћена ријеч гдје год се говори српски језик. Епске баладе о судбоносном дану на Косову још свакодневно пред мноштвом сеоских слушаца пјевају народни пјевачи, чије рапсодије, праћене тужним звуцима гусала, одјекују у великој националној тужбалици дуж врбама обраслих обала Саве и Дунава, кроз буковом шумом покривене клисуре Босне, тамне забити Балкана, планинска упоришта Црне Горе, док далеко преко илирске пустиње не нађу одјек у оној пећинској пустоши стијења које се мршти изнад плаве воде Јадрана. Косовска битка је све више расла у машти потлачених људи која је само остваривала њен пуни значај дуго након тога. Трагични и романтични какви су били стварни догађаји ове велике борбе, они се истичу, наспрам поразног сумрака који је услиједио, у фантастичном и натприродном рељефу освијетљеном језивим пожарима потоњих пустошења. У то вријеме имамо најдиректније свједочанство да је битку бар један од главних актера сматрао великом побједом за хришћанство.⁷⁸

⁷⁶ Милош Ђурић, „Смисао Светосавља”, *Наша снага* I бр. 2 (1941), 65–68 = М. Ђурић, *Изабрана дела*, том II: *Културна историја и рани филозофски сјиси*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства 1997, 269–271: 270.

⁷⁷ Иво Андрић, *Њебош као љубавни јунак косовске мисли*, Библиотека Коларчевог народног универзитета, књ. 12, Београд 1935. Предавање на Коларчевом народном универзитету у Београду одржано је 24. децембра 1934. у корист подизања Његошевог споменика.

⁷⁸ Arthur J. Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot, during the Insurrection, August and September 1875, with an Historical Review of Bosnia*, 2nd ed., London: Longmans, Green, and Co. 1877, p. lxxv: „There is not a name in that heroic muster-roll which is not a household word wherever the Serbian tongue is spoken. Epic lays of the fatal day of Kóssovo are still sung every day to throngs of peasant listeners by minstrels of the people, whose rhapsodies, set to the dolorous strains of the ghuzla, resound in a great national dirge along the willowed banks of Save and Danube, through the beechwood glens of Bosnia, the dark recesses of the Balkan, the mountain strongholds of the Czernagora, till, far away across the Illyrian desert, they find an echo in that caved waste of rock that frowns above the blue waters of the Adriatic. The battle of Kóssovo has grown and grown on the imagination of oppressed peoples who only realized its full significance long afterwards. Tragic and romantic as were the actual incidents of that great contest, they stand out against the disastrous twilight that succeeded, in fantastic and supernatural relief, lit up by the lurid conflagrations of after ravages. At the time, we have the most direct evidence that the battle was regarded by one at least of the principal actors as a great victory for Christendom.” – Упор. каснији пригодни видовдански ратни чланак: Sir Arthur Evans, „Serbia’s Greatest Battle”, *Times* (London, June 28, 1916).

У историјској самосвијести српског народа Видовдан 1389. има аксиоматски значај: то је онај моћни историјски догађај који је реално пресудио о току српске историје и симболички означио њено разумијевање (сви каснији видовдани црпу одатле свој додатни смисао). Видовдан јесте реални догађај митске снаге (то нипошто није мит као фикција), у смислу да је то историјски догађај који нам даје вриједносну оријентацију и тачке ослонаца у којима видимо надисторијски смисао.

И за Мештровића, такође надахнутог култом Видовдана, Милош Ђурић каже да је својим Видовданским Храмом „у камену опевао дивоту наших вечних вредности”⁷⁹. Иван Мештровић (1883–1962) је 1911. на Међународној уметничкој изложби у Риму у оквиру Павиљона Србије изложио свој (тада награђен првом наградом за вајарство) Видовдански храм, који је требало да изрази српско страдање и идеале⁸⁰. Он је под утицајем Родена (René François Auguste Rodin, 1840–1917) користио „пластични говор” да изрази животне силе и морални карактер, а све то је под утицајем Роденовог ученика Бурдела (Antoine Bourdelle, 1861–1929) подвео под захтјев монументалности. Бурделов ученик био је и Сретен Стојановић (1898–1960), који је као малољетни тузлански гимназијалац због револуционарног национализма и припадништва Младој Босни био осуђен на десетогодишњу робију⁸¹, чију вајарску реалистичку експресивност монументално свједоче Карађорђе на Светосавском платоу у Београду (урађен 1951. а изведен 1984), Његош у Подгорици (1952) и на Академском тргу између Ректората и Филозофског факултета у Београду (постављен 1994. након дугих дискусија) и Филип Вишњић (1955).

На крилима успона српске државе у 19. вијеку и победа у балканским ратовима 1912–1913. – култ Косова и етос Видовдана (похрањени у хагиографијама, у народној епизи, код Његоша, Марка Миљанова...) били су српској (и јужнословенској) омладини небеско надахнуће за земаљске подвиге, а погаженом народном достојанству топос племенитог самопоштовања, пожртвовано чуван у националном памћењу.

ЖРТВА, ПАМЋЕЊЕ, ИДЕНТИТЕТ

*Сјуџира јестје лијей Видов данак,
вићећемо у љољу Косову
ко је вјера, ко ли је невјера!
Вук, Српске народне ијесме II 50.*

Несавршеност памћења нас узнемирава, а потпуни губитак памћења ужасава! Примјећујемо да временом нешто блиједи и сасвим ишчежава из нашег памћења, да нешто уопште нисмо запамтили, или да се не можемо

⁷⁹ Милош Ђурић, *Видовданска еџика*, 1914, 39–40.

⁸⁰ О томе Љубо Јурковић, О учествовању Ивана Мештровића и југословенских ликовних уметника на Међународној уметничкој изложби 1911. у Риму у Павиљону Србије, *Градина*, V, бр. 10–11 (Ниш 1970), 127–131.

⁸¹ Видјети: Сретен Стојановић, *Сећања на младосић*, Београд: БИГЗ 1997; С. Стојановић, *Исјовесити*, Београд: РТС, Фондација Сретен Стојановић 2014.

сјетити нечега што памтимо. Насупрот томе, неки трауматични догађај не можемо да заборавимо, упркос нашој вољи и потреби да се одбранимо од његове наметљивости. Такође, ми погрешно памтимо, памтимо сугестивно и манипулативно, памтимо перспективистички и конструктивистички⁸². — Да ли то важи за историју? Како објашњавати историјске догађаје, и како их памтити, како их учинити активним и функционалним елементом идентитета?

Сваки препород мора бити из нечега рођен, и свака будућност има своје поријекло, своју прошлост. И Принципова и наша. Видовдан има дјелотворни значењски потенцијал кроз историју и представља грађевни камен у идентитету српског народа. На темељу витешког и жртвеног Видовдана изграђени су идеали видовданске етике, наиме правда и човјечност, самопожртвовање и страдање, покајање и праштање, трпеливост и великодушност, што је заправо етика хришћанске културе, па дакле етика Жртве. Видовданска жртва свједочи један тотални и радикални реализам, који нас суочава с бруталном конкретизацијом историје. Жртва је сублимација историје. Историјска истина није логичка ни универзална, већ догађајна и уникатна. Догађај узвишеног жртвовања има значење присуства светог и даје смисао историјском времену, постаје истина историјског времена. Спремност на жртву наравно не значи величање жртвовања као вриједности по себи, јер је вриједност жртве у њеној чистоти и сврси.

Историја је за један народ и оно шта тај народ види у сопственој историји. Наш поглед на сопствену историју омогућава нам не само да бруталност историје поднесемо него и да историју разумијемо и прихватимо. За српски народ, који је мали по броју али хоће да буде велики по карактеру, историја је већ и због тога страдање. Жртва је најважнији спомен који објашњава оно што се догодило у историји. Жртва и страдање (наиме доживљај историјски проживљеног страдања, историјско искуство граничних ситуација, победа и пораза, славе и унижења) имају епистемички смисао јер омогућавају разумијевање историје. Одатле производи херменеутички значај страдалних народа за разумијевање историје, уколико смо у стању да историјске догађаје посматрамо из перспективе жртве.

Истина из перспективе Жртве као субјекта битно се разликује од истине из перспективе Насиља које тражи жртву као објект. Насиље стигматизацијом конструише жртву као објект и тако рационализује своје поступке, оно демонизује жртву и тако прикрива светост жртве. Прикрива и своју природу: савремено Насиље, као модернизација варварства и нови апсолутизам, користи се митотворним оправдавањем насиља конструисањем кривице. Стигматизација српског народа као настојање да се поништи његов идентитет и да му се наметне кривица као средство овладавања, жигосање које смо на својој кожи осјетили и у посљедњем грађанском рату а које се често служило антисрпском пропагандом из Првог свјетског рата, заправо је техника којом се означени објект (српски народ) најприје

⁸² О „седам грехова памћења” (пролазност, одсутност, блокирање, погрешно повезивање, поводљивост, пристрасност, истрајност) пише Daniel L. Schacter, *The Seven Sins of Memory: How the Mind Forgets and Remembers*, New York: Houghton Mifflin 2001.

истискује из поља морала да би потом био истиснут и из поља права: онај ко је дисквалификован као морално биће уподобљен је да се над њим предузму бесправно насиље. Због тога имамо посебну обавезу да одбранимо част наших жртава, наших Принципа.

Неопходно је да рехабилитујемо видовданску етику жртве и подвига, не само зато што је она дио идентитета српског народа него зато што представља одважно настојање да се превазиђу неподношљива ограничења реалности. Осим тога: идентитет је интегритет као способност општег самоодржања и самопотврђивања. Важан услов идентитета је памћење, тим важнији за оног ко је дуго и често подвргаван систематском притиску да промијени идентитет. Историјско памћење као претпоставка историјског знања и историјске самосвијести, као брига за тачке ослонца националног идентитета у историјском трајању, неопходно је и због сабирне свијести о прошлости и због оријентације у будућности. Тим прије што нам се на социјалном плану намеће једна структурална амнезија као гашење селектованих тачака у памћењу. Она се из структура моћи преноси на историјску науку, књижевност, умјетност, „теорију”, у којима се обавља системско оштећење у памћењу: *damnatio in memoria* – деформација, манипулација и поништење памћења и сјећања. Деформисано, конструисано и измишљено памћење има истовремено функцију заборављања. Истраживање структура социјалног памћења и сјећања и откривање техника деформације памћења и сјећања предуслов је данашњег критичког историјског знања и историјске самосвијести. Јер су последице заборава драматичне⁸³.

Наша одговорност у историји није везана само за конкретно учешће у историјским догађајима, – историјска одговорност је трансгенерацијска и она производи морално јединство историјског времена⁸⁴. Због тога нас историјски догађаји обавезују. И данас Принцип Видовдан обавезује нас на храброст и одговорност историјског постојања, на аксиоматску одлуку да су Косово и Јасеновац важан и непобитан дио нашег идентитета, који нам нико не може одузети – уколико му га ми не дамо.

Заједничка историја и традиција обједињују заједницу, и дијахроно и синхроно, чинећи је способном да дјела на темељу трајних вриједности. Историјско предање има значај за заједницу не само услед заједничке прошлости него и ради заједничких циљева у будућности, који онда историјским догађајима увијек изнова дају смисао⁸⁵. За нас који нисмо моћни да

⁸³ О претходном сам опширније писао у огледима „Брига за жртву” (2006) и „О памћењу и забору: Идентитет између онтологије и дискурса” (2005), у: Б. Шијаковић, *Присујиносћ ирансценденције*, 2013, 29–35 одн. 64–71.

⁸⁴ Више о томе у чланку ‘Отворено друштво’, затворена интерпретација историје, одговорност (1997), у: Б. Шијаковић, *Присујиносћ ирансценденције*, 2013, 136–147: 144–147.

⁸⁵ Све то је имао на уму сваки од оних 160 посланика Велике народне скупштине у Подгорици 26. новембра 1918. када су у једногласну одлуку ставили и ово: „Српски Народ у Црној Гори једне је крви, језика и тежње, једне вјере и обичаја с народом који живи у Србији и другим српским крајевима; заједничка им је славна прошлост којом се одушевљавају, заједнички идеали, заједнички народни јунаци, заједничка патња, заједничко све што један народ чини народом”. („Одлука Велике Народне Скупштине Српског Народа у Црној Гори, донијета на сједници од 13.[26.] новембра 1918. г. у Подгорици”, Прилог 3, у: Ђорђе Станковић,

одлучимо о великом историјском контексту у којем скупо плаћамо то да останемо људи – важни су колико и болни подвизи којима се прекорачују ограничења реалности. Ми имамо искуство парадоксије историјског постојања; дао нам га је и Принцип Гаврило:

*Ал' љправо је рекао љре
Жерајић соко сиви:
Ко хоће да живи нек' мре,
ко хоће да мре нек' живи!*⁸⁶

Историјско понављање ове светозаревске и обилићевске тј. видовданске, на име српске егзистенцијалне парадоксије сапео је у сабирну моћну мисао Његош (*Горски вијенац* 659): „нека буде што бити не може”.

„ЈАУК И ГРОБЉЕ ЈЕ НАРОД МОЈ” – КОМЕ ПОДИЋИ ВИДОВДАНСКИ ХРАМ?

За М. Ц. од Итаке
*Чим крв сѣане и љресакну сузе,
љошћо смрѣ најбоље узе,
ојей моћници и дружи љокварењаци
са курвама и шѣијунима у мркљоси
нижу ред блуда и ред љакоси.*

Уочи Првог свјетског рата међународно право је хтјело „хуманизовати” рат, – а догодила су се звјерства. Рат је оставио дубоку моралну кризу, мржњу и освелољубивост. Понос и слава с којима је српски народ изашао из Великог рата нису могли да ублаже патњу и бол великог страдања. Последице по Србију биле су катастрофалне и ненадокнадиве: број смртно страдалих становника Србије процјењује се на око 1.300.000 тј. 28% укупног становништва (Србија је изгубила 62% мушког становништва од 18 до 55 година, од чега 53% погинулих и 9% трајних инвалида), од мобилисаних 707.000 војника погинуло је или умрло више од половине (370.000), остало је 114.000 инвалида, преко пола милиона ратне сирочади, дјеце без хранитеља; привредна и људска добра била су у огромним размјерама девастирана: у укупно 544 предузећа уништено је 57% машина и инсталација, оштећени су рудници метала 50% а рудници угља 100%, опљачкано је 24.600 тона бакра, 2.970 тона олова, 150.000 тона пирита, 500.000 тона лигнита, 220.000 тона каменог и мрког угља, 750.000 тона терцијарног мрког угља, 1.610 тона злата и 3.100 тона сребра (предмет организоване ратне пљачке је такође петролеј, вуна, кожа, жито, брашно, вино, ракија, со, стока, итд.), сточни фонд је уништен 70% а

Србија 1914–1918: Рајни циљеви, Нови Сад: Прометеј, Београд: РТС 2014, 346–350: 346 [Ријеч је о проширеном издању књиге *Србија и сѣварање Југославије*, Београд 2009]. Оригинални плакат с текстом Одлуке може се видјети на: <http://www.njegoss.org/past/act.jpg>.)

⁸⁶ Ови стихови Гаврила Принципа, написани у сарајевском војном затвору ексером на порцији, првобитно су одштампани у сарајевском листу *Звоно* од 8. марта 1919. Драго Љуби-братић, *Гаврило Принцип*, Београд: Нолит 1959, 266.

толико је смањена и пољопривредна производња, пољопривредне машине и објекти су оштећени 44%, порушени су мостови и жељезничке пруге, изгубљено је око три петине националног богатства (оно је пред рат износило око 11 милијарди динара у злату, а штета од аустроугарских и бугарских разарања и пљачкања рачуна се на 6 милијарди златних франака), у Србији само један од хиљаду сељака има читаво одијело, а број радника тек 1923. достиже број из 1910⁸⁷. Цркве и манастири су такође били предмет девастације и пљачке (звона, мобилијар, одежде, књиге, све!). Страдало је преко 50% свештеника и монаха, њих близу 2.000⁸⁸. (Овome треба додати страдања и губитке у балканским ратовима. Додатни послератни терет била је српска великодушност према новим областима проширене државе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, из којих је Аустроугарска мобилисала преко 500.000 војника, а које су изједначене у подјели ратних репарација, чији дугови и зајмови су такође солидарно преузети, итд.) Но највише су бољели планирани и почињени окрутни и масовни злочини, свирепа звјерства од стране власника цивилизације и културе⁸⁹. Намјера да се уништи српски народ била је нескривена и озбиљна, а у приличној мјери је и остварена. Из данашње перспективе јасно се види да се Срби од посљедица Великог рата до данас нису могли повратити. Данас још теже.

Страдање и жртвовање имало је епске размјере. Да ли је све то могао да изрази *Видовдански Храм?* – Још 1907. Мештровић је почео да осми-

⁸⁷ Видјети: Слободан Вуковић, 'Стратегија' лажног мира у кући: Економски односи између региона у Краљевини Југославији, *Социолошки преглед* XXXIX, бр. 4 (2005), 461–496; Андреј Митровић, *Србија у Првом свјетском рату*, Београд: Службени гласник ³2014 [Београд: СКЗ ¹1984, Београд: Стубови културе ²2004], 480–482; М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, 2014, 283; Владимир Ћоровић, *Црна књига: Паићје Срба Босне и Херцеговине за време Свјетског рата 1914–1918. године*, Београд 1920; треће издање, Београд: Удружење ратних добровољаца 1912–1918. године, њихових потомака и поштовалаца, Београд – подружница Требиње, 1996; доступно и на: http://www.rastko.org.rs/rastko-bl/istorija/cogovic/vcogovic-srna.html#_Toc536798394. – Свој извјештај о ратним губицима Србије овако завршава Ђенерал Стефановић (Губитци Савезника у Свјетском рату, *Рајнички гласник*: Орган Удружења резервних официра и ратника, год. XIII, св. IV-V, Београд 1934, 196–201, 201): „Но наша ослобођена Србија, после овог свјетског рата, била је потпуно упропашћена. Болештине, злостављање и убијање од стране непријатеља, умирање оних у ропству по лагерима, и са губитцима код војске, Србија је изгубила готово 1/3 свога становништва. Сем ове жртве у крви, Србија је била потпуно опустошена. Бугари и Аустро-Мађари, из ње су однели све, што се је могло понети, чак су и са богомоља и звона скидали. Кроз нашу су земљу пролазили и дивљи Хуни и обесни Турци, али нису је толико опљачкали и опустошили као крвожедни Бугари и цивилизоване Швабе.”

⁸⁸ Видјети Радмила Радић, Момчило Исић, *Српска црква у Великом рату 1914–1918*, Београд: Филип Вишњић, Гацко: Просвјета 2014.

⁸⁹ Упор. радове Арчибалда Рајса (Rudolph Archibald Reiss, 1875–1929): А. Рајс, *Аустиро-Бугаро-Немачке повореде рајних закона и прописа*, Крф: Државна штампарија Краљевине Србије 1918; Р. А. Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима: Онима који се нису враћали. Саопштење једног пријатеља из швајцарских времена*, Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1928 (1991); Београд: Итака 1997, 2014; Родолф Арчибалд Рајс, *О злочинима Аустиро-Угаро-Бугаро-Немаца у Србији 1914–1918: Изабрани радови*, Београд: Историјски музеј Србије, Стручна књига 1997; А. Рајс, *Рајни извјештаји из Србије и са Солунској фронти* (необјављени текстови на српском језику), Београд: Геополитика 2014. Такође: Милоје Пршић, Слађана Бојковић, *Страдање српског народа у Србији 1914–1918*, Београд: Историјски музеј Србије 2000; Миодраг Старчевић, *Аустироугарски злочини у Србији 1914–1918*, Београд: Геополитика 2007.

шљава Видовдански Храм (Косовски Храм) као монументални маузолеј посвећен „религији крајњег жртвовања”, главнину скулптура је урадио 1908. и 1909. током боравка у Паризу (торзо Бановић Страхиње данас се налази у Тејт галерији у Лондону, а у Народном музеју у Београду скулптуре Милоша Обилића, Срђе Злопоглеђе, Мале удовице и Сјећања, као и каријатиде у атријуму), изложио их у галерији Secession у Бечу 1910, а велика дрвена макета *Видовданског Храма* урађена је за међународну изложбу у Риму 1911, да би потом била излагана у Београду 1912, Венецији 1914, Лондону 1915. и 1917, Глазгову 1915, Бредфорду 1918, Паризу 1919. ... (а сада се налази у Народном музеју у Крушевцу). На отварању лондонске изложбе 24. јуна 1915. уочи Видовдана Мештровић је истакао да Косово као „свето мјесто” уједињује све југословенске народе симболизујући њихове поразе и херојске жртве⁹⁰.

Поводом Мештровићевог излагања у Бечу 1910. изашла је исте године у Београду брошура с кратким огледима Н. Каравајева (то је псеудоним, а ријеч је о руском новинару Лаву Соколовском: Лев Наумович Соколовский, †1915) „Видовдански Храм” и философа и педагога Милана Шевића (1866–1934) „Косовске песме у камену”⁹¹. Соколовски истиче ауторову надахнутост славном српском прошлошћу и с дивљењем говори о његовим фигурама за Храм, чему се придружује и Шевић напомињући да Срби тек треба да узврате Мештровићу што их је својом умјетношћу толико задужио. У духу општег одушевљења омладине дјелом овог „пророка ослобођења”, о Мештровићевом наступу у Риму 1911. писао је Димитрије Митриновић: за њега је Мештровић „велики пјесник српске народне трагедије”, „српски национални херој, проповједник борбе, пјесник побједе”, пророк „васкрсења ... српског и хрватског” народа; „Срби су са Мештровићем донијели гест националне жртве, култ херојизма”, а умјетников нарочити подухват је „стварање Видовданског храма” који има сврху да искаже љепоту националног јунаштва и жртве, националне снаге и душе⁹². Свој допринос одушевљењу дали су Надежда Петровић (1873–1915)⁹³, Аугустин Ујевић (1891–1955)⁹⁴, Милош Видаковић (1891–1915)⁹⁵

⁹⁰ Мештровић у једном писму с почетка рата 1914. овако формулише моралну идеју водиљу: „treba se boriti do smrti protiv ugnjetača i svireposti, za pravo i pravdu, i za svoju zemlju – i ne žaliti nikoje žrtve. I ta vera živela je i ostala nepromenjena od Kosova pa sve do danas...” – [Ivan Meštrović], „Zamisao Kosovskog Hrama”, *Nova Evropa* knj. I, br. 13 (Zagreb, 23. dec. 1920), 447–448 [503–504 ћириличног издања].

⁹¹ Н. Каравајев, *Видовдански Храм* / Милан Шевић, *Косовске ђесме у камену*: Вајарски радови Ивана Мештровића, Београд: Књијарница Рајковића и Ђуковића 1910, 30 стр.

⁹² Димитрије Митриновић, „Иван Мештровић”, *Босанска вила XXVI* (Сарајево 1911) бр. 9, 129–131; бр. 10, 145–148. – Митриновић је тих година о Мештровићу објавио десетак текстова, који врхуне у огледу објављеном на чешком: *Velikán slovenské plastiky I. Meštrović: Srbski národní eposy ve skulptuře i architektuře*, *Dílo XI* (Praha 1913), 127–129, 142–153, 180–192, 205–215.

⁹³ Надежда Петровић, Са четврте Југословенске Изложбе у Београду, *Босанска вила XXVII*, бр. 11–12 (1912), 178–181, 181б: „Иван Мештровић је српски народни профет, он је генијални вајар народне психе, народних идеала, векови су учествовали у стварању његовом.”

⁹⁴ Аугустин Ујевић, Испуњени завет, *Босанска вила XXVIII*, бр. 1 (1913), 1–3, 2б: „Неколике књиге народних творевина и Видовдански Храм – то је најбоље и најсветије и највише наше...”

⁹⁵ Милош Видаковић, Изложба у Венецији, *Народ V*, бр. 393 (1914), 1–2.

и многи други. Перо Слијепчевић 1913. визионарски пише како је 1930. походио Видовдански Храм на Косову, описујући га у мештровићевској замисли и дивећи се монументалној једноставности⁹⁶. А страдалнички разлози за подизање Храма тек је требало да се десе у Великом рату. Ехо лондонске изложбе Храма 1915. чуо се у Британији и следеће ратне године, када је величанствено слављен Видовдан (Kosovo Day): текст Ситон-Вотсона (Robert William Seton-Watson, 1879–1951) „Србија јуче, данас и сутра” прочитан је у 12.000 школа и у 23.000 цркава, у лондонској катедрали Светог Павла бесједили су кентерберијски надбискуп и епископ Николај Велимировић (1880–1956), у хиљаду биоскопа приказани су српски филмови. Слично и следеће 1917. Те године је Милутин Бојић (1892–1917) стигао да у Солуну објави *Песме бола и њоноса*, на Крфу је Растко Петровић (1898–1949) објавио Косовске сонете (у *Забавнику*) а Драгољуб Филиповић (1884–1933) *Косовске божуре*, Милосав Јелић (1883–1947) је написао *Србијански венац* (Солун 1917). Милорад Б. Недић (1885–1943) у Бизерти 1918. штампа поетске фрагменте *Косовске ноћи*. Јован Дучић (1871–1943) објављује на Крфу 1917. похвалу Мештровићу, чија „дела представљају циклус Косовског храма, који је Велика Србија решена да подигне после рата армијама палим за отаџбину дуж њених река”⁹⁷.

Но било је и критичког дистанцирања, а једно од првих је оно Драгутина Ј. Илића (1858–1926), који Мештровићев Видовдански Храм смјешта у контекст сецесије и схвата као обесвећење⁹⁸. За Синишу Кордића (1897–1977) у Мештровићевом Косовском Храму нема ничега „што би могли да осетимо близу себе као наше и за нас”⁹⁹. Много доцније, као да је све приговоре сублимисао Лазар Трифуновић (1929–1983), професор историје модерне умјетности и дугогодишњи директор Народног музеја у Београду (1962–1968):

„Од народског Косовског предања створена је класна видовданска идеологија, званична, великодржавна, једна чиста морална победа ликовно је претворена у сумњиву расну супериорност, германски предимензионирану, преголему да би један мали народ, српски, могао да је интимно доживи као своју. Видовдански храм Мештровић је уобличио у форми њему савремене и у средњој Европи тада актуелне сецесије, то је био пандан Мецнерове ‘Б и т к е н а р о д а’, у основи, један циновски изложбени павиљон у коме су сфинге, камене атлете и каријатиде стварале нову

⁹⁶ Перо Слијепчевић, Видовдански Храм, *Босанска вила* XXVIII (1913), бр. 20, 283–285; бр. 21, 298–299.

⁹⁷ Јован Дучић, Велики српски вајар Иван Мештровић, *Српске новине* LXXXIV, бр. 76 (Крф, 27. јун 1917), 2.

⁹⁸ У тексту потписаном *Посмајрач*, Видовдански храм, *Бранково коло* 18 (Сремски Карловци 1912), 176–178, 207–210. Драгутин Илић [Илић] у збирци поема *Освећено Косово* (1913) већ се био приклонио духу традиционалне јуначке епике.

⁹⁹ Синиша Кордић, *Умјетности и неумјетности*, Београд 1924 (на предњој корици је Мештровићев *Косовски Храм*); одавде је кратак текст „Видовдански Храм” прештампан у видовданском броју часописа за националну и хришћанску културу *Прейеча* бр. 3 (Београд 1928), 49–50.

религију праведне жртве, суза, људских мука, тамјана и свете воде.¹⁰⁰

Али из једног сасвим другог угла, оног принциповског, огласио се поетским пуцњем Милош Црњански (1893–1977), као громовник. Средиште његове мете није била естетика и поетика него етика и политика. Он је 1919. пркосно подигао Видовдански храм Принципу Гаврилу. У ратној родољубивој поетској збирци *Лирика Ийјаке* (циклус „Видовданске песме”) сачинио је „Спомен Принципу”, и касније му (1959), јер је у питању политичка а не сентиментална пјесма, као постамент додао коментар „Уз песму о Принципу”¹⁰¹.

Сандук Франца Фердинанда био је покривен заставом Хабсбурга, жутом, са двоглавим црним орлом, старим око хиљаду година.

Син једног сиромаша, пролетера, земљорадника, Херцеговца, још непунолетан, био га је скинуо са неба, револверским пуцњима.

Атентатор је имао чудно име.

Састављено од имена принца и архангела. [...]

... чак и код нас, неки су од Принципа били начинили Србина-провинцијалца, фанатика, шовена, који је, тобоже, био само играчка у рукама шефа Обавештајног одсека србијанског генералштаба, пуковника Драгутина Димитријевића Аписа.

Међутим, атентатор нам је говорио, јасно, и са оне стране гроба. [...]

Ни после рата, Принцип, у нас, није био омиљена тема.

Његов акт одобравала је само наша сиротиња и омладина. Буржоазија није одобравала акт Принципа. При крају рата, сви су у нас говорили само о потреби подизања једног велелепног Косовског храма према нацрту Мештровића.

Наш велики песник Дучић видео је, тада, у Србији, императора. Он јој је узвикивао: „Ave Serbia!” (Morituri te salutant). Ја сам написао ову песму у славу убиства и Принципа.¹⁰²

¹⁰⁰ Лазар Трифуновић, Ликовни израз Косовског предања: Поводом расправе о споменику кнезу Лазару, *Књижевне новине*, бр. 385 (Београд, 27. фебруар 1971), 7. – Више о идеолошком амбијенту Видовданског храма сада: Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*, Београд: Грађевинска књига 2007. На ову књигу се ослања прегледни чланак: Dimitrije Bukvić, *Kosovski mit i ideologija jugoslovenstva: Vidovdanski hram Ivana Meštovića*, *Sociološka luča* VIII/2 (2014), 83–91.

¹⁰¹ Милош Црњански, Спомен Принципу, *Књижевни јуџ* IV, 1 (Загреб/Београд 1. VII 1919), 8; потом у: Милош Црњански, *Лирика Ийјаке*, Београд: С. Б. Цвијановић 1919, стр. 14; *Ийјака и коменџари*, Београд: Просвета 1959, 53–59: „Уз песму о Принципу”; такође: Милош Црњански, *Сабране ђесме*, Београд: СКЗ 1978, 21–22, 174–179. – Упор. Vladimir Jovičić, Miloš Crnjanski: 'Spomen Principu', *Delo* XIX 2 (Београд 1973), 182–190 = Владимир Јовичић, *Српско родољубиво ђесништво*, Београд 1976, 472–482.

¹⁰² Милош Црњански, *Ийјака и коменџари*, Београд: Просвета 1959, 58–59; Црњански, *Сабране ђесме*, Београд: СКЗ 1978, 178–179.

Сїомен Принципїу

*О Балци, и Душану Силном, да умукне крик.
Власїела, војводе, десїоїи, беху срам.
Хајдучкој крви нек се ори цик.
Убици дишїи Видовдански храм!*

*Слави, и оклоїницима, нек умукне їој.
Десїоїица свейих нек несїане драж.
Гладан и крав је народ мој.
А сјајна їрошлосї је лаж.*

*А ко нас воли, нек воли камен їоли.
Нек їољуби мржњу и мрїве.
Искоїане очи, вино шїо се їочи,
у славу убисїва и жрїве.*

*О їравди и їобеди свейој нек умукне крик.
Оцеви и браћа и сесїре беху срам.
Освейи, мајци нашој, нек се ори цик.
Раји, рийи, дишїи косовски храм.*

*А сунцу и манасїирима уїушїи їој.
Кадифе и свиле нек несїане драж.
Јаук и їробље је народ мој.
А сјајна їрошлосї је лаж.*

*Мој народ није сїеї царски шїо се вије,
неїо мајка обещашїена.
Зној и сиройиња и мржња шїо їиња
у сїиду зїаришїа и сїена.*

У новој лирици смрти, донесеној право из рововског блата и крви са фронта у Галицији, Милош је стао на Гаврилову страну, на страну онога који је поновио чин косовског Милоша. Црњански самозван упада на побједничку прославу да поремети славодобитну подјелу части и ордења и да свима пренесе оно што је Принцип саопштио „јасно, и са оне стране гроба”. Он је заступник („мој народ”) мученичких жртава, поражених страдалника, осрамоћених и понижених, објешених о конопац и набијених на колац, оних од чијих је глава сазидана ћеле-кула, његов отац „на точку цвили” а кћер му „глођу вуци” („Војничка песма”). Овај поетски атентатор-осветник такође говори из оностраности, с оне стране гроба, из сопственог искуства ратне страхоте. Говори у име бунтовника и осветника, безимених и нишчих, у име оних који су бомбама и пуцњима свој народ пробудили из „пријатног, аустријског, дремежа” а који су „долазили са такозваног дна народа” („Уз песму о Принципу”). Говори у име погажених принципа. Потпуно свјесно говори из привржености Принципу,

чији „акт одобравала је само наша сиротиња и омладина”.¹⁰³ Милош Црњански нам се обраћа из *оностраниости њајње*.

У исто вријеме када је Црњански 1915. у Галицији трагао за Принципом у стиховима и заклоном од смрти у рововима – један други pjesник, Франц Верфел (Franz Werfel, 1890–1945), мобилисан као болничар, сусрео се у затворској болници са сарајевским атентатором, умирућим двадесетогодишњим Недјељком Чабриновићем, и своју поезију нашао на његовом лицу. У потресној приповијетки с титулом од имена заточеног, Франц Верфел на благом блиједом измученом лицу хвата осмјех који му Чабриновић упућује као знак заједништва у људскости:

„Но истовремено тај смијешак је поздрав, поздрав из оно-
страности патње, поздрав титрајуће свјетлости душе што свуда
пробија из развалине његовог измученог трупла и у мом тамном
чврстом тијелу тражи братску свјетлост.” (Zugleich aber ist dies
Lächeln ein Gruss, ein Gruss vom Jenseits der Leiden her, ein Gruss
des schwingenden Seelenlichts, das überall aus der Ruine seines
zermarterten Körpers tritt und in meinem dunklen festen Leibe das
geschwisterliche Licht sucht.)¹⁰⁴

Из оностраности патње (vom Jenseits der Leiden her) – одатле долази оно искуство које мистички повезује двојицу pjesника: једног нагони на бунтовничку освету а другог на покајничко смирење. У свом литерарном опису Верфел хоће Чабриновићу да донесе оно што му отимају – спасење:

„Сви гледаху на ово смањено племићко лице са тамно-мир-
ним очима тамо на носилима. И у грубе душе ухвати се тајна.
Људи стајаху укочено, позорно, збуњено, као да је међу њима
неки претпостављени. Једном јагњету натоварена је кривица.

¹⁰³ О значају Принциповог пуцња Милош Црњански говори и у „Коментару уз *Здравицу*” (*Ишјака и коменшари*, Београд 1959):

„Сарајевски атентат значао је велику промену у историји нашег народа, па и појединаца који су том народу припадали.

Босанци су са масовне, већином литерарне патриотске акције Пречана прешли на директну, терористичку акцију која је убрзала смрт Аустрије.

Принцип је, сем тога, први пут, поделио наш народ, на класе. Убиство аустријског престолонаследника одобравале су само, такозване, ниже класе, и омладина. Такозвани виши staleжи, буржоазија и црква, убиство нису одобравали.

Принцип је, својим актом, ипак, ударио свима нама на чело жиг убица и сви смо ми постали сумњиви полицајцима, не само у Аустрији, него и целој Европи. Принцип нас је тако повезао боље него што смо били повезани, дотле, црквом, традицијама, крвљу. Језик којим је атентатор говорио био је јасан. Аустријском царству било је одзвонило.”

¹⁰⁴ Franz Werfel, Cabrinowitsch: Ein Tagebuch aus dem Jahre 1915, *Die Neue Rundschau*, Jg. 34, N. 6 (Juni 1923) 552–581 = F. Werfel, *Erzählungen aus zwei Welten*, Bd. I, Frankfurt/M.: Bermann-Fischer 1948 = *Das Franz Werfel Buch*, hg. v. Peter Stefan Jungk, Frankfurt/M.: Fischer 1986, 168–194. Убрзо је приповијетка објављена и у преводу Густава Крклеца (1899–1977): Франц Верфел, Чабриновић: Дневник из године 1915, *Српски књижевни гласник*, књ. XVI, бр. 5 (Београд, 1. нов. 1925), 328–332; сада прештампано у: *Лейойис Мајнице српске*, год. 160, књ. 493, св. 6 (Нови Сад, јун 2014), 770–775, гдје види и прилог: Горана Раичевић, Чабриновић, Верфел, Црњански, Принцип..., *истио*, 775–782.

Ово биће више ништа неће осјетити, чак ни људску смрт. И због тога надмашује све.” (Alle blickten auf das kleingewordene adelige Gesicht mit den dunkel-ruhigen Augen dort auf der Bahre. Und in die derben Seelen griff das Geheimnis. Die Männer standen starr, habacht, verlegen, als wäre ein Vorgesetzter unter ihnen. Einem Lamm war die Schuld auferlegt worden. Dieses Wesen wird nichts mehr empfangen, nicht einmal einen Menschentod. Und darum übertrifft es alle).¹⁰⁵

Једном јагњету натоварена је кривица (Einem Lamm war die Schuld auferlegt worden). У неописивој патњи, и унижености, и осамљености, Чабриновић је прошао кроз мистичку трансформацију до христоликости и светости. Смрт га се више не дотиче. Он се вазнио са своје голготе. Верфел присуствује тајни обесмрћења. То је тајна која се налази у темељу и средишту храма – на жртвенику. И Верфел (пјесник кога је Црњански 1920. посебно издвојио „за нас”¹⁰⁶, а који је због јеврејског поријекла касније од нациста избјегао у САД) и Црњански хоће да бране оне које више нема ко да брани, оне који су одабрани као жртве јер нема ко да их освети – и који сами постају свети.

Милош Црњански, душа која се измучена и опустошена враћа из рата који је поништио све, опомиње нас да се оканемо побједничког славља и властелинског честољубља (усред погибије то је срамота), већ да се суочимо с бруталношћу истине, као на Голготи: српски народ је „гладан и крвав”, он је „јаук и гробље”, „мајка обешчашћена”, „зној и сиротиња”. Прилика није за славопојни патриотизам привилегија (*Пролог*: „Нисам патриотска трибина.”), већ за родољубље до бола неподношљиво, које воли „камен голи”, које љуби „мржњу и мртве”, „ископане очи”. Крв, мржња, презрење, освета, убиство, смрт – издржи љубави, то је твој род! То, а не „стег царски”, не славна држава и њена великашка управа, разлог је пјесниковог избора Србије за *завичај*, због идентификовања и сапатништва с оним „што је толико напаћено, што је толико несрећно кроз векове”¹⁰⁷ (као што је за Принципа Србија била Отаџбина¹⁰⁸). Трагика српског страдања

¹⁰⁵ Уз ово видјети: Anita Auckenthaler, 'Einem Lamm war die Schuld auferlegt worden.' Die Präfiguration Christi in Franz Werfels Erzählung 'Cabriniwitsch: Ein Tagebuch aus dem Jahre 1915', in: K. F. Auckenthaler, H. H. Rudnick, K. Weissenberger, Hgg., *Ein Leben für Dichtung und Freiheit*: Festschrift zum 70. Geburtstag von Joseph P. Strelka, Tübingen 1997, 387–396.

¹⁰⁶ „Osobito dva imena voleo bih da zabeležim za nas: jedno je Georg Trakl, a drugo Franz Werfel.” – пише Црњански у јесен 1920. из Беча Милану Ђурчину (1880–1960): Miloš Crnjanski, *Pisma iz Pariza*: I. Beč, *Nova Evropa* knj. II, br. 1 (Zagreb, 21. mart 1921), 75–79: 78.

¹⁰⁷ „Али, завичај, прави, знате, који волите, који осећате, за мене је Србија. Зато што сам изабрао нешто што је толико напаћено, што је толико несрећно кроз векове, сада, а нарочито последњих сто година. То је мој завичај.” (Милош Црњански у разговору с Драшком Ређепом за ТВ Београд 24. XII 1970; према: М. Crnjanski, *Ispunio sam svoju sudbinu*, pripr. Z. Avramović, Beograd: BIGZ, Srpska književna zadruga, Narodna knjiga 1992, 142). – Но ово сапатништво је изгледа један од разлога што Црњански до данас остаје непогода(н) за владајућу културу: јер је он за културу засновану на култу у чијем средишту је жртва, а то не прија онима који се одају култури забаве и заборавља.

¹⁰⁸ У разговорима Принциповим с Мартином Папенхајмом (Martin Pappenheim, 1881–1943, *Gavrilo Princip's Bekenntnisse*, Wien: R. Lechner & Sohn 1926) у војном затвору у Тепе-

је таква да изазива старозавјетни осветнички урлик, као пријетњу онима које само страх од освете зауставља пред грлом жртве. Зато пјесник не излива емоције него жуч, а његово реторичко обраћање не очекује, не дозвољава, одговор. Јер, ту нема јавног мудровања ни интимног чувстовања, већ се у непосредности и изричитости даје страдално историјско откривење. На страшином мјесту постојати – за то није довољна старачка мудрост која стрпљиво и паметно чека да однекуд наиђе слобода (па ће онда бити славе и части), већ је потребно нешто друго, што није лудост, него младалачка мушкост. Зато слава припада „хајдучкој крви” и „освети, мајци нашој”, а Видовдански храм треба подићи убици-осветнику Принципу и „раји, рити” из које су дошли ослободилачки пуцњи који су без питања и трагично ујединили читав народ. Подићи храм убици-жртви и онима који су нико – то је парадоксално и можда с оне стране морала и права, али је свакако с ове стране неиздрживо парадоксалне историјске судбе.

Послије свега, када „победила је смрт” (*Победи*) и пјесник диже *Здравцу* „Да живи гробље! ... Ми смо за смрт!”, када је крв „наш страشان понос” (*Химна*) и онда „Проклета победа и одушевљење. Да живи мржња смрт презрење” (*Наша елегија*), послије свега потребна је нова, крвљу плаћена по-етика. У таквој атмосфери фантазмагоријски говорити „о потреби подизања једног велелепног Косовског храма према нацрту Мештровића” – то значи да „отаџбина је пијана улица” (*Вечни слуга*), да је сама реалност постала иронична и парадоксална, што је истовремено момент њене самодеструкције. Није *Гројеска*¹⁰⁹ дакле само револт пјесников: стварност коју је произвео рат постала је гротеска, и кривац за то није огледало поезије.

Гројеска

Зидајће храм

бео ко манастир.

Нек шеће у њему Месеџ сам
и њлаче ноћ и мир.

А на храм дижиће црну

сфинџу народа моџ.

Нек се све звезде шио језде осврну
за смех чудовишња шоџ.

Зидајће храм

бео ко манастир.

Нек шеће у њему Месеџ сам
и њлаче ноћ и мир.

зину 1916: Р. Парезанин, *Гаврило Принцип у Београду (Млада Босна и Први светски рат)*, Београд: Catena mundi 2013, 195.

¹⁰⁹ Miloš Crnjanski, *Groteska*, *Savremenik* XIII, 8 (Zagreb 1918), 333; потом у: Милош Црњански, *Лирика Ийаке*, Београд: С. Б. Цвијановић 1919, стр. 9–10; *Ийака и коменџари*, Београд: Просвета 1959; такође: Милош Црњански, *Сабране њесме*, Београд: СКЗ 1978, 14–15.

У храму над Милоштем и Марком
 уоквириће злаћом на олијару жарком
 њечайће њлаве и румене,
 жутиће и црне и шарене.
 Печайће њлаве и румене
 жутиће и црне и шарене,
 љубичасте и зелене.

Печайће усјава и њрава,
 закона и џијаиуија,
 њривилегија хиљаду њуија,
 обећања и фермана,
 њохвала са свих сџрана,
 народа моџ:
 да види Боџ.

Зидајће храм
 бео ко манасџир.
 Нек џеће у њему Месец сам
 и њлаче ноћ и мир.

То је храм у којем неће бити нико до „Месец сам”, храм народа који више не постоји, храм у којем више нема ко ни да плаче осим „ноћ и мир”. Мештровићеву за Видовдански Храм планирану Сфингу (она се данас налази у Аранђеловцу, на улазу у парк Буковичке бање) види Црњански као црно чудовиште чији језиви смијех је скамењен у празнини испод звијезда. Сфинга је сама по себи гротескна јер је људско-животињско биће, а Црњански има класично образовање па зна да је сфинга (σφίγξ) погубница и давителка (σφίγγειν) „народа мог”. У овом велелепном Косовском храму нема икона ни фресака, но у њему је свечано изложено све што је преостало од једног народа: на хиљаде његових привилегованих људских права, безброј обећања лудом радовања, „похвала са свих страна” за погибије и страдања, за туђ рачун и кратку љубав, и све то у златним рамовима и с дивним разнобојним печатима: „да види Бог” – јер више нема ко ни пред ким да се позове на те шарене лаже и паралаже, па сад их залуд гледа и Бог. То није психолошко стање безнађа као лични губитак наде, већ храбро одбацивање службене и аксиоматске пукe наде и егзистенцијално суочење с неухватљивошћу истинске наде: безнадежност преиспитује границе наде, безнадежност дефинише наду. Горка иронија *Гројеске* сама избија из мучне стварности.

Послератна стварност, у којој се побједоносно прославља погибија сопственог народа и намјерава да се у славу и част његовог нестанка сагради грандиозни храм, постала је гротеска: она је неприродна фантазмагорија, у којој се неразумно слављење људског трансформише у страву нељудског, она изазива тјескобу јер нас везује за свијет који нам је одбојан, њена парадоксалност изазива бол јер је реална, у њој оно негативно постаје чудовишно и ужасно. Гротескно изобличавање стварности на-

глашава саму стварност, ретушира њено непријатно лице, па отуд има епистемички смисао, као сократовска иронија: гротеска је пут сазнања и понирања у себе. Макета *Видовданског Храма* стицајем срећних околности је сачувана (пронађена је 1968. у Њујорку и враћена у Београд, кад више ником није била потребна). Темеље његове замисли пољуљао је *Видовданским њесмама* Милош Црњански, из оностраности патње и с оне стране смрти, и вратио Видовдану неисцрпну народну снагу важења, а Принципу подигао неразрушив спомен.

[Непосредно искуство рата било је за Црњанског трајно и изузетно важно¹¹⁰. Он се 1934. у тексту „Оклеветани рат” супротставља апсурдној пацифистичкој пропаганди („била је европски специјалитет, као и ратна, и долазила је, тенденциозно, из побеђених држава, пре свега”), супротставља се клеветању рата и војника („Рат је требало упрљати сасвим, војника унизити сасвим, јер уз пацифизам ишла је паралелно и нарочита пропаганда.”), вријеђа га „исмевање мртвих”, па заоштрава контрапункт који тече у његовим венама: „Они, међутим, који су били у рату, и лежали међу мртвима знају да је рат величанствен и да нема вишег момента, никада га није било, у људском животу, од учешћа свесног у битки. ... Живот мирнодопски, иначе, сам по себи, пун гада, мизерија, очаја и нискости, не може, или бар није могао пре, да издржи поређење са узвишеним сенкама рата.” Осјећајући „дубоки значај великих жртава” и знајући да „наш народ, заиста, не треба учити шта је патња у рату”, Црњански брани „ратнички понос, ратничку прошлост, војнички образ” као последњи иметак српског народа, и закључује: „Ако унизите и оклеветате његово учешће у прошлом рату, ако упрљате ратове Србије, једини капитал у нас који још није проћердан, шта ћете имати том намученом народу лепога рећи? ... Рат који је био, са свим својим страхотама, са свим својим тешким жртвама и последицама за наш народ, ипак, изгледа као једна светла, вечна звезда у ноћи над нама.”¹¹¹ У полемици која се поводом овог текста развила, Црњански је нагласио („мени је стало пре свега до тога”) да је његово схватање и доживљај рата заправо „мистично наслеђе које носим у себи од оца и деда, и које сам и размишљањем и посматрањем и искуством проверио да је на свом месту и право”¹¹²].

¹¹⁰ О важности ратног искуства Црњански говори 1931. Бранимиру Ћосићу: „Ја сам се формирао последње године пред рат и у рату. У хаосу и на ратиштима као прост аустријски војник ја сам патио, боловао, бежао и јуришао. Спавао сам међу мртвацима. Тај рат нећу и не могу да заборавим. У тих пет година, у болницама и логорима, писао сам Маску, Дневник о Чарнојевићу и своје песме. Ономе што сам тад осећао и мислио о човечанству, о растанцима и патњама, о узалудности, хоћу да будем веран и доследан. У великом хаосу Светскога рата био сам непоколебљив у својим тугама, замишљености и мутном осећању самоће. Ни радост послератна није ме изменила.” (Бранимир Ћосић, *Десеј њисаца – десеј разговора*, Београд: Геца Кон 1931; према: М. Crnjanski, *Ispunio sam svoju sudbinu*, 1992, 19–20).

¹¹¹ Милош Црњански, *Оклеветани рат*, *Време* XIV, бр. 4379 (16. III 1934), 1; Милош Црњански, *Есеји и чланци*, Београд: Задужбина Милоша Црњанског 1999.

¹¹² Милош Црњански, Мирослав Крлежа као пацифист, *Време* XIV, бр. 4442 (22. V 1934); Црњански, *Есеји и чланци*, 1999.

СПОМЕН ЖРТВЕ

Како савладати историјско искуство страдања у Великом рату 1914–1918. и његовом наставку 1939–1945? Прослава катастрофе и континуираних погубних илузија, обиљежавање које за собом не оставља ни биљег ни ожиљак, евоцирање као повратак ономе што је неповратно и „не повратило се” – то не би био одговоран однос. Спомен жртви је питање живота у будућности. Изложен погрому и прогону много пута у дугом кретању кроз историју, а у двадесетом вијеку нарочито, српски народ био је принуђен да поднесе огромне жртве. Мали по броју али велики по свом националном карактеру, српски народ је за одбрану права на постојање у свом идентитету и слободи и сâм био спреман да поднесе сваку жртву. Принуђеност и спремност на жртву ради одбране животног простора и животних идеала – ова карактеристика је одавно ушла у народно предање и епику као основа „видовданске етике” и покретачког начела „за Крст часни и Слободу златну”: *еѣѣѣ жрѣѣѣ и ѣѣѣѣѣѣѣ* постао је дио идентитета српског народа, његова константа. Важан услов идентитета је памћење, тим важнији за оног ко је дуго и често подвргаван систематском притиску да промијени идентитет. Историјско памћење као претпоставка историјског знања и историјске самосвијести, као брига за тачке ослонаца националног идентитета у историјском трајању, неопходно је и због сабирне свијести о прошлости и због оријентације у будућности. Памтити праведне и невине жртве, његовати спомен Имена Жртве – на то нас обавезује уважавање базичних моралних норми, воља за очувањем идентитета и интегритета, право на признање и самоодређење, обавезује нас светиња живота, нарочито будућих живота. Или ћемо активно поштовати жртве и одбрани њихово право на смисао жртвовања или ћемо дати за право насиљу и узети учешће у забору. Потребна нам је култура памћења Жртве¹¹³.

Заборав жртве је њено обесмишљавање, порицање да жртва има сврху, потирање права на смисао жртвовања, поништење последњег права жртве – да буде жртва и да чистим жртвовањем порази насиље: заборав жртве је победа насиља. Заборав Жртве је заборав Бога који се за нас жртвује, заборав светости и трансценденције. Брига за Жртву је брига за Светињу Живота, јер иначе ни наш живот нема вриједност ни сврху. Живот и добија смисао жртвом и љубављу. Примити дар жртве значи осигурати мјесто жртве у свом идентитету, у свом наслеђу и следбеништву. Себедаривање жртве је истина живота коју чувамо у памћењу као дио себе. Но није само жртва потребна нама, него смо и ми потребни жртви. Брига за жртву и памћење жртве је накнадна одбрана жртве, јер насиље бира жртву која не може да се брани ни свети. Памћење жртве је могућност за њену накнадну милост и праштање, јер право да прашта има у крајњем само жртва. Су-

¹¹³ Овдје преузимам одговарајуће формулације из огледа „Брига за Жртву” (2006), у: Б. Шијаковић, *Огледање у контексту: О знању и вјери, предању и идентитету, цркви и држави*, друго, проширено издање, Београд: Службени гласник 2011, 345–358 (као и: Б. Шијаковић, *Присућности трансценденције*, 2013, 29–35); видјети и моју књижицу („издање аутора и није за продају”) *Брига за Жртву: Памћење Имена и Спомен Српске Жртве*, Београд 2011.

штински, праштање није заборав јер оно не чини да нестане то због чега се прашта. Праштање претпоставља покајање, правду и истину – иначе остају једино освета или заборав. Заборавили смо сопствене вишемилионске жртве (тачан број још увек није утврђен), што је нека врста саучесништва у злочину, и озбиљан разлог за стид. Жртва има право на памћење Имена – свето право на спомен Имена Жртве.

Због чињенице да се српски народ, уз јеврејски и јерменски, убројао међу народе с процентуално највећим војним и цивилним жртвама у новијој историји (19. и 20. вијек), наша обавеза и потреба да успоставимо меморијалну установу посвећену српским жртвама – Спомен Жртве – је исте идентитетске и егзистенцијалне природе, она је такоређи онтолошка а не само етичка.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

THE GREAT WAR, ETHICS OF VIDOVDAN, MEMORY

by

BOGOLJUB ŠIJAKOVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Orthodox Theology

Mije Kovačevića 11B, Belgrade, Serbia

bsijakov@gmail.com

SUMMARY: After a characterization of contemporaneity (dominance of the financial sector and high technology, politicization of economy, ideological use of culture and thought control) and a brief analysis of expansionism (political, economic, cultural) on the eve of the Great War, the author gives a more detailed description of the spiritual situation in the wake of the Great War: in philosophy, literature, and art, as well as the national political programmatic texts and war propaganda publications of German intellectuals of the time. The continuity of the Austro-Hungarian colonial policy towards the Balkans and Serbia culminated in instigation of a preventive war against Serbia by the elites in Berlin and Vienna, which is important for the question of responsibility for the war, with concrete war aims which reflected in the causes of the war. These war elites wanted to declare the assassination in Sarajevo as the cause of war, which in fact was a political assassination and tyrannicide. The liberation movement of democratic youth *Mlada Bosna* (Young Bosnia) needs to be viewed both in the European context and inspired by the Serbian tradition of Kosovo cult and the ethics of Vidovdan (St Vitus Day) speaking about the sacrifice as sublimation of history and about honorable suffering as element of identity. Historical memory suggests that historical responsibility is transgenerational. The epic proportions of Serbian suffering in the Great War have additionally incited the idea of the Temple of St Vitus Day (Vidovdanski Hram) conceived by Ivan Meštrović. The bases of this idea were shaken by Miloš Crnjanski in his *Lyrics of Ithaca* where he succeeded to bring back to *Vidovdan* (St Vitus Day) its inexhaustible national power of validity. Because of enormous Serbian military and civilian casualties in recent history, the establishing of a Victims of War Memorial today would have identity, existential, ethical and ontological significance for the Serbian people.

KEYWORDS: Contemporaneity, expansionism, Great War, spiritual situation, Ideas of 1914, intellectuals, Habsburg Monarchy, Serbia, preventive war, war responsibility, Mlada Bosna (Young Bosnia), the ethics of Vidovdan (St Vitus Day), memory, victim, identity, history, Temple of St Vitus Day (Ivan Meštrović), Miloš Crnjanski (*Lyrics of Ithaca*), Victims of War Memorial

МЕМОАР КНЕЗА ЛИХНОВСКОГ КАО ИЗВОР ЗА УТВРЂИВАЊЕ ОДГОВОРНОСТИ ЗА ОТПОЧИЊАЊЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

ЂОРЂЕ ЂУРИЋ

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет, Одсек за историју
Др Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија
djidjuric@yahoo.com

САЖЕТАК: У раду се анализира садржај Мемоара кнеза Карла Макса Лихновског из 1916. године. Овај немачки племић, по рођењу члан Горњег дома Пруског парламента, био је немачки амбасадор у Лондону од 1912. до 1914. године и непосредни сведок дипломатских превирања у време Јулске кризе и избијања Првог светског рата. Он у овом документу одговорност за рат недвосмислено приписује Немачкој и Аустроугарској износећи бројне аргументе и лична сведочанства. Лихновски наводи да је убиство аустроугарског надвојводе искоришћено само као *изговор* за рат.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Версајски систем, Кнез Карл Макс Лихновски, Питање ратне одговорности, Први светски рат, ратна одштета, Сарајевски атентат, Србија у Првом светском рату

Током рада „Савезничке комисије за одговорност узрочника рата и за примену казне” како се званично звала једна од 52 комисије Мировне конференције у Паризу, која се бавила питањем утврђивања ратне одговорности, као један од важних докумената на основу којих су донети закључци ове комисије коришћен је Мемоар кнеза Карла Макса Лихновског [Момбауер 2013: 38–39]. Закључак овог тела био је недвосмислен: *за избијање рата одговорни су централне силе Немачка и Аустроугарска и њихови савезници Бугарска и Турска* (подв. аут.). Овај закључак укључен је у Версајски мировни уговор као његов 231. члан [Tejlor 1968: 505–506] а његовим потписивањем уговор постаје акт међународног права.

Део закључка Комисије у којем се каже да је Немачка у сагласности са Аустроугарском намерно одбијала све предлоге за помирење које су износиле силе Антанте, као и њихове напоре да се рат избегне, директно је презет из Мемоара кнеза Карла Макса Лихновског [Lichnowsky 1927: 144–147].

Питање ратне одговорности, убрзо је са поља права и историографије пресељено на поље политике, пре свега због нужности Вајмарске републике да избегне плаћање огромне ратне штете која јој је била наметнута Версајским мировним уговором. Ратна штета, коју је требало да плати Немачка (Вајмарска република), накнадно је утврђена на 247 милиона златних марака. Према ревидираном (ублаженом и умањеном) Јанговом плану, Немачка је савезницима требала да исплаћује ратну штету до пред крај 20. века. Други разлог због кога су све владе Вајмарске републике инсистирале на ревизији Версајског уговора био је да се избегне спољнополитичка изолација која је „Версајским системом” наметнута Немачкој [Popov 1976: 174–187].

У таквим околностима историјска наука и право били су подређени политичким потребама. Драматични догађаји који су се одигравали уочи Првог светског рата и њихова дипломатска позадина сами по себи били су довољно сложени и компликовани за историјско проучавање. Ове реалне догађаје – *Res gestae*, додатно је за историографију закомпликовало питање одговорности за избијање Првог светског рата, којим се из помнутих разлога, посебно ангажовано бавила историографија и публицистика поражене стране. Сваки покушај политичке ревизије Версајског система започињао је покушајем креирања „историјске истине” која би подржала ту ревизију и кривицу за избијање рата свалила на Русију и Србију или би је „подједнако распоредила” на све државе учеснице рата. Објављене су стотине томова историјске грађе и хиљаде чланака и књига које се баве Сарајевским атентатом, и које скрећу пажњу са ноторне чињенице да је избијање рата била последица вишедеценијског сукоба империјалистичких сила. Отуда је, мада изгледа чудно, накнадно бављење овим питањима – *historia rerum gestarum* само закомпликовало и отежало утврђивање историјске истине, уместо да нам је приближи. Бројне су збирке „извора” које се односе на период пред Први светски рат и Јулску кризу у којима су тенденциозно одабрани документи. Међу њима предњаче збирке настале из тзв. „Трофејних докумената” који су настали фалсификовањем и „препарирањем” заробљених српских архива, и који су потом објављивани као „аутентични” документи. За ту сврху у Бечу је била формирана комисија на челу са опуномоћеним министром Р. Погачаром. На истом задатку радила је и комисија војнообавештајне службе Аустроугарске у Терезиенштату [Ronge 1935: 94, 102–107, 144; Писарев 1990: 10–12]. Ревизионистичка историографија користила је овакве „изворе” као поуздане и интегрисала их у своје закључке.

Неколико ретких примера када су интелектуалци Вајмарске републике покушали да противрече преовлађујућој мантри да Немачка није одговорна за избијање Првог светског рата завршили су се порицањем њихових ставова и налаза и готово по правилу јавним жигосањем па и прогоном тих интелектуалаца. Један од њих био је Карл Макс Лихновски [Момбауер 2013: 43–52].

Кнез Карл Макс Лихновски (1860–1928) припадник је највиших кругова немачког племства. По рођењу био је VIII гроф од Вошица и VI кнез

од Греца (места у Шлезии, где је имао велике поседе). Овакво порекло је Карлу Максу Лихновском обезбедило наследно место у Горњем дому Пруског парламента и титулу тајног саветника [Лихновски 1918а: 3–7].

Дипломатску каријеру започео је као аташе немачког посланства у Лондону 1885, а потом као саветник у Букурешту. Од 1902. до 1904. био је на служби у амбасади у Бечу, када је смењен због „сувише независног става” у односу на своје Министарство иностраних дела. Од 1912. до 1914. био је немачки амбасадор у Лондону. На тој позицији био је директни учесник и сведок догађаја везаних за Конференције амбасадора у Лондону 1912–1913, и Јулске кризе 1914. године [Murray 1918: 5–7].

Поменути спис обима од око 50 страница завршен је августа 1916. године. Мотиви су му, вероватно, били да оправда своје поступке за време Јулске кризе, а можда и да послужи склапању мира 1916. године (?!). Овај спис имао је врло чудну судбину. Од шест начињених примерака два је оставио у породичној архиви, а четири похранио, на сигурна места (бар како је у том тренутку мислио): директору Немачке банке, у Друштву Хамбург Америка, директору листа *Berliner tageblatt* и саветнику Витингу. Преко овог последњег спис је достављен немачком Генералштабу и Парламенту. Вероватно преко социјалиста из немачког Парламента стигао је у Шведску и у тамошњем социјалистичком листу *Politiken* почео је да се објављује у наставцима марта 1918. године. Објављивање документа који Немачку криви за избијање рата и то из пера највише рангираног немачког дипломате и члана Горњег дома Парламента изазвало је сензацију. Спис је убрзо преведен и објављен у свим земљама које су ратовале на страни Антанте (укључујући и српски). Лихновски је у Немачкој проглашен издајником и избачен из Парламента. Касније је било покушаја да га прогласе неурачунљивим и крајње самољубивим човеком и тиме дискредитују садржај његовог мемоара, у чему је, бар у немачкој јавности, моћна машинерија изграђена за ревизију Версајског мира добрим делом и успела. Смрт Лихновског фебруара 1928. добрим делом последица је притисака на њега након објављивања проширене верзије његових списа новембра 1927. године [Момбауер 2013: 28–30; Lichnowsky 1918: 9–15].

Кнез Карл Макс Лихновски један је од најобавештенијих учесника Јулске кризе 1914. године. У свом *Мемоару* изнео је низ оптужби на рачун политике Централних сила, пре свега Аустроугарске, али и земље у чијој је служби био – Немачке. Он тврди да су владе ове две државе својом агресивном и погрешном политиком удружиле остатак европских сила против себе. У спису, Лихновски анализира дипломатску предисторију светског сукоба од мароканских криза и спора око Багдадске железнице до Јулске кризе 1914. године. За мароканску политику Немачке каже да је била „загонетна” и недоследна и да је вођена тако да су остале силе изгубиле веру у немачку мирољубивост.

Лихновски критикује и немачку спољну политику у случају стварања албанске државе 1912. године. Он вели да је, својој влади саветовао да не подупире жеље Аустрије да Србији спречи излаз на јадранску обалу и створи Албанију, јер: „...без наше (Немачке) потпоре, не би се могла

створити та албанска држава, којој је лако било предвидети неспособност за живот. Србија би добила излаз на Јадран и садашњи би рат био уштеђен свету.” Због оваквог става који је поновио и у спору око Скадра, о чему је лично писао Цару, дошао је у сукоб са канцеларом Бетман Холвегом (Theobald von Bethmann Hollweg), који му је забрањено да се лично дописује са Царем [Лихновски 1918б: 9].

Лихновски на више места помиње да је политика Аустроугарске била погрешна и агресивна и да је није требало подржавати. Он каже да је потпора Немачке Аустроугарској у Источном питању била лош избор и да је довела до тога да Немачка дође у сукоб са својом природном савезницом и најбољим суседом Русијом. Даље наводи да је таквом политиком Русија „бачена у наручје Француске и Енглеске и одвраћена од своје политике ширења у Азији” [Лихновски 1918б: 10–11]. Ставови о томе да је Аустроугарска не много вредан савезник Немачке, Лихновски је износио и раније у време своје дипломатске каријере. У овом спису он то образлаже чињеницом да је и у миру и рату Аустроугарска окренута Немачкој из политичких, економских и националних разлога. Врло резолутно он каже: „...ми нисмо морали да водимо никаква рачуна о жељама својих ‘савезника’, који нам нису обезбеђивали никакву корист, већ су нас само излагали опасности од сукоба са Русијом, ако Источно питање будемо посматрали кроз аустријске наочари.” Што се тиче Србије у овом питању, Лихновски наводи да је Немачка безразложно жртвовала своје економске интересе аустроугарској политици дављења ове балканске државе. Он критикује овакву политику коју је, како каже, и он лично морао да спроводи као представник Немачке у време конференције амбасадора у Лондону 1912–1913. године. Занимљива је његова процена да је Немачка овде безрезервно подржавала свог савезника (Аустроугарску), док Британија није подржавала своје савезнике Русију и Француску. Он у томе види разлог због чега је краљ Никола морао напустити Скадар. Шта више, тврди да је британски министар иностраних дела сер Едвард Греј, више пута подржао захтеве Централних сила, јер није хтео да им да било какав изговор за рат, као што је био изговор који је касније нађен у смрти једног надвојводе! Ову тврдњу да је Фердинандова смрт била само *изговор* (подв. аут.) за почетак Првог светског рата Лихновски је поновио више пута [Лихновски 1918: 14]. Он је очигледно био љут на аустроугарску политику, посебно на грофа Бертолда (Leopold Graf Berchtold), кога посредно криви за избијање Другог балканског рата, будући да њему приписује велики утицај на: „препреденог” бугарског премијера Стојана Данева (Стојан Петров Данев) кога је „навучао на лудост Другог балканског рата” и избегавање руског посредовања у српско-бугарском спору око Македоније. Такође, отклон Румуније од Централних сила, по његовом мишљењу, био је последица овакве политике немачког подржавања Аустроугарске. Лихновски, даље, потврђује тезу да је после српске победе у Другом балканском рату и Мира у Букурешту Аустроугарска донела коначну одлуку да ће напасти Србију и да се за то само тражио повод.

Лихновски је јуна 1914. године по наређењу цара Вилхелма II дошао у Кил. Вест о убиству надвојводе Фердинанда затекла га је на јахти „Метеор” на којој се налазио и Цар. Његов је утисак да том атентату у првом тренутку није придаван велики значај. По доласку у Берлин, Лихновски је претпостављенима реферисао о спољнополитичкој ситуацији, наводећи да не види разлоге због којих би Британија, Француска или Русија биле за рат против Немачке. Потом је опутовао на своје имање у Шлезивији. На повратку у Лондон, кратко је свратио у Берлин где је сазнао да Аустроугарска намерава да „делује” против Србије, мада бар по његовој тврдњи у том тренутку није разумео шта то тачно значи. Касније је имао увид у записник са аустро-немачког састанка у Потсдаму од 5. јула 1914. на коме је Аустроугарска добила подршку да загази у рат са Србијом и гаранције да ће је Немачка заштитити у случају рата са Русијом, макар то значило и рат Немачке са Русијом [Fišer 2014: 53–62].

Лихновски је у време Јулске кризе добио конкретан задатак од претпостављених из свог Министарства: да делује на британску штампу и јавно мњење тако да ови не осуде евентуалну акцију Аустроугарске против Србије. Лихновски је одговорио да би евентуална акција Аустроугарске била авантуризам. Британска штампа је у почетку заиста била наклонена Аустроугарској. Недвосмислено је осуђиван атентат, међутим после ултиматума Србији, британска штампа се окренула против Аустроугарске.¹

Лихновски је, како сâм тврди, искористио своје приватне и добре везе са Едвардом Грејем и послао поруку у Санкт Петербург, да се Русија држи умерено у случају да Аустроугарска буде „тражила задовољење од Србије”. Дугим речима и Греј и Лихновски сматрали су да би у интересу мира било да Србија буде пуштена низ воду. После одговора српске владе на ултиматум од 23. јула, Греј је Лихновском изјавио да је одговор српске владе врло умерен и да је она учинила велике уступке. По тврђењу Лихновског они су покренули иницијативу посредовања које би и у преостале две тачке тражила од Србије нове уступке. Међутим Лихновски је од претпостављених добио тумачење да би тиме било угрожено достојанство Аустроугарске и наређење да ради само на томе да будући сукоб „буде ограничен” [Fišer 2014: 65–66]. Берлин је дакле, следи из списка Лихновског, кочио сваку иницијативу да рат буде избегнут. Он даље наставља упечатљиво и недвосмислено: „Све се више и више имао утисак да пошто пото ми хоћемо у рат. Наше држање у питању, које нас најпосле, није интересовало непосредно, није се могло другачије објаснити. Живе молбе и категоричне изјаве г. Сазонова, затим скоро понизан телеграм цара Николаја II, затим разни предлози сер Едварда Греја, затим опомене маркиза Сан Ђулијана и г. Болати, моји упорни савети, једном речју ништа није помогло. Берлин је остао непоколебљив. Србија је морала бити жртвована. Даље наставља Лихновски да је у последњем часу Берхолд хтео да попусти, али да му то из Берлина није било допуштено. Уследио је немачки ултиматум Русији, а потом и рат [Лихновски 1918б: 42].

¹ Осим *Standard*-а који је по речима Лихновског био финансиран из Беча.

Лихновски замера својим претпостављеним што су у немачкој штампи објавили његов опроштајни разговор са Едвардом Грејем, 5. августа, када су Британија и Немачка већ биле у рату. У овом разговору Греј је поручио да и даље стоји на располагању за евентуалне мировне иницијативе и да Британији није циљ да уништи Немачку. Објављивање садржаја овог разговора, који је Лихновски дипломатском поштом послао у Берлин дезавуисао је Грејеву поруку и осрамотио га пред савезницима.

Кнез Лихновски политику Тројног савеза (Централних сила) која је довела до сукоба са Русијом отворено назива лудом и наглашава да су надлежни све његове опомене против такве политике називали аустрофобијом, не уважавајући његове примедбе. Он наставља тиме (из перспективе 1916. године), да Немачка није имала никаквог интереса у томе да води рат за ослобођење Пољске и уништење Србије. По повратку у Берлин Лихновски је наишао на оптужбе претпостављених, кривили су га што није успео да одврати Британију од уласка у рат на страни Русије и Француске. Шта више, у немачком Министарству иностраних дела, по речима Лихновског, тврдили су да је боље што се у неизбежни рат загазило одмах него 1916. када би Русија била потпуно спремна за рат [Костриков 2014: 29].

На крају овога списка Лихновски закључује да „...није чудо што цео цивилизовани свет баца једину одговорност за избијање рата на Немачку”. Он таксативно наводи: 1) Немачка је храбрила грофа Бертхолда да нападне Србију иако није имала никакав интерес да Србија буде уништена, а знала је да тај потез може изазвати светски рат, 2) Немачка је одбила британске предлоге о посредовању, чак и када је Сазонов изјавио да Русија неће препустити Србију, 3) Када се 30. јуна Бертхолд колебао и размишљао да се повуче, Немачка је послала ултиматум у Санкт Петербург [Лихновски 1918б: 63–63].

Лихновски осуђује немачки милитаризам, који је широко распрострањен у друштву и величање идеја Трајчека и Бернхардија. Занимљив је његов закључак да је главни ратни циљ немачких непријатеља демократизовање Немачке (!) [Лихновски 1918б: 67–69].

У последњем делу меморандума још једном подвлачи да је Немачка погрешила што је у рат ушла борећи се за интересе Аустроугарске. Он осуђује планове за обнову Пољске, окупацију Србије и Белгије, и посебно „дрски” пројекат подморничког рата. Апелује на своје претпостављене да раде на склапању мира тврдећи да је будућност Немачке на морима, а не на поменутим окупираним територијама. Сматра да је пројекат Средње Европе средњовековна комбинација, а пруга Берлин–Багдад ћорсокак. Као очигледни англофил наглашава да ће свет припадати Англо-Сасима, а Азија Русима и Јапанцима. Тврди да ће се остварити план „Великог Родеза” који је у ширењу енглеског империјализма видео спас човечанства.

Несумњиво је да је Лихновски био англофил. О томе говори не само чињеница да је био почасни доктор Оксфордског универзитета, већ готово апологетски приказ енглеског друштва и посебно однос према Едварду Греју (Edward Gray) којег сматра политичарем наклоњеног компромису

и миру. За њега каже „Никада се он није послужио лажју, никада није прибеглао сплетки” [Лихновски 1918а: 37].²

Статус Лихновског у немачком Министарству спољних послова није био сјајан. Разлог за то је пре свега лежао у чињеници да се није у свему слагао са политиком својих надређених. Сâм је записао: „Сваки час слали су ми упутства, којима је био циљ да омету моју делатност и да ми отежају положај. Крили су од мене најважније ствари, а достављали ми само ствари без значаја и домашаја. Никада ми нису достављане новости које дају тајни повереници о извесним предметима и новости које нисам могао ја прибавити, пошто нисам имао на располагању шпијунску службу ни потребна средства да је одржавам.”

Спис Лихновског настао је у тренутку када су постојале наде да ће доћи до склапања мира. Он саветује немачко вођство да се у будућности ослони на савез са Англосаксонцима, јер будућност Немачке не види ни у Пољској, ни у Србији, већ на мору [Лихновски 1918б: 27–42, 60–68].

Мемоар кнеза Лихновског биће између два светска рата, у време када су се у политици и историографији распламсали спорови око одговорности за рат (*Kriegsschuldfrage*), често навођен као аргумент у доказивању одговорности Централних сила, док ће немачка страна покушавати да оспори и релативизује његове тврдње. Лихновски је од почетка објављивања његовог Мемоара у Стокхолмском *Politikenu* (март 1918) био изложен притисцима владе и јавности, а априла 1918. био је избачен из Пруског парламента. Касније је било покушаја да га прогласе неурачунљивим и крајње самољубивим човеком и тиме дискредитују садржај његовог мемоара, у чему је моћна машинерија изграђена за ревизију Версајског мира добрим делом и успела, бар у немачкој јавности. Смрт Лихновског 1928. добрим делом последица је притисака на њега [Момбауер 2013: 87–90; Lichnowsky 1927: 144–147]. Пуну афирмацију тврдње Лихновског доживеће тек после Другог светског рата у делима Фрица Фишера [Fišer 2014: на више места].

Овај спис преведен је са француског на српски и објављен у Солуну 1918. године, док је рат још трајао (уз велики број словних и језичких грешака), у два издања, са предговором Алберта Томе и у другом, уз предговор и коментаре Арчибалда Рајса. У библиотекама у Србији сачувано је свега неколико примерака, тако да је данас, изузев најужег круга историчара, потпуно непознат.

У данашњим расправама о ревизији историје Првог светског рата и одговорности за његово избијање, ово је далеко значајнији извор од бесплодних расправа у нашој јавности о томе да ли је Гаврило Принцип херој или терориста. Тиме се само иде на руку онима који скрећу пажњу са суштине одговорности за рат која лежи у империјалистичким тежњама Немачке (али и других великих сила), а не у Сарајевском атентату који је, како је још 1916. записао Лихновски, послужио „као изговор” за рат.

² Свакако то не мисли Хвостов у *Историји дипломатије*, који баш Греја оптужује да је допринео избијању рата у време Јулске кризе.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Војводић, Михаило /прир./ (1985). *Документи о сјољној полицији Краљевине Србије 1903–1914*, књ. V, св. 1–2, САНУ, Београд.
- Дедијер, Владимир (1966). *Сарајево 1914*, Београд – Сарајево – Љубљана.
- Екмечић, Милорад (1973). *Рајни циљеви Србије 1914*. Београд: СКЗ.
- Кнез Лихновски (1918а). *Моје њослаништво у Лондону 1912–1914*. (предг. Р. А. Рајс). Солун.
- Принц Лихновски (1918б). *Мемоар принца Лихновског, с коменџаром Алберта Томе*. Солун.
- Костриков, С. П. (2014). *Россия в первой мировой войне*. Москва.
- Момбаур, Аника (2013). *Узроци Првог светског рата: сјорења и сагласности*. Београд: СЛЮ.
- Писарев, Ю. А. (1990). *Тайны первой мировой войны, Россия и Сербия в 1914–1915 гг.* Москва.
- Потемкин, В. П. /ур./ (1949). *Историја дипломатије, Дипломатија новог доба (1872–1919)*. св. 2, Београд.
- Радојевић, Мира и Љубодраг Димић (2014). *Србија у Великом рату 1914–1918*. Београд.
- Торовић, Владимир (1992). *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*. Београд.
- Boghitchevitch, Miloch (1929–1931). *Die Auswärtige Politik Serbiens, 1903–1914, Diplomatiscche eheimakten aus russischen, montenegrinischen und sonstigen Archiven*. Berlin, Brückenverlag, I–III.
- Diplomatische Aktenstücke zur Vorgeschichte des Krieges 1914, Ergänzungen und Nachträge zum österreichischungarische Rotbuch* (1919). Wien, I–III.
- Fišer, Fric (2014). *Posezanje za svetskom moći, politika ratnih ciljeva carske Nemačke 1914–1918*. Beograd: Filip Višnjić.
- Fürst Lichnowsky (1927). *Auf dem Wege zum Abgrund, Londoner Berichte, Erinnerungen und sonstige Schriften*. Dresden.
- Murray, Gilbert (1918). Biographical note, in: *My Mission to London 1912–1914*. London.
- Popov, Čedomir (1976). *Od Versaja do Danciga*. Nolit, Beograd.
- Prince Lichnowsky (1918). *My Mission to London 1912–1914*. London.
- Renouvin, Pierre (1965). *Evropska kriza i Prvi svejetski rat*. Zagreb: Naprijed.
- Ronge, Maximilian (1935). *Meister der Spionage*. Leipzig: Payne Verlag.
- Tejlor, A. Dž. P. (1968). *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*. Sarajevo: Veselin Masleša.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

PRINCE LICHNOWSKY'S MEMORANDUM AS A SOURCE
FOR DETERMINING THE RESPONSIBILITY FOR THE OUTBREAK
OF THE FIRST WORLD WAR

by

ĐORĐE ĐURIĆ

University of Novi Sad

Faculty of Philosophy, Department of History

Dr Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Serbia

djdjuric@yahoo.com

SUMMARY: Prince Karl Max Lichnowsky was a German ambassador in London from 1912 to 1914. He was one of the most important direct participants of the July Crisis which led to the outbreak of the First World War. This document was written in 1916 and

secretly delivered to the German military and political supreme authorities. It came into possession of Swedish socialists and they published it, first in English and then in all other European languages. This document explicitly attributes the responsibility for the outbreak of the war to the German political and social circles. It accuses them of instigating Austria-Hungary to attack Serbia. The Germans declined and undermined solemn interventions to evade the war. Also, this document briefly describes the German imperialistic politics in the decade before the War and indicates that these politics have inevitably led to the confrontation with Great Britain, Russia and France. Assassination in Sarajevo is indicated as a motive but little attention is paid to it (Gavrilo Princip is not even mentioned at all).

During the Paris Peace Conference (in Versailles), this document was used as one of the important arguments to declare Germany guilty of starting the war. Western press wrote a great deal about it and it was given a lot of credit. Also, this memorandum was often disputed during the debate in German politics and historiography in the 1920s and the 1930s on the war accountability (*Kriegsschuldsfrage*), but it was often quoted by German opponents.

KEYWORDS: Prince Karl Max Lichnowsky, First World War, war responsibility, Versailles system, Sarajevo assassination, Serbia in the First World War, war reparation

УЛОГА СВЕШТЕНСТВА У СТВАРАЊУ И РАДУ ОРГАНА ДРЖАВЕ ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА (Други део)

ЈОВАН ЈАЊИЋ

Удружење књижевника Србије, Издавачка делатност
Француска 7, Београд, Србија
jovanradj@gmail.com

УЛОГА СВЕШТЕНСТВА У ОСНИВАЊУ И РАДУ УСТАНИЧКИХ СУДОВА

До оснивања судова долази још на самом почетку устанка, на првој устаничкој скупштини. Када, средином марта 1804. године, као што је већ речено, Карађорђе шаље позиве старешинама нахија да дођу на скупштину у Остружницу, он од њих тражи и да поведу по два-три „главна човека” за избор судија, пошто је намерио да се одмах добри људи поставе за судије, како образлаже његов секретар Јанићије Ђурић, „јербо се није могло без суда обдржавати” [Казивања... 2004: 51].

И у таквим приликама, кад је бити или не бити, кад је вековна мука дигла народ на оружје, кад је, како каже Л. А. Баталака, „већина и фамилију, и кућу, имање и живот све на жртву ради ослобођења од тиранства турског изложила”, опет је било оних који су чинили разна кривична и друга противправна дела. Баталака сведочи: „...налазило се и кривичних великих иступлења, и грађанских међусобних парница, које све сад није имао ко извиђати, судити, пресуђивати, и обиђенима удовлетьворење и накнаду досуђивати; јер старешина јошт свуда није било, а и где се тако-вих и налазило, заузети су били ратним пословима, па ако су гдешто, и извиђали и пресуђивали, то је све чињено на брзу руку, и тако чешће је таково извиђање испадало на штету правичних страна, као што се обично догађа у временима револуционарним” [Баталака 1979: 135].

Вековима тињајућа мука и незадовољство српског народа, додатно иритирани окупационим терором дахија, експлодирани су тако да се устанак брзо распаљивао и довео до почетних резултата, рекло би се и већих него што се очекивало. После таквих успеха, а користећи се неуспехом

преговора устаничке делегације с представницима дахија у Земуну, уз посредовање аустријског генерала Џенејна, устаници, сад с још већом одлучношћу, крећу у конституисање сопствених органа власти. По повратку из Земунa у Остружницу, где су се на скупштини скупиле српске старешине, Карађорђе изнесе план шта би требало чинити, како организовати власт у ослобођеним крајевима Србије и шта је неопходно за даље вођење рата с Турцима. Он сабраним старешинама, према Баталакиним речима, представи „по његовом знању и увиђавности нужно, за спокојство и сигурност народа, и за помеђусобно његово одношење, једнога Србина према другоме у земљи; какове су потребе ратне, и како би се ове набављати могле, и шта коме од старешина и на ком крају радити од сад пристоји” [Баталака 1979: 139].

Прво при чему се приступило био је избор и постављање судија. То није тешко ишло, јер су старешине познавале људе које су предложили и, на основу Карађорђевог позива, са собом на скупштину довели. Баталака помиње да је међу изабранима био и Теодосије Марићевић, трговац из Орашца, који је постављен за судију у Крагујевачкој нахији. Али, тај Теодосије несрећно и неславно сконча већ на тој скупштини. Пошто се још раније био окренуо против Карађорђа, Теодосије на скупштини у Остружници почне, пред осталима, говорити против њега, да „без разлога бије и убија”, да је „народ застрашио”, па и то да он (Карађорђе) у Орашцу „није изабран да буде врховни поглавар и управитељ земље и народа, него да буде више слуга и извршитељ савета и заповести, које му кнезови, и остали паметни људи издавали буду”. Повређен тиме, Карађорђе устане и оде до Теодосија, опсује га и почне грдити зашто му сад ту пред народом приговара, а у Орашцу је „ћутао и одобравао оно нуђење свију”. Понижен и постиђен, Теодосије се дочепа дуге пушке и упери у Карађорђа; пушка га изневери, а онда њему Карађорђе „пресуди”. Убије Теодосија [Баталака 1979: 139–140].

Теодосијеве речи да је Карађорђе изабран „да буде више слуга и извршитељ савета и заповести, које му кнезови, и остали паметни људи издавали буду” одјек су настојања неких устаничких старешина да не признају никог, односно никакву власт изнад себе.

Пошто је одлучено да се установе судови, требало је донети и прописе по којима ће они судити. А ратне прилике захтевале су да се с овим послом пожури. Јер, одлучено је да, по завршетку скупштине, војска из свих ослобођених нахија крене на Београд. За то време, у одсуству војске и војних старешина, неко је морао да брине о јавном реду и миру у ослобођеним нахијама. Из тог разлога, Прота Матеја записује: „Сад требало је народу суд оставити” [Ненадовић 1957: 92]. За прописе по којима ће судови судити, већ на скупштини у Остружници, побринуо се сâм Прота Матеја. Код себе је, каже, имао *Крмчију (Закономправило Свѣтоѿ Саве)* и из ње, за те потребе, „извадио неколико параграфа”. У *Мемоарима*, сведочећи о овом догађају, „побројаће неке” од тада установљених параграфа, и то овим речима: „1. Ко би убио човека, да се убије и на коло метне. 2. Ко отме девојку силом (као што је гдегде бивало, а особито у каквим бунама

кад се судови побркају), тај женик, кум и стари сват шибу да трче а други штаповима да се каштигују. 3. Ко украде јагње, прасе, коња или вола, тај да плати двоје и да се каштигује штаповима. 4. Ко утече из војске без допуштења, да трчи шибу. 5. Са страже који побегне, да се стрелја. 6. Који се криво закуне и криво сведочи, тај ону сву штету за коју је сведочио да плати, штаповима да се каштигује, и да му се никада више не верује, и да се за свагда лажом проглаша. 7. Кад се сваде и псују, који се прихвати за оружја, као пола убиства, да трчи шибу... итд. 14, 15 ли пунктова” [Ненадовић 1957: 92–93].

Тако је већ на првој устаничкој скупштини, у Остружници, почетком маја 1804. године, донет први писани законски документ у устаничкој Србији. Он ће касније, по свом састављачу, бити назван – *Закон* (или *Законик*) *Пројме Мајије Ненадовића*.

Наведени „пунктови” су препричани [Петровић 1990: 110]; Прота Матеја у *Мемоарима* их наводи по сећању [Петровић 1990: 111]. А од доношења *Закона* до писања *Мемоара* прошло је више од три деценије. Оригинални „параграфи” *Закона Пројме Мајије Ненадовића* нису сачувани. Претпоставља се да је *Закон* нестао 1813. године, када је уништена архива Правитељствујушћег совјета.

Да су „параграфи” који су дошли до нас писани по сећању, Миодраг М. Петровић, закључује по Протиним речима у *Мемоарима*, када за чланове *Закона* каже „побројаћу неке”, и за пример набраја седам, напомињући да је било „14, 15 ли пунктова”; док у *Крајким зајисима* бележи да је било „до 15–20 пунктова”, при чему од претходно изнетих седам, наводи само четири одредбе, и то другим редоследом, без бројева, скраћено и недоречено [Петровић 1990: 111].

Текст седам наведених чланова сличан је с извесним прописима у *Крмчији*, али има и неких битно другачијих новина, које су, како истиче Петровић, одраз савремених устаничких прилика, појава и схватања у народу, па и утицаја из Аустрије [Петровић 1990: 111]. На тај начин, уношењем новина уз одредбе дубоко укоренење у свести и традицији народа, Прота Матеја, у духу српске народне пословице *нужда закон мења*, настоји да обликује прописе који ће бити функционални и који ће заживети у народу.

Без обзира на учињене измене, стоји важна чињеница: први закон у устаничкој Србији доноси се на основу *Законоправила Светиоџ Саве*, зборника црквених правила и грађанских закона, наslaњајући се тако на вишевековну правну традицију.

И потоњи законски акти настали у устаничко доба имаће свој ослонац у вишевековном правном наслеђу. Отуда Зоран Мирковић с разлогом закључује: „Танане нити које повезују векове важења римско-византијског, канонског, српског средњовековног и османског права имају своје завршетке у правном животу устаничких Срба” [Мирковић 2008: 194].

Имајући у виду да су неке одредбе првог устаничког закона, *Закона Пројме Мајије Ненадовића*, као и одредбе верског карактера потоњег, знатно обимнијег *Карађорђевог законика* [Мирковић 2008: 194] настале

под утицајем црквеног законодавства, показује се да је у то време, једним делом, црквено право послужило као основа за развој државног права.

Први устанички суд, такође, оснива се заузимањем Проте Матеје Ненадовића, у његовој родној Ваљевској нахији. По завршетку скупштине у Остружници, Прота хита у своју Бранковину. Жури да се спроведе скупштинска одлука о оснивању суда и постављању судија, али и да се обаве други важни послови и договори које је требало обавити пре поласка војске на Београд. А договор устаничких старешина био је да на Топчидер дођу сви на празник Преноса моштију Светог оца Николаја, 9. маја 1804. Зато Прота Матеја и стриц му кнез Јаков Ненадовић одмах поручују „за кнеза Грбовића и за Кедића да узму од сваког села најглавнијих 4 до 5 људи и дођу на Рељино поље на скупштину и договор: који ће поћи на Врачар, који ли ће остати око нахије страже чувати и да оставимо ко ће у нахији у одсуству нашем тишину надљудавати” [Ненадовић 1957: 92].

Пред скупштину Ваљевске нахије стављено је да изабере „два поште-на човека”, који ће на Кличевцу, више Ваљева, бити (п)остављени за судије. Прота каже да је на скупштини њима, старешинама, поверено да сами изаберу судије. Речено им је: „Ви, старешине, изаберите и именујте, да видимо које ви знате.” Предложени су Петар Читак из Мушића, из Грбовићеве кнежине (Колубарска кнежина), и Јован Рабас из села Рабаса (Подгорска кнежина). Скупштина је одобрила њихов избор. Потом је Прота прочитао оне пунктове које је саставио на основу *Крмчије*. Касније, у *Мемоарима*, он са задовољством бележи како су тада од народа прихваћени параграфи које је саставио. Каже: „Они сваки пункт један по један саслушају и повичу: ‘Тако, тако нек нам се суди, да нема глобе ни хатара.’ Предамо те пунктове Читак у два пандура, да иду у Кличевац да начине колибе и тамо да седе и суде; што не могу расудити, да нама на Врачар у логор шаљу и да узму једнога свештеника из бранковичке цркве, јербо тамо их је доста било, да начине капелу макар ода шта, да онде службу служе и Бога за војинство моле” [Ненадовић 1957: 93].

Пошто исписаним параграфима нису обухваћене многе друге, разне ситуације које се у животу догађају, због којих настају спорови међу људима, судијама је остављано да суде на основу свог слободног судијског уверења – по чистој савести, и по обичајима који важе у народу. Онако како бележи Прота Матеја: „Мање кривице остависмо на чисту совест судијама, и по обичају нашем...” [Ненадовић 1957: 247].

Први устанички суд Ваљевске нахије, дакле, чинили су у својству судија Петар Читак и Јован Рабас, којима је као писар придодат бранковачки свештеник Мата Ђурђевић. Поп Мата био је једини писмени члан овог суда. Он је, поред писарске дужности, имао још и обавезу да по потреби заклиње судске странке и да подигне капелу у којој ће се држати богослужења ради победе устаника у борби против Турака [Вујић 1979: 71].

Тако, након донете одлуке (на скупштини у Остружници) о подизању сопствене државне грађевине, односно о поновном васпостављању српске државе, и (кроз устаничке борбе) уређеног простора, у њен темељ први камен се полаже на Рељином пољу, оснивањем првог устаничког суда.

Устанички суд у Кличевцу обједињавао је у себи судску, управну и полицијску функцију, али истовремено и био организатор живота у позadini и мобилизатор снага и средстава за потребе устанка. С таквим надлежностима, он је носио све битне карактеристике основне ћелије нове власти, устаничке државне организације [Милошевић 1979: 100]. Касније ће управни и полицијски послови прећи у надлежност посебних органа, а судски послови ће се издвојити и организовати у магистрате.

Уследило је организовање судова и по другим ослобођеним крајевима; и у њихов рад, такође, били су укључени свештеници. Према направљеној организацији судске власти, у јесен 1805. године, у сеоски суд улазила су два-три кмета, један сеоски старешина и један свештеник; у кнежински суд улазили су кнез те кнежине, три најбоља кмета и намесник; а у нахијски суд улазили су нахијски кнез, један протојереј и три-четири кмета. Последња судска инстанца био је Правитељствујушчи совјет [Кашић 1983: 386].

Упоредо са световним судовима, оснивани су и црквени судови, којима је стављано у надлежност да се баве црквеним и школским пословима и брачним споровима [Кашић 1985: 479]. Као што су у световне судове улазили свештеници, тако су и у црквене судове улазили световњаци. У првостепени, намеснички суд улазили су намесник, као председник, два свештеника и два кмета; у другостепени, протојерејски суд улазили су протојереј, као председник, два намесника, два свештеника, један нахијски кнез, два кнежинска кнеза и два изборна кмета; док је трећа инстанца био Правитељствујушчи совјет [Кашић 1985: 479].

Судије постављене по нахијама у почетку су готово биле беспослене. Не зато што се људи нису тужили, већ зато што су сматрали да су старешине власније од судија, па су из тог разлога и даље од старешина заштиту тражили [Баталка 1979: 140]. Међутим, и саме судије зависиле су од старешина. Уосталом, по њиховој препоруци су и биране. При свему томе, старешине су се понашале тако као да нико није изнад њих, да нема никакве више власти. Понашали су се као неприкосновени господари у својим нахијама. А то је само још више појачало тежње народа да има истински своје, грађанске власти. Јер, како закључује Слободан Јовановић, народу је под Турцима било главно да има своје аутономне власти које ће га бранити од турских власти, а у устаничкој Србији главно је било да појачају грађанску власт која ће га бранити од војне власти [Јовановић 1991: 25].

Власт поникла у кнежинској самоуправи, у времену под Турцима, показала се немоћном, по избијању устанка, према војним старешинама [Јовановић 1991: 25]. Отуда настојања да се установе судови, који ће свима исто судити, и чијим оснивањем ће се из судских послова искључити војне старешине, односно ограничити њихова самовоља. Судови, звани *магистрати*, постављени су по свим нахијама; и они су били прва грађанска власт у нахијама. На тај начин долази и до првих корака у установљењу поделе власти. До тада војводе нити су правили разлику између грађанске и војне власти, нити разлику између управе и судства [Јовановић 1991: 25].

Власт су држали у својим рукама, па су и казне изрицали као да им то право неоспорно припада, а на њихову реч човек је могао бити и бијен и убијен...[Јовановић 1991: 25]. И по установљењу судова није престало мешање војвода у судске послове; оно је само умањено [Јовановић 1991: 25].

Настојало се да се и војводе, као и сви други припадници друштва, подведу под исте судове. Међутим, судови који су судили обичним грађанима били су немоћни да суде и војводама – из разлога што су те саме војводе утицале на избор судија и због велике моћи коју су имале војводе. Зато се тражио суд од већег ауторитета који би био кадар да суди и војводама. Мислило се да би то могао бити Совјет. Но, и Совјет је народу пружио мало заштите од војвода [Јовановић 1991: 26]. Како због његове ограничене моћи, односно непостојања адекватног механизма присиле којим би могао да обузда самовлашће војвода, који су под собом имали оружану силу – војску, тако и због тога што су совјетнике, и поред формалног избора и добијања пуномоћја од нахијских скупштина, фактички бирали (и у Совјет упућивали) војводе. Отуда су совјетници, како сматра Леополд Ранке, у ствари, били само представници својих господара [Ранке 1965: 98]. Из тих разлога жалбе против војвода подношене су углавном Карађорђу, а не Совјету. Тек када би Карађорђе наредио, Совјет је притезао војводе. У неким приликама сам Карађорђе их је непосредно притезао. Али, како је однос снага између Карађорђа и војвода био променљив, било је ситуација да ни Карађорђе није могао ништа војводама [Јовановић 1991: 26].

И поред таквих опирања, Совјет упорно ради на томе да заживи аутономија и ауторитет судова. Из тог разлога, док је заседао у Смедереву, крајем 1805. године, шаље упутства како треба судити [Петрић 1979: 39].

Прота Матеја, у настојању да се ограничи власт војвода, успротивио се и свом стрицу Јакову Ненадовићу, зато што се овај противио да призна врховну власт Карађорђа. Због тога се нашао на његовом удару. Наиме, старешине Ваљевске нахије, потчињене војводи Јакову, састају се на својој скупштини у Кличевцу, 25. априла 1806. године, да би судиле Проти Матеји и пресудиле да је и даље њихов врховни нахијски старешина Јаков Ненадовић. Тако, у тој одлуци донетој том приликом се саопштава: „Будући да нека распра и беда међу нами долу именоватим старешинама и нашим комендантом господаром Јаковом чрез безумије неких злочинцев родила се беше која целој сиротињи нашој на погибелъ клоњаше се, того ради ми сви долу именовати старешине и поглавари наше Наије ваљевске скуписмо се у граду Кличевцу за ту беду и неваљало досадање поступање наше укротити и сви јединокупно присуствујушче господину протопресвитеру Матфеју судисмо и пресудисмо сви да господар наш Јаков врховну власт као и што је имао опет узме, ми пак сви њему да послушни будемо, тако куд он оком туд ми скоком” [Перовић 1977: 180].

Истом приликом старешине Ваљевске нахије истичу да се заузимају за законитост поступка у судским пословима, који је раније прописао Правитељствујушчи совјет. И саопштавају: „Сваки овако да судити има: прво да суди кнез сеоски; што кнез судити не може то да суди буљукбаша од среза; што буљукбаша пресудити не може да суди кнез велики; што

пак кнез велики пресудити не може да пошаље комендату от наије; што пак и комендат од наије судити не може да прати у Синод, Суд велики, и то ће се сваком судити и пресудити. И никакав старешина да се не усуди од суда синодског задржати (никога), но с писмом у суд да га пусти. Ми крива сваког унапредак обећавамо се њему у руке дати. И који би се усудио за кривца молити ону исту каштигу да има примити” [Перовић 1977: 180].

Као што се види, старешине у Ваљевској нахији узимају на себе право да суде. Само оно што не може да пресуди и што пропусти командант нахије наћи ће се пред Совјетом, пред Великим судом.

Правитељствујушчи совјет, 26. октобра 1807. године, када је већ заседао у Београду, шаље распис по нахијама, којим прописују и заповедају да се у свим варошима и селима у земљи оснивају судови. Прописано је да се у свакој вароши изабере два поштена кмета и један свештеник, а у сваком селу да се изабере кнез сеоски, с једним кметом поштенним, да мале спорове пресуђују, а случајеве убиства и друге спорове које не могу решити да с тужитељима, уз њихово писмо, шаљу у Београд, Великом суду.

На основу тих упустава оснивани су судови (магистрати) у нахијама. Њима је дато у надлежност да суде за кривична дела и решавају све спорове у нахији. Овом суду могао је бити тужен и сваки војвода, а он је морао доћи на суд [Максимовић 1898: VII].

Страна која није била задовољна одлуком магистрата (нахијског суда) могла је да се жали Совјету.

Осим магистрата и Совјета, судску власт спроводио је и сâм Карађорђе, што се види и на основу више наредби и одлука из Карађорђевог деловодног протокола. Он хапси и ослобађа, шаље тужбе и наређује како да се пресуди у неким предметима, сâм кажњава и осуђује, потврђује пресуде Совјета, опрашта казне и амнестира кривце... Из Карађорђевог деловодног протокола види се да је у Србији било 16 магистрата: крагујевачки, карановачки, ћупријски, пожаревачки, гургусовачки, руднички, ужички, ваљевски, јагодински, чачански, параћински, београдски, сокоски, кладовски, шабачки и лознички.

Совјет, наступајући с позиције централног органа власти, заузима се за поштовање реда и законитости у друштву. Тако, у једном писму, од 10. септембра 1808. године, упућеном „свим старешинама и народу целом” у Нахији шабачкој, ваљевској, зворничкој и ужичкој, поред осталог, се каже:

„Народ сав да има сложено слушати старешине своје што се вилајетских потреба тиче; сад је време војне, сваки је дужан служити по могућности својој.”

А затим се од старешина тражи поштовање законитости, да не узурпирају власт магистрата, па се наређује:

„Старешинама пак свима објављује се, да се ниједан усудио није човека без суда убити, окром хајдука, који се одметнуо, а други, макар што да скриви, да се преда суду.

У којим местима магистрат има, да се нико усудио није том на пут стати; они људи који су у магистрату под заклетвом, да суде по правди и по совести својој – да им нико на пут не стаје.” [Новаковић 1907: 122]

Из ове наредбе види се да је Совјет бринуо како о националном ослобођењу („сад је време војне...”), тако и о државном уређењу. Али, закључује се и да су старешине преузимале на себе улогу суда и да су убијале. Јер, ако тога није било, онда не би ни било разлога за изнету наредбу.

У оквиру своје законодавне надлежности, Совјет ради на уређењу судова. Тако, 1. јануара 1809. доноси *Урежденије Совјетѣа Народња за Суд Вароши Ваљевске и ѿвоја нахији*. У овом уређењу одређује се састав суда (тачка 1), начин и место доношења одлуке (тачка 2), приступање суду (тачка 3), однос старешина и грађана према суду (тачке 4 и 11), једнакост суђења (тачка 5), начин кажњавања, као и одређивање притвора онима који изврше кривично дело убиства, док не стигне одговор Карађорђа или Совјета, пошто о овом делу буду извештени (тачка 6), приходи суда (тачка 7), број пандура који се одређује суду (тачка 8), превентивне активности суда (тачка 9), стварна и месна надлежност суда (тачка 10), потписивање судских одлука (тачка 12), забрана кулука судијама, обавезност судских позива и уредност протокола (тачка 13) и покорност свим новим уредбама за част и живот (тачка 14).

На основу овог акта могло би се закључити да нису сви магистрати основани у исто време. Стојан Новаковић сматра да би разлог за то могао бити недостатак за судски посао спремних и писмених људи; уређењу судова приступало се када би се до таквих људи дошло, и тада би се за сваки суд издавала посебна наредба [Новаковић 1907: 124].

Према наредби Совјета, с краја 1807, жалбе против пресуда магистрата подношене су Совјету, до 11. јануара 1811. године до оснивања *Народног* или *Великог* суда, са седиштем у Београду, коме је председавао попечитељ правосуђа или велики судија – *Вилајетски* (народни) судија. Од тада жалба против пресуда магистрата изјављивала се Великом суду [Максимовић 1898: VII].

Судило се тако, судили су српски судови, до пропасти Првог устанка, 1813. године. Пошто су након Букурештанског уговора Турци поново овладели Србијом, они поново заводе своје уређење и постављају своје власти. Они суде и пресуде извршавају. Тако је до отпочињања Другог устанка, 1815. године. Те године кнез Милош са Марашли-Али-пашом уговара:

1. да се Турци не мешају у купљење данка, него да га купе сами кнезови;

2. код свакога муселима да седи по један кнез српски, и без овога кнеза да муселим не суди Србима ништа;

3. у Београду да седи 12 кнезова (од сваке нахије по један) у канцеларији, да суде Србима за веће кривице, па кога нађу за смрт, да га предају паши да се погуби; и данке од кнезова да примају и паши предају [Милићевић 1876: 18].

Кад се 1820. године кнез Милош завадио с Марашли-Али-пашом, он је искористио ту прилику и сасвим присвојио судове, тако да је муселимима остало да суде само Турцима. Од тада су се поново по свим нахијама поставили магистрати [Милићевић 1876: 19].

А у томе је већ увелико било тековине Првог српског устанка.

ЗАКЉУЧАК

Српско православно свештенство и монаштво учествује у припремама Првог српског устанка, узима активно учешће у њему – не само кроз своју духовну мисију, већ многи и с оружјем у руци, од којих неки постају и предводници устанка – а потом се укључује и у стварање и рад нових органа власти.

Успеси на бојном пољу, већ на почетку устанка, створили су прилике да се на ослобођеном подручју Београдског пашалука, наместо турских органа власти, крене у оснивање сопствених, српских органа власти. Устаници користе такву прилику, и по ослобађању градова настоје да одмах успоставе своју, не само војну, него и грађанску власт. Тога посла прихвата се и свештенство. Тако, Вук Карацић сведочи да, по ослобођењу Лознице, устаници „оставе у њој трonoшкога игумна Мелентију, као мјесто кадије, и арабашу Митра Туфекчију с неколико ајдука, мјесто муселима”.

Свештенство учествује у успостављању сва три централна органа власти државе Првог српског устанка. На збору у Орашцу, на Сретење 1804. године, када је Карађорђе Петровић изабран за вођу устанка, главну реч води буковички прота Атанасије Антонијевић: он пита окупљене старешине кога хоће за свог предводника; сâм лично убеђује Карађорђа да се прихвати врховног старешинства, а онда заклиње и благосиља учеснике збора. Свештеници од угледа учествују у раду устаничких скупштина и своје потписе стављају на најзначајније одлуке које се доносе и на молбе које се упућују Порти и на друге адресе. Прота Матеја Ненадовић имао је најзначајнију улогу у оснивању Правитељствујушћег совјета и био његов први председник; управо у том времену, док га је он предводио, Совјет је био најактивнији.

Такође, свештеници запажено учешће имају и у локалним органима власти. Први устанички суд (у Кличевцу, за Ваљевску нахију) оснива се, опет, заузимањем највише Проте Матеје. У њега као писар улази бранковачки свештеник Мата Ђурђевић, и он је био једини писмени члан овог суда. Према организацији судске власти, направљене у јесен 1805. године, предвиђено је да по један свештеник, зависно од чина, улазе и у сеоске, и у кнежинске и у нахијске судове. Предвиђало се тако с обзиром да су тада свештеници били ретко писмени људи у српском друштву. Али и из разлога што свештенство није имало других циљева до оних које је имала његова паства, сав остали народ.

Прота Матеја исписује и први законски текст у устаничкој Србији, који ће касније бити, у литератури, популарно назван – *Закон* (или *Законик*) *Прoише Мaтџије Нeнaдoвићa*. Саставља га на основу *Зaкoнoи* *прaвилa Свeтoг Сaвe*, наслањајући се тако на вишевековну правну традицију. При том, он у обликовању одредби („пунктова”) уноси и новине које су одраз тадашњих прилика, да би донети закон био што функционалнији.

Прота Матеја Ненадовић непосредно, а митрополит карловачки Стеван Стратимировић посредно раде на изградњи државе Првог српског устанка.

Митрополит Стеван Стратимировић био је највећи духовни ауторитет за устаничко вођство. Иако је његова црквена јурисдикција била изван Београдског пашалука, односно тадашњих граница Србије, Срби јужно од Саве и Дунава доживљавали су га као свог истинског духовног поглавара. Устаничке старешине обраћају се често митрополиту у Карловце за помоћ, а митрополит устаничким вођама с апелима и саветима шта и како би требало да чине. Митрополит карловачки у току је свих важних збивања; непосредно пре него што ће доћи до оснивања Правитељствујушчег совјета, он у Србију шаље писмо са саветима и упутствима за организовање устаничке власти. То је у сагласности с „устројенијем” које је већ направио, у кући Ненадовића, у Бранковини, човек од његовог поверења, Божа Грујовић.

Обраћа се митрополит Стеван Стратимировић и појединачно устаничким старешинама, саветује на који начин да износе своје захтеве Порти; упућује како да се односе према Турцима, како према онима који с њима разговарају са запетим оружјем у руци, а како према онима који желе мирно да живе; апелује да буду сложни и захтева да поштују Војда – тражи ред и уређене односе међу устаницима и уопште унутар српског друштва.

И на овај начин, индиректно, упућује како ићи ка законитој држави и правно уређеном друштву.

Новоосновани устанички органи власти настају без постојеће државне инфраструктуре, без јавних здања, па привремену адресу проналазе при Цркви. Скупштине се испочетка одржавају на неком скровитом месту, а потом у двориштима манастира и цркава, док се није дошло до државних надлештава. Правитељствујушчи совјет рад започиње у манастирима Вољавча и Боговаћа...

Тиме што ради на стварању српске државе, свештенство и монаштво ни на који начин не показује амбиције да то буде теократска држава. Циљ је слобода и држава реда и законитости.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Арсенијевић-Баталака, Лазар (1979). *Историја Српског устјанка, I*. Београд: Слово љубве.
- Вујић, Јеротије (1979). Прилике у Србији при оснивању првог устаничког суда, у: *Зборник радова о судству и законности у Првом српском устјанку*. Београд: Савез правника СР Србије.
- Вукићевић М. Миленко (1907). *Карађорђе*, књига I, 1752–1804. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Вукићевић М. Миленко (1912). *Карађорђе*, књига II, 1804–1807. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Гавриловић, Славко (1996). *Личности и догађаји из доба Првог српског устјанка*. Нови Сад: Матица српска.
- Димитријевић М. Ст[еван] (1926). Стевана Стратимировића, митрополита карловачког, план за ослобођење српског народа, *Богословље* (Београд), I: 38–66.
- Јанковић, Драгослав (1954). *Правишљесјеујушчи совјет*, Посебан отисак из *Историјског гласника* (Београд), 1–2.
- Јанковић, Драгослав (1984). *Српска држава Првог устјанка*. Београд: Нолит.

- Јовановић, Слободан (1991). *Из историје и књижевности I*; Сабрана дела Слободана Јовановића, том 11. Београд: БИГЗ, Југославијапублик и СКЗ.
- Јовановић, Слободан (1990). *Политичке и правне расправе*; Сабрана дела Слободана Јовановића, том 2. Београд: БИГЗ, Југославијапублик и СКЗ.
- Казивања очевидца и учесника о Првом српском устанку* (2004). Београд: Етос.
- Кандић, Љубица (1960). Састав скупштина и почетак претставничког система у Србији у првој половини XIX века (до 1839), *Анали Правног факултета у Београду*.
- Кандић, Љубица (1979). *Скупштинe у Првом устанку у Зборнику радова о судству и законности у Првом српском устанку*. Београд: Савез правника СР Србије.
- Кандић, Љубица (1963). *Скупштинe у систему власи државе Првог устанка (1804–1813)*. Београд: Универзитет у Београду.
- Караџић, Стефановић Вук (1947). *Први и Други српски устанак*. Београд: Просвета.
- Караџић, Ст[ефановић] Вук (1977). *Српска историја нашега времена*, Београд: Нолит.
- Караџић, Ст[ефановић] Вук (1977а). *Српски рјечник*. Београд: Нолит.
- Кашић Љ. Душан (1985). Прота Матија Ненадовић и црквене прилике у устаничкој Србији, у: *Пропа Матија Ненадовић и његово доба*, зборник. Београд: САНУ.
- Кашић Љ. Душан (1983). Учесће свештенства у Првом устанку, у: *Историјски значај српске револуције 1804. године*, зборник. Београд: САНУ.
- Љушић, Радош (2005). Правитељствујушчи совјет 1805–1811, у: *Владе Србије (1805–2005)*. Београд: Завод за уџбенике.
- Мајданац, Боро (2004). *Народна скупштина Србије од обичајне установе до савременог парламента 1804–2004*, друго изм. и доп. издање. Београд: Народна скупштина Републике Србије и Архив Србије.
- Милићевић Ђ. М[илан] (1876). *Кнежевина Србија*. Београд: Државна штампарија.
- Милићевић Ђ. М[илан] (1888). *Поменник знамених људи у српској народа новијега доба*. Београд.
- Милошевић, Чедомир (1979). Оснивање првог устаничког суда, у: *Зборнику радова о судству и законности у Првом српском устанку*. Београд: Савез правника СР Србије.
- Мирковић С. Зоран (2008). *Карађорђево законик*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду – Центар за публикације.
- Ненадовић, Матија (1957). *Мемоари*. Нови Сад – Београд: Матица српска и Српска књижевна задруга.
- Новаковић, Стојан (1954). *Васкрс државе српске: политичко-историјска студија о Првом српском устанку 1804–1813*. Београд: Просвета.
- Новаковић, Ст[ојан] (1907). *Уставно мишљење и закони Карађорђевога времена*. Београд: Нова штампарија – Давидовић.
- Новаковић, Стојан (1904). *Устанак на дахије 1804*. Београд: Државна штампарија.
- Петровић М. Миодраг (1990). *О Законоправили или Номоканону Светиога Саве*. Београд: Култура.
- Перовић, Радослав (1977). *Први српски устанак – акција и исма на српском језику, књига I, 1804–1808*. Београд: Народна књига.
- Петрић, Бранко (1979). Нека питања развоја правосудја у Првом српском устанку, у: *Зборнику радова о судству и законности у Првом српском устанку*. Београд: Савез правника Социјалистичке Републике Србије.
- Ранке, Леополд (1965). *Српска револуција*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Светио писмо / Нови завјет Господа нашег Исуса Христа* (2002). Превод Комисије Светог архијерејског синода СПЦ, пето исправљено издање. Београд: Свети архијерејски синод СПЦ.
- Стевановић, Миладин (2003). *Устанички зборови и скупштинe – Први и Други српски устанак*. Београд: Службени гласник.
- Суђења у Кнежевини Србији пре писаних законика – из архива Пожаревачког маџистрата* (1898). Скупно и уредио Ст. Максимовић, Пожаревац.
- Чубриловић, Васо (1954). Предговор за књигу: Стојан Новаковић, *Васкрс државе српске*. Београд: Просвета.

ROLE OF CLERGY IN THE CREATION AND FUNCTION OF THE SERBIAN STATE FROM THE TIME OF FIRST SERBIAN UPRISING

by

JOVAN JANJIĆ

The Association of Writers of Serbia, Publishing
Francuska 7, Belgrade, Serbia
jovanradj@gmail.com

SUMMARY: The Priesthood fulfills their mission for Serb people, and therefore shares the fate of people. It recognizes and shares needs, problems and aspirations of Serb nation. So that was the case in the First Serbian Uprising, hence the same needs and aspirations of the Serbian People and Serbian Clergy to get rid of the Ottoman occupation and have their own state in which they would live by their own laws.

This paper attempts to show which way the Clergy was engaged to lead to the establishment of Serbian authority, on the ruins of the Ottoman feudal order on the territory of Belgrade Province, and which way was it included in their work. The intention was the attempt to show what was directly done to lead to the establishment of the Serbian State in the making, but also indirectly through mission of priests within the clergy in order to reach this goal. Specifically, the endeavor was to show how the Karlovac Metropolitanate Stevan Stratimirović, the largest and undisputed spiritual authority among the insurgents of Serb Uprising, with his frequent invitations, (including the addressing to individual insurgent commanders in order to respect the law and order) contributed to creating an environment for the development and operation of the authority of a new Serb State.

It seems that, in literature about history and law, and in historiography in general, such activities that indirectly favored the creation of the state of First Serbian Uprising were not sufficiently addressed. But here, such issues were at least partially indicated.

KEYWORDS: Serb uprising, clergy, church, state, authorities, Assembly (Правителствујушчи) soviet, court

ЗНАЧАЈ ДРУШТВЕНИХ НАУКА У ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОМ ИСТРАЖИВАЊУ УМЕТНОСТИ

ГОРАН ГАВРИЋ

Европски универзитет – Нова академија уметности
Цариградска 26/2, Београд, Србија
gavrik@sbb.rs

САЖЕТАК: У раду су разматрани појединачни домети историје, филозофије, социологије, географије, антропологије и психологије у тумачењу одређених уметничких појава. Притом, изналазе се могућности за повезивање њихових резултата у конзистентну, непротивуречну целовиту мултидисциплинарну интерпретацију у односу на теоријски препознатљиве уметничке елементе и склоп уметничког дела. Друштвене науке пружају историји уметности неопходну грађу за проширивање тумачења уметности и анализе уметничких дела, као и теоријско заснивање мултидисциплинарности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: друштвене науке, историографија, уметност, уметничко дело, историја уметности, интердисциплинарност, мултидисциплинарност

Стварање уметничких дела као социо-историјски процес у зависности је од многих фактора и одређено је природом и културом, географијом, психологијом, социјалним аспектима итд. Сваки од њих добија своје појединачно значење у зависности од контекста у којем се појављује с осталим факторима развоја. Као што се разликују етнографски типови у зависности од социјалне стратификације, тако идеологије добијају различите карактеристике у зависности од располагања и склоности појединаца који их представљају. Без обзира на то колико велики удео чиниоци, укључени у креативни или рецептивни уметнички чин, имају у формирању естетског концепта, ниједан од њих не показује, сам по себи, тај специјални квалитет који чини структуру у уметничком делу. Компоненте уметничке целине, било да је она објективни производ или субјективно искуство, делом припадају класи природних, константних (или релативно константних) појава, а делом класи културних, социјалних и историјски променљивих

појава. Интердисциплинарни проблеми историје уметности могу се разложити приказивањем конкретних, садржински додирних и заједничких тачака са суседним областима.

Најобимније истраживање у овом правцу дао је Дагоберт Фрај (Dagobert Frey) у својој расправи *О научном положају историје уметности, проблеми и задаци* (1946). Фрај је себи поставио задатак да из тренутне ситуације дисциплине истакне најзаоштреније групе проблема и њихове противуречности како би се из тог увида добили нови правци и поставили нови циљеви. У том смислу треба да се истражи однос историје уметности према најважнијим суседним наукама: историји, социологији, филозофији, психологији, географији и антропологији. Један такав подухват треба априори да се одрекне потпуности. У најбољем случају, он ће моћи да понуди донекле правилан распоред по значају. Подела на посебне дисциплине подстиче дубину проучавања унутар грана, стимулише развој специјализованих језика и унапређених комуникација унутар дисциплина, и проузрокује ограничења која обавезују стручњаке унутар различитих дисциплина. Такође, услови могу спречити откривање повезаности између различитих дисциплина и жртвовање ширине ради дубине. Приближавање системима је усмерено ка заједничком остваривању користи од знања у различитим дисциплинама, са циљем да се дође до напретка у квалитетима сваке и да се свим дисциплинама додају нове димензије.

ФИЛОЗОФИЈА ИСТОРИЈЕ, МЕТАФИЗИКА И СОЦИОЛОШКИ АСПЕКТИ УМЕТНОСТИ

Хегел у *Филозофији историје* пише о томе да је светска историја излагање духа у времену као што себе идеја као природа излаже у простору [Хегел 2006]. Задатак историчара није да оживе прошлост враћањем на идеју о живом сећању, као што је веровао Фројд (S. Freud), него пре да опишу слике у којима је колективно сећање једном живело [Hutton 1993: 8]. Аристотел у својој *Метифизици* истиче да се „живот свих живих бића осим човека своди на слике и на сећања; њихово учествовање у искуственом сазнању веома је мало, док се људски род уздиже до уметности и до расуђивања” [Аристотел 1971: 980б]. Два процеса – науке и уметности, нису сасвим различити. И наука и уметност формирају током векова човеков језик помоћу којег ми можемо да причамо о удаљенијим деловима стварности и кохерентним грађама појмова, исто као што су и различити уметнички стилови различите речи или групе речи у овом језику [Heisenberg 1958: 109]. По Аристотелу уметност се рађа онда када се из мноштва искуствених појмова изводи један једини општи суд примењив на све сличне случајеве [Аристотел 1971: 981а]. Скорашње интересовање историчара за сећање повезано је са постмодерним нагласком на слике и форме његовог представљања. Међутим, проблем с таквим приступом је тај што редукује сећање на прошлост, на историју њених слика. Он од саме реторичке праксе прави ниво стварности који се простире између историчара и догађаја, личности и идеја прошлости које би они могли да проучавају

[Hutton 1993: 22]. Од 18. века дошло је до трансформације уметности сећања у историју уметности [Hutton 1993: 28]. Историја је тек низ случајних догађаја који се повезују један с другим, сходно законима узрочности, али се никад не понављају [Диркем 2002: 196]. Мост Ланглоа (*Langlois Bridge at Arles*) који је насликао Ван Гог (Van Gogh) налази се на око десет минута вожње од Арла. Стоји мирно на уском каналу одолевајући модерности, изузев поплочаног пута. Ван Гог је остајао неко време када је посећивао ово место. Овде је у то време било мање људи него што је то случај данас. Данас овде пристижу бројни туристи (нарочито Јапанци) који „непрестано шкљоцају својим фотоапаратима”, и онда крећу у потрагу за следећом Ван Гоговом дестинацијом.

Метафизика је увек била историјска наука, али метафизичари нису увек у потпуности били свесни ове чињенице. Она се бави одређеном класом историјских чињеница, то јест апсолутним претпоставкама. Метафизичар је специјална врста историчара, његово обучавање се у целини састоји од историјског образовања и специјалне пажње за историју науке. Проблеми метафизике су историјски проблеми, и њени методи су историјски методи [Collingwood 1998: 58, 62]. Карл Јасперс (K. Jaspers) пише о томе да „ниједна позитивна метафизика није довољно конструктивна” [Колаковски 1992: 61]. Карл Попер (K. Popper) сматра да циљ науке мора бити истина, и то истина схваћена у смислу кореспонденције теорије и реалности. По њему, наука мора да тежи истинитој дескрипцији стварности [Попер 1973]. Метафизика и наука заједно могу да дефинишу потпунију и прецизнију научну слику. Када је реч о односу метафизике и науке, једно гледиште каже да је метафизика рационално пре науке и целокупног емпиријског знања. Супротно овоме је гледиште да је метафизика део или додатак емпиријског знања, и да се она не разликује од науке на основу тога што бива априори, него што бива апстрактнија. Другачија позиција говори о томе да су метафизика и наука једнаки учесници у настојању за знањем [Psillos and Curd 2008: 31]. На Ђорџа де Кирика (Giorgio Chirico) утицали су филозофски списи Ничеа (Nietzsche) и Шопенхауера (Schopenhauer), затим Вагнер (Wagner), теозофија, мистицизам и психоанализа. Он је сматрао да је метафизичко уметничко дело на први поглед спокојно, али да ипак оставља утисак као да се нешто ново спрема да се догоди унутар тог спокојства и да други знаци (не они који су већ јасно испољени) покушавају да подесе већ постојећи ред унутар платна. Он је ову филозофију живота пренео на своја платна. Преузео је тај концепт непрестане и неразумне мистерије која чини подлогу стварности. Модерни уметник Пит Мондријан (Piet Mondriaan) био је инспирисан филозофијом холандског филозофа Шенмекепса (Schoenmakers), који је изградио неоплатонски систем „позитивни мистицизам” или „пластичну математику”. Према овом филозофу, „пластична математика” је право и методично размишљање с гледишта ствараоца.

Научници, социолози и историчари су сви ангажовани у различитим подручјима истог истраживања: проучавања човека и његовог окружења, човекових утицаја на његово окружење и окружења на човека. Циљ истра-

живања је исти: повећати човеково разумевање и владање његовим окружењем [Carr 1961: 111]. Када говоримо о односу социологије и уметности, занимљиво је мишљење Роберта Нисбета (R. Nisbet) да је социологија – осим што је, без сумње, једна од наука – такође и једна од уметности, јер се „храни” управо истим врстама креативне имажинације које се могу пронаћи у таквим областима као што су музика, сликарство, поезија, роман и драма. Нити је социологија сама у овој сличности с уметностима. Иза креативног чина у било којој науци, физичкој или друштвеној, леже форма и снага имажинације, употреба интуиције [Nisbet 1976: 9]. Историциста се противи томе да натуралистички метод буде усвојен у социологији, полажући да се друштвене једнообразности увелико разликују од оних у природним наукама. Оне се мењају од једног до другог историјског периода, док људска активност, управо, представља ону силу која их мења [Попер 2009: 19]. У ренесансној Италији, написао је Јакоб Буркхарт (Jacob Burckhardt), „наилазимо на поједине уметнике, који на свим подручјима стварају само ново и на свој начин савршено дело, али уз то и као људи производе најјачи утисак. Други су пак свестрани, осим у самој уметности, такође и на необично широким подручјима духа” [Буркхарт 1991: 82].

ИСТОРИОГРАФИЈА, ИСТОРИЈА И ИСТОРИОГРАФИЈА ГЕОГРАФИЈЕ УМЕТНОСТИ

Иако се сматра да су људи који стварају историографију историчари, овај термин не треба свести само на област историје. Исто тако, историографија има своју специфичну примену у контексту упоредне анализе метода. Заједничка вишезначност у обичним употребама историје и историографије је у њиховим опсезима. У ужем смислу, опсег историје је писање о људској цивилизацији, а опсег историографије је проучавање документованог доказа произведеног помоћу таквих цивилизација, како би се закључили описи њихових прошлости и развоја. У ширем смислу, опсег историје је све о прошлости: друштва имају историју, али и камење које их окружује, језике, ковани новац, па на крају и универзум. У том случају, историографија у овом ширем смислу покушава да закључи описе историја свега. Неки уметници враћају се далеко у прошлост покушавајући да у својим уметничким делима оживе и на свој начин представе историјски значајне и старе предмете и грађевине. Тако је Етјен-Луј Буле (Etienne-Louis Boullée) у 18. веку у својим радовима употребио неке атмосферске карактеристике како би створио драматичне светлеће ефекте, дајући притом величанственост иначе једноставној пирамиди¹. Булеове слике-фантазије представљају крупне динамичне форме, које су у основи веће и импресивније него споменици Грчке и Рима. Јозеф Бојс (Joseph Beuys) је, пак, у својој мегалитској скулптури *Крај 20. века* (1983) која под-

¹ Буле је био француски педагог, теоретичар, архитекта и илустратор, који је био доминантна фигура у неокласичној визионарско-револуционарној архитектури. Њега су привлачили теоријски аргументи, које је приказивао у својим фантастичним и монументалним илустрацијама тако што је користио геометријски облик и симболизам.

сећа на Стоунхенџ, употребио каменове веома сличне оним од којих је направљен овај чувени праисторијски споменик. Постоји и супротан пример, где је пројект са скице једног уметника и научника реализован вековима касније. Наиме, Леонардов *Злајни мост* није саграђен у Истанбулу у његово доба, али је зато мања верзија пешачког моста подигнута у Асу (Ås), у Норвешкој, граду на око пола сата северно од Осла. Норвешки уметник и архитекта Вебјерн Санд (Vebjørn Sand), пронашао је и извео Леонардов пројект моста почетком 21. века, тачније 2001. године. Историјске прилике и доступност одређених технологија и материјала, утицали су на то да мост буде саграђен од дрвета, уместо од камена, како је Леонардо замислио.

У Француској и Америци историчари су се показали отворенијим за успостављање ближег односа историографије и друштвених наука. Док је у Немачкој друштвена историја била приморана на дефанзиву, у Француској то је била социологија која је водила борбу против традиционалног историјског истраживања, као што је практиковано на универзитетима [Iggers 2005: 34]². Историографија би једино могла да буде ограничена помоћу доказа доступног људском уму у историјским формама. Прихватање тако ограниченог опсега за термине „историја” и „историографија”, могло би да наговести обавезивање на начела посебне филозофије историографије. Алтернативни филозофски приступи се слажу да постоје неке заједничке и јединствене карактеристике свих наука прошлости, наука које се реконструишу помоћу закључака произашлих из доказа у садашњости. Уколико се настоји да се избегне обавезивање једној или другој школи и подстакне расправа и размена међу њима, термини „историја” и „историографија” требало би да се користе у њиховом најширем и најинклузивнијем контексту, као што је цео историјат и све што може бити познато о сваком елементу посебно и у вези с другим.

Георг Игерс (Iggers) сматра да „историја историографије која узима у разматрање само факторе битне дисциплини историје није могућа. Могуће је да скуп историјских чињеница може бити испитан помоћу средстава критичких стандарда у вези којих постоји консензус у дисциплини; исти консензус тешко може бити достигнут када су ове чињенице постављене у шири контекст догађаја и развоја” [Iggers 2005: 18]. И чињеница и тумачење спадају у подручје испитивања истраживача. Чињенице су садржане у документима и стручним радовима. Употребом научних метода, аутентичност ових извора у погледу времена и места појављивања, као и валидност њихових садржаја се утврђују. Понекад је неопходно у филозофском контексту разликовати појединачна подручја или под области историографије метода. У таквим приликама термини историја и историографија сједињени су по питању истраживања у историјском

² Емил Диркем (Émile Durkheim) је у *Курсу друштвене науке* из 1888. године, негирао да је историја наука зато што се бави посебним и стога не циља на опште тврдње које се могу емпиријски утврдити, што би установило језгро научне процедуре и мишљења. Историја би у најбољем случају могла да буде помоћна наука која пружа податке социологији, која је, за разлику од историје, способна да постане строга наука [Диркем 2002].

контексту, али је њихов садржај предмета истраживања знатно удаљен. Амбивалентност у поређењу проучавања историографије с науком подстиче једну од главних расправа аналитичке филозофије историографије: *да ли је историографија наука? Или, на које начине су метод и структура ојравдавања исти у историографији и науци?* Ово је периодична тема из чега следе питања о природи историографских чињеница, доказа и објашњења³. Историографија се различито разматра, али у изворном смислу је то проучавање историје историје.

Историја уметности у савременом смислу није постала јасно дефинисана све до краја 17. или раног 18. века. Географија уметности је чак млађа: термин се није појавио све до 20. века. Много пре него што је термин „историја уметности” скован или модерна дефиниција уметности формулисана, појам место, исто као и време, били су укључени у расправу о ономе што се данас назива уметнички рад и архитектура. Колико историјски дискурс о уметности може да се прати уназад до антике, толико су причање и писање о уметности и архитектури у односу на место где су одређени објекти направљени или смештени, дуго припадали различитим дискурсима. Стога се за расправу о географији уметности може рећи да је стара колико и литература о уметности [Kaufmann 2004: 17–18]. У неким случајевима, географски положај који је представљен на слици има своју сврху и значење, док у другим он бива уметнут у метафизички садржај слике. Уметник поима простор у којем се налази на један начин, а представља га на други. Дакле, празнина између ова два процеса укључује категорију времена која је блиско повезана с простором. Уметничково постојање у великој мери условљено је простором у којем се он налази. Тако се на неки начин успоставља интерактивни однос између субјекта и простора. Без простора уметник не би постојао, слика не би заживела да нема уметника. Значи, уметник је посредник између простора и слике, јер прерађени садржај заснован на географским чињеницама преноси у слику. Простор се увек преноси у слику, било на апстрактан или реалан начин, док се знање о постојању које је у блиској вези с простором, умеће у слику у оној мери у којој је субјект спознао постојање и интерактиван однос с простором.

Током 19. века историја уметности и географија развијали су се паралелно. Прво постављење на место професора историје уметности извршено је на Универзитету у Гетингену. На ову позицију, 1813. године постављен

³ Историјске студије на крају 19. века биле су карактеристичне по осећају дубоке нелагодности. Ниједан концепт се није појавио о томе како би историјске студије требало да буду спроведене у модерном добу, али је постојало распрострањено убеђење да тема историје мора бити проширена и већи простор дат улози друштва, економије и културе. Осим тога, опредељење за причу, понајпре политичку, историјски усмерену на догађаје и велике личности било је изузето, и направљен је захтев да историја буде повезана ближе с емпијским друштвеним наукама. Међутим, ни на једном месту ова критичка реакција на историју како је истраживана и предавана на универзитетима широм света није испитивала две основне претпоставке старије историографије: да би историја требала да буде професионална дисциплина и да историја мора да замисли себе као науку. Напротив, постојао је притисак на то да се бављење историјом учини чак професионалнијим и више научним [Iggers 2005: 31].

је Доменико Фиорило (Domenico Fiorillo), док је немачки географ Карл Ритер (Carl Ritter) 1818. године постао професор историје на Универзитету у Берлину. Био је један од оснивача, уз Александра фон Хумболта (Alexander von Humboldt), савремене географске науке, а 1828. године је основао Берлинско географско друштво. У Берлину, Хумболт је написао своја најзначајнија дела о географији у скоро исто време где је и Ритер написао своја велика дела из исте области, Густав Фридрих Ваген (Friedrich Waagen) постављен је за професора историје уметности, Франц Куглер (Franz Kugler) објавио је приручник за историју уметности који је поседовао широк географски опсег, а Карл Шназе (Schnaase) написао је једнако широку и географски оријентисану историју уметности [Kaufmann 2004: 43]. Утицај географских услова изражава се најоштрије и одмах у дејству климе на човеково душевно стање, темперамент и емоције. Паралишуће дејство претераних температура и повећање капацитета за рад у климатски умереним зонама су добро познате појаве. Најзначајније творевине западне културе створене су у лако подношљивим климатским условима. Такође, клима утиче на уметничко расположење током стварања уметничког дела. Ван Гог је управо из овог разлога одлазио на југ Француске у сунчану Провансу, где је створио нека од својих најзначајнијих дела. Разлог одласка у Провансу био је и тај што су клима и предели слични као у Јапану у који је желео да иде али није поседовао финансијске могућности. Клод Моне (Claude Monet), рецимо, није морао да одлази далеко да би направио сопствени кутак Јапана у Живернију. Он је имао и довољно времена и довољно пара да ангажује баштоване који су му поред сеоске куће у увијеним брдима Живернија направили цветне леје, лотосово језерце, па чак и јапански лучни мост. Планине могу да штите и бране, али често, такође, ограничавају и одвајају. Утицај географских услова, међутим, не мења се доследно и постепено у једном правцу: околности се јављају поново и поново, чиме спречавају или чак преокрећу текући правац. Јапански уметник Кацушика Хокусај је на свом дрворезу у боји *Велики талас код Канаџаве* (1830–1832) приказао планину Фуџи при изласку сунца, као и велики талас који највероватније представља цунами. Анализа планине Фуџи с аспекта географије укључивала би настанак, развој и особине, географски положај, климатске услове и воду који су утицали на промену њеног облика и који и даље утичу, улогу ове планине коју она има на том географском простору (посебно у односу на воду која је окружује, а због анализе таласа који је у овом случају најбитнији елемент) итд.

У новије време, радови из историје уметности укључују топографски приступ заједно с оним историјским. Чак и ако се две категорије понекад укрштају, топографија може да се разликује од историографије. Иако топографија може да се укршта с историјом, она не кореспондира с њом, и није неизоставно у интеракцији с њом. Топографији недостаје врста систематског или синтетичког аспекта који се може пронаћи у географији, као што се обично дефинише. Географија, укључујући географију уметности, може да се бави нечим општијим него што је описивање места где

је објект смештен, мада може да укључује и то у свом делокругу. Она може да организује материјал у складу са својим спајањем с простором, али може да уради нешто више с њим, зато што су место порекла или локализованост централна ствар у овој дисциплини [Kaufmann 2004: 21–22]. Ван Гог је волео поглед на пејзаж из птичје перспективе и одушевљено је био заинтересован за мапе. Интересовање за пејзаж било је изазвано његовом љубављу према топографији. Док је живео у Амстердаму 1877. године и припремао се за своје свештеничко звање, почео је систематично да сакупља мапе. Његов учитељ, класични јеврејски научник Мендес да Коста (Mendes da Costa), учио га је историју и географију, показујући му мапе из атласа Адолфа Штилера (Stieler), и историјског атласа Карла Шпрунера (Spruner) и Теодора Менкеа (Karl Theodor Menke). Он је био изузетно подстакнут овим радом и цртао је врхунске школске мапе, као поклоне за своје пријатеље и породицу. Док се занимао за своје вежбе прављења мапа, Ван Гог је запазио да су Шкотска, Нормандија и Британија прилично камените.

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ И АНТРОПОЛОГИЈА

Визуелно представљање као начин спознаје људског искуства заједничко је за антропологију и историју уметности. Антропологија је повезана с историјом уметности посредством визуелних фокуса, док је историја уметности с антропологијом помоћу њених анализа културе. Визуелна антропологија и историја уметности разликују се у приступу, јер једна тумачи виђене објекте и догађаје а друга репрезентације. Уметник и фотограф доживљавају оно што виде и затим то преводе у визуелне репрезентације. Етнограф доживљај преводи у вербалну репрезентацију која може бити допуњена визуелном репрезентацијом, фотографском или кинематографском⁴. Све ово креће се ка концептуалном нивоу, и на тај начин се не само представља, већ и тумачи. Историчар уметности Ернст Гомбрих (Gombrich) је тако тумачио споменик проналазачу парне локомотиве Џорџу Стивенсону (George Stephenson), који се налази испред железничке станице у Лондону. Он је за ово истраживање ангажовао сарадника са Института Варбург Паркера-Роса (Parker-Ross), који је направио серије фотографија. Гомбрих је установио да се за разлику од живог човека, човек од бронзе појављује у скоро свакој величини, и тако утиче на то да грађевине буду неодређеног карактера, као што је то она која се види иза споменика [Gombrich 1980: 241–242]. Антропологија нас покреће иза објекта и даје му живот. Тако, у случају грађевине која се налази иза споменика Стивенсону можемо да завиримо у прошлост и размишљамо о томе у каквој су интеракцији били људи с овим објектом. Историчари

⁴ Роберт Флаерти (Flaherty), први визуелни етнограф, сматра се за једног од утемељивача визуелне антропологије и пионира документарног филма. Његов најпознатији филм је *Нанук са Севера* (Nanook of the North) из 1922. године, који приказује живот Инуита на канадском Арктику. Овај филм, који је снимљен на траци од 35mm, подстакао је стварање тзв. етнографског филма.

уметности лако могу да забораве овај део живота грађевине када поста-ну заслепљени њеним прелепим деловима.

Претпоставка изграђена у социјално-структурном моделу с циљем да прошири теорију и објашњење мора садржати оштру аналитичку разлику између антропологије и осталих дисциплина [Barrett 1988: 20]. Сви приступи и теорије у антропологији односе се на природу, и узроци културне промене и културне постојаности су примењиви на проучавање промене и традиције у уметничким стилевима [Hatcher 1999: 167]. Антропологија дизајна укључује трансдисциплинарне форме истраживања које се усредсређују на сложене контексте и интеракције, покривајући узајамно дејство између људских и социјалних, економских и технолошких перспектива. Ово представља значајне промене за експанзију праксе на начин да обезбеди сарадње преко етнографских методологија и увек многоструко повећаног широког спектра различитих теорија дизајна и пракси [Wallace 2012]. Тумачење је заједничко историчарима уметности и антрополозима. Антрополози уметности баве се уметничким формама, као што су артефакти. Разумевање односа између човека и артефаката је кључно за реконструисање модуса промена прошлих друштава, али исто тако и за разрешење значења артефаката. Оно је, такође, битно за могуће утемељење непроменљиве категорије која би кроз колективно деловање у различитим периодима приближила однос између човека и артефаката другачијем тумачењу музејске праксе.

Антропологија прави важну дистинкцију између нације и државе: државе су политички организоване територије које су међународно признате, док су нације социјално организоване групе људи које деле етничку припадност – заједничко порекло, језик и културно наслеђе [Naviland *et al.*, 2010: 25]. Уметник Јозеф Бојс био је и нека врста шамана, највише захваљујући непријатном искуству које је доживео за време Другог светског рата, када се његов авион срушио. Бојса су спасили Татари шамани у области Крима, која је у оно време била „ничија” земља између руског и немачког фронта⁵. Такође, он је закључио и да су древни Келти поседовали софистицирано знање о физичким и духовним енергијама [Tisdall 1998: 72]. Уметност, археологија и шаманизам су сједињени у Бојсовим радовима. Његова мегалитска скулптура *Крај 20. века* може бити виђена као метафора за преживљавање упркос привидном изумирању [Walters 2012: 307]. Антрополошки увид нам пружа могућност да сагледамо уметника из два угла. У првом случају, његово постојање се проучава како бисмо стекли увид у узрок и сврху његовог постојања и његовог односа према себи, другим људима и свету; у другом се анализирају чињенице

⁵ Обележја шаманизма као религијског феномена најјасније се могу видети у Сибиру, Монголији и унутрашњој азијској географској области која се често назива Евроазија. У шаманском анимистичком погледу на свет сви материјали имају душу, и у „измењеном стању” је за шамане могуће да путују ка ономе што се може назвати „горњи” и „доњи” свет како би стекли знање које се може искористити за лечење. То је ова способност да се оперише у другим доменима постојања, што упућује на шаманизам као „технику екстазе” [Eliade 1989: 200].

до којих се дошло у току овог проучавања, што доприноси свеобухватнијој анализи уметничког дела. Уметник током стваралачког процеса може све више да открива себе, односно своје постојање. Дакле, мисао о постојању константно се прожима с осталим мислима и идејама које се умећу у иконички садржај уметничког дела.

ПСИХОЛОШКИ ПРИСТУП У УМЕТНОСТИ

Значај и утицај психологије у стварању и анализи уметничких дела је у приличној мери изражен, нарочито из разлога што се у овом случају могу употребити: психолошки правац *психоанализа* и одређени психијатријски аспекти, теоријски правац у психологији *дешиљалић психофизија*, грана психологије *когнитивна психофизија* итд. Карл Попер сматра да су теорије које све објашњавају псеудонаучне, и по њему психоанализа не пролази тест оповргљивости. Такође, замера јој што није довољно научна. Емпиријска психологија (психоанализа) сувише је метафизичког карактера и блиска филозофији [Popper 1963]. К. Јасперс критикује психоанализу, да је постала нека врста верског покрета. По њему, проблем са психоанализом није зато што она није научна, него што уз неке елементе научности садржи и елементе псеудофилозофије психоанализе [Jaspers 1950]. Међутим, емпиријски карактер психоанализе може бити само предност, а не мана, у садејству емпиријских резултата с теоријским аспектом науке о уметности. Ремек-дело мора да наиђе на одјек с неким суштинским аспектом људске бриге. У психолошком смислу, ремек-дело има капацитет да евоцира и представи неку дубоко значајну емоционалну компоненту, која није укључена с неким посебностима историјског времена, него такође има неки универзални значај. У историјском смислу, ремек-дело рефлектује главне психолошке преокупације доба [Trosman 1996: 68–69].

Покушавајући да идентификује ефекте Ван Гоговог менталног стања на његовим сликама помоћу посматрања како су се аспекти његовог стила живота, писања и сликања мењали с временом, посебно упоређујући његова стања пре и после „инцидента с уветом” 23. децембра 1888. године, Карл Јасперс је закључио да је Ван Гог највероватније имао шизофренију, пре него прогресивну парализу. Овакав закључак донео је на основу тога што је Ван Гог одржавао довољну способност доношења одлуке и самоконтроле кроз дуг период времена, упркос психотичним менталним стањима. С друге стране, Манфред Бек (Beesk) одбацује дијагнозу шизофреније код Ван Гога, наглашавајући како је тада појам шизофреније био још увек нов и пристрасан, и да је основи Јасперсовог закључка недостајала јасност. Бек је након проучавања цртежа својих епилептичних пацијената, који садрже идентичне структурне елементе с онима у каснијим Ван Гоговим радовима, дијагностиковао Винсента с икталним симптомом проузрокованим епилептоидним карактером [Suzuki and Matsuiishi 2009]⁶. Код уметника

⁶ Цртежи које су нацртали пацијенти са шизофренијом типично се карактеришу с недостатком просторног концепта, изобличењем форми, неодређеном просторном дистрибуцијом и коришћењем боје, што ствара хладан амбијент; објекти на цртежима теже да

незадовољство реалном ситуацијом, односно појава психичке кризе, може да проузрокује и већу потребу за апстракцијом. На Паула Клеа (Klee) су тако негативно утицали догађаји који су се десили за време Првог светског рата у којем је и он учествовао, као и погибиа његових блиских пријатеља који су погинули у том рату. Дакле, потреба за апстракцијом јавила се делом и због тога, што у једном делу свог дневника Кле и описује.

Двозначност треће димензије присиљава посматрача да уложи додатни напор за разумевање објеката који имају такав карактер. Ово се може успешно објаснити гештALT психолошким теоријама. Међутим, управо ове двозначности и илузије производе увек исти ефекат на посматрача, тако да ови феномени могу да се користе као инваријанте и чврсте тачке у даљим проучавањима. Када анализирамо проблем свести посматрача (који ту слику посматра) о простору у коме се фигура приказана на слици налази, и свести о себи фигуре која се налази на слици, ми обично не обраћамо толико пажње на могућност тумачења мисаоних процеса који се одвијају у глави насликане фигуре. Дводимензионална, беживотна површина нам на први поглед не улива довољно уверења да наизглед беживотну фигуру приказану на слици третирамо као и сва остала жива бића. Међутим, пројекција фиктивног елемента у реални свет пружа могућност да човека на слици не тумачимо више само преко спољних чинилаца који утичу на његово дефинисање, већ и путем пројектовања у његову свест. На тај начин, насликана фигура престаје да буде само пасивни и неми посматрач, она постаје и активни учесник у процесу структурне анализе.

Од 1950-их, када је интересовање за когницију оживљено приближавањима обради информације, за човеков учинак често се сматрало да треба да буде погонски стимулус. Ово завештање из бихевиористичке традиције осветљава кроз, понекад више – понекад мање, јасне путеве – можда најпознатији пример каснијег постојања дефиниције когнитивне психологије као студије „судбине улаза” [Hommel 2002]. Оно што занима психологе 20. века јесте однос између „фигуре”, односно лица, и „земље” [Gombrich 1983]. На Ван Гоговој слици *Аутопортрет са завијеним увешом* (1889) у првом плану је његов аутопортрет, док се у другом плану у одређеној мери истиче јапанска графика на којој су приказане конкубине. Аутопортрет је урађен детаљно и контуре лица јасно се оцртавају. С друге стране, лица конкубина урађена су само у основним цртама. Показало се на многобројним примерима да се око најпре фокусира на лице. Оно што је интересантно на овој Ван Гоговој слици јесте то што се и у првом и у другом плану појављују лица. Овде се јавља проблем, јер око не може да се у већој мери усредсређује на један од планова с обзиром на чињеницу да је јак атрактор (лице) присутан и у једном и у другом плану. Тако ће у једном тренутку око бити привикнуто на један, а у другом тренутку на други план. Све зависи од тога који ће садржај више привући пажњу

представе крај света или следећи свет. С друге стране, пацијенти с епилепсијом склони су да цртају детаље у било којем расположивом простору, препознавајући да је простор коначан. Објекти које цртају теже да буду реалистичнији у поређењу са шизофреничним пацијентима [Hommel 2002].

посматрача. Уметников аутопортрет са завијеним уветом може да нам пуно каже о околностима под којима је дошло до одсецања увета. То подразумева да би нас занимало психичко стање у којем се уметник налазио у том тренутку.⁷

ЗАКЉУЧАК

Када је реч о егзактним истраживањима уметности, под тим подразумевамо шире разматрање у историјском контексту свих чинилаца који могу допринети емпиријски утемељеном разумевању уметности и историје уметности. Могућност таквог разумевања повећава се како се повећава број доказа о одређеним појавама. Егзактна истраживања такође укључују већи број дисциплина чији резултати могу да се примене приликом анализе, али исто тако и стварања уметничких дела. Историја уметности бави се историјом у погледу тумачења догађаја који су претходили стварању уметничког дела, социологија јој предочава друштвене околности у којима је живео и стварао одређени уметник, географска истраживања помажу у лоцирању територије на којој је уметник стварао своја дела, филозофија пружа уметности метафизички карактер, антропологија уоквирује визуелне и вербалне репрезентације, а психологија помаже у анализи личности ствараоца и емпиријским истраживањима уметничких дела. Будући да су у средишту проучавања друштвених наука различити аспекти социјалног живота појединца, и како уметничко дело ствара и тумачи управо тај појединац, мултидисциплинарно истраживање ових наука и њихов значај у интердисциплинарном истраживању уметности представљају научну основу за даље повезивање историје уметности с неким другим дисциплинама.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел (1971). *Метифизика*. Београд: Култура.
 Буркхарт, Ј. (1991). *Култура Ренесансе у Италији*. Београд: Графички атеље „Дерета”.
 Диркем, Е. (2002). Курс друштвене науке. *Социологија*, Vol. XLIV: 193–212.
 Колаковски, Ј. (1992). *Ужас метифизике*. Београд: Београдски издавачко-графички завод.
 Попер, К. (1973). *Логика научног открића*. Београд: Нолит.
 Попер, К. (2009). *Беда историцизма*. Београд: Дерета.
 Хегел, Г. В. Ф. (2006). *Филозофија историје*. Београд: Федон.
- Barrett, Stanley R. (1988). *The Rebirth of Anthropological Theory*. Toronto: University of Toronto Press.
 Carr, E. H. (1961). *What is History?* Cambridge: Cambridge UP.
 Collingwood, R. G. (1998). *An Essay on Metaphysics*. Rex Martin (yp.), Oxford: Oxford UP.
 Eliade, M. (1989). *Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy*. London: Arkana.

⁷ Када се говори о Ван Гогy, често се потенцирају психијатријски аспекти његове личности, па тако поремећаји на том плану често знају да суштинске квалитете и вредности његовог дела ставе у други план. У том смислу, довољно је истаћи термин „Ван Гогов синдром”, који се у психијатријској терминологији толико често наводи.

- Gombrich, E. H. (1980). Standards of Truth: The Arrested Image and the Moving Eye. *Critical Inquiry*. The University of Chicago Press, VII, 2: 237–273.
- Gombrich, E. H. (1983). How to Read a Painting. *Adventures of the Mind, The Saturday Evening Post*, Benjamin Franklin Literary & Medical Society, 234: 20–65.
- Hatcher, E. P. (1999). *Art as Culture: An Introduction to the Anthropology of Art*. Westport, Connecticut: Greenwood Publishing Group.
- Haviland, W. A.; H. E. L. Prins, D. Walrath and B. McBride (2010). *The Essence of Anthropology*. Wadsworth: Cengage Learning.
- Heisenberg, W. (1958). *Physics and Philosophy: The Revolution in Modern Science*. New York: Harper & Row.
- Hommel, B. (2002). *What Grabs Us: Comment on Ruz and Lupianez*. University of Leiden.
- Hutton, P. H. (1993). *History as an Art of Memory*. Hanover, New Hampshire: University Press of New England.
- Iggers, G. G. (2005). *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Middletown, Connecticut: Wesleyan UP.
- Jaspers, K. (1950). Zur Kritik der Psychoanalyse. *Der Nervenarzt*, 31: 465–468.
- Kaufmann, T. D. (2004). *Toward a Geography of Art*. Chicago: University of Chicago Press.
- Nisbet, R. A. (1976). *Sociology as an Art Form*. Piscataway, New Jersey: Transaction Publishers.
- Popper, K. (1963). Science as Falsification. *Conjectures and Refutations*, 33–39, Routledge and Keagan Paul.
- Psillos, S. and M. Curd (ed.) (2008). *The Routledge Companion to Philosophy of Science*. New York: Routledge.
- Suzuki, T. and T. Matsuishi (2009). Pathographic Analysis of Vincent van Gogh and Its Significance. *Journal of Disability and Medico-Pedagogy*, Vol. 19: 7–9.
- Tisdall, C. (1998). *Joseph Beuys: We Go This Way*. London: Violette Editions.
- Trosman, H. (1996). *Contemporary Psychoanalysis and Masterworks of Art and Film*. New York: NYUP.
- Wallace, J. (2012). Emergent Artefacts of Ethnography and Processual Engagements of Design. In: Wendy Gunn/Jared Donovan (yp.) *Design and Anthropology*, Chapter 12, Farnham: Ashgate Publishing.
- Walters, V. (2012). *Joseph Beuys and the Celtic Wor(l)d: A Language of Healing*. Münster: LIT Verlag.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

THE IMPORTANCE OF SOCIAL SCIENCES IN INTERDISCIPLINARY STUDY OF ART

by

GORAN GAVRIĆ
European University
New Academy of Arts
Carigradska 26/2, Belgrade, Serbia
gavrik@sbb.rs

SUMMARY: This paper discusses the partucular scopes of history, philosophy, sociology, geography, anthropology, and psyshology in the interpretation of certain artistic phenomena. At the same time, there are possibilities for connecting their results into a consistent, paraconsistent comprehensive multidisciplinary interpretation, and especially

the reality of that interpretation in relation to theoretically recognizable elements of art and composition of artistic work. Social sciences provide the history of art with necessary material to expand the interpretation of art and analysis of works of art, as well as the theoretical foundation of multidisciplinary.

KEYWORDS: social sciences, historiography, art, work of art, history of art, interdisciplinary, multidisciplinary

РЕЛИГИОЗНО-МОРАЛНИ КОНТЕКСТ ДРУШТВЕНЕ ЗАШТИТЕ СРЕДЊОВЕКОВНОГ ПРОСТОРА

СНЕЖАНА БОЖАНИЋ

sbozanic5@gmail.com

ЂУРА ХАРДИ

hardidjura@gmail.com

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

Одсек за историју,

Др Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија

САЖЕТАК: Људи су од најстаријих времена чували и поштовали простор. Разлози су били вишеструки: друштвено-економски, правни и религиозно-морални. Прецизне правне одредбе о заштити територија и међа доноси „Душанов законик”. Српски средњовековни владари настојали су да што богатије обдаре, али и заштите манастирска властелинства, о чему сведоче сачуване повеље. „Молба” и „анатема” као делови повеље, најбоље сведоче о жељи дестинатара (дародавца) да сачува све дароване прилоге у целини. Средњи век, као доба дубоке побожности, повлачио је за собом поштовање Цркве, њених институција, хришћанских светитеља и симбола, те су санкције забележене у повељама имале снажно дејство. Стари и Нови Завет преплављени су цитатима који се односе на поштовање туђег простора. Религиозно-митолошки корени страха као „бранитеља простора” су веома стари. Приликом решавања имовинско-правних спорова (међа и граница одређеног простора) у средњем веку, на терен су поред представника државне власти излазили сведоци који су полагали „најстрашније” заклетве, у циљу што тачнијег утврђивања међа. Како би се економски живот несметано одвијао, српски владари кроз цео средњи век издавали су повеље Дубровчанима (и другим страним трговцима) које су им омогућавале неометан прелазак преко српских територија. Поред материјалних казни, прецизно дефинисаних, њихова права су штићена помињањем хришћанских узора и светитеља. Српски средњовековни владари, најчешће, позивали су се на: Бога, Богородицу, Светитеља – патрона манастира, Страшни суд, Крст, Први васељенски сабор и Јуду. Они су код људи изазивали страхопоштовање и доприносили су заштити простора.

Међници су као граничне ознаке били поштовани из наведених разлога. На другој страни, становништво се с респектом односило према оронима, хидрографским, дендролошким и сакралним ентитетима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: животни простор, заштита, религиозно-митолошки фактори, српско средњовековно друштво, страх, санкција, анатема

Од најстаријих времена људска заједница посвећивала је посебну пажњу питању (о)чувања и заштите простора као битне детерминанте своје егзистенције и идентитета. Разлози за ову друштвену и уједно историјску појаву били су вишеструки, као и њихова манифестација. Извирали су без сумње из унутрашњих законитости друштвених структура и њихових функционалних потреба [Marinković 2012: 1467–1484]¹. Прецизне правне одредбе о заштити простора у средњовековним законцима, као и у повељама српских средњовековних владара (*аренџа* и *санкција*) увек су подразумевале строге материјалне и духовне казне у случају његове повреде. У овом раду настојаћемо да на основу истраживања релативно обимне дипломатичке, наративне и друге грађе (фолклор, лингвистика) идентификујемо и дамо свој суд управо о религиозно-моралним чиниоцима заштите средњовековног простора у српском средњовековном друштвеном миљеу.

О ЖИВОТНОМ ПРОСТОРУ ИЛИ *DE SPATIO VITALE*

Човеков животни простор (lat. – *spatium*, *ii*, m; – *territorium*, *ii*, n; рус. – *ѝпросѝѡр* m; итал. – *spazio*, m; нем. – *Raum*, *der*, *es*;) има многобројне карактеристике – природне и друштвене². На њега утичу географски, геоморфолошки, еколошки и биолошки фактори. Човекове животне потребе и природне одлике простора на којем живи међусобно су условљене и вишеструко повезане.

Од времена доласка на Балканско полуострво, Словени чија се егзистенција већ у прапостојбини примарно ослањала на пољопривреду, насељавају жупске пределе и речне долине, заштићене брдима и планинама [Goršić 1929: 16–49; Седов 2013]. Према Вуку Стефановићу Караџићу – који је своје мишљење, између осталог, заснивао и на дискурсу просветитељске интелектуалне мисли која је значајну пажњу придавала географско-климатским детерминантама друштвеног напретка – речени простор је „осунчана земља, где ретко пада снег а када падне брзо се отопи” [Караџић 1898³: 169]. Настањеност одређеног простора одређује више

¹ О појму простору у историографији, филозофији и социологији преглед даје Душан Маринковић [Marinković 2012: 1467–1484].

² Према Дивковићу латинска именица – *spatium*, *ii*, m. се тумачи као: „prostor, mjesto, širina, obujam, veličina, duljina, spatia locum, što je prostora na kojem mjestu” [Divković 1900: 997]; Чолић заступа исто мишљење [Чолић 1991: 480]; Руска именица – *ѝпросѝѡр* m. представља: „простор, пространство, ширину, пуну слободу” [Грујић и Шубин 1965: 243]; Уп. са – *ѝпросѝрѡнѝѡ* „mn. пространства, пространств” [Станковић 2004: 241]; На италијанском језику – *spazio*, m. је „простор, размак” [Musić i Klajn 1992: 356]; Истог је значења немачка реч: – *Raum*, *der*, *es* [Dinić 1963: 170, 349].

елемената³. Географски положај и надморска висина условљавају људску активност и делатност. Анализирајући специјалне услове живота у кршу, Цвијић је констатовао „да карст врши осим тога и један нарочит утицај који се на крају своди на хемијски састав кречњака, а такво дејство се може запазити на земљишту састављеном од нерастворљивих стена” [Цвијић 1987: 196–390].

Ф. Рацел (Friedrich Ratzel) је, крајем 19. века, увео у науку термин *Lebensraum*. Простор на површини земље представља истовремено физичку категорију, али и „животни простор” људи јер чини његов оквир⁴. Човек је „својим разумом постао знатно већи геолошки фактор него иједно друго живо биће” [Радовановић 1959: 114].

Људи нису пасивни, већ активно делују на животну околину, мењају је и адаптирају према себи. Од праисторије, човечанство настоји да прилагоди животу средину сопственим потребама. Животни простор и животна заједница узајамно су повезани у нераскидиво јединство [Славковић 1994²: 15–51].

С друге стране, обичајно право, законске норме и прописи, као и привреда одређују, тј. манифестују човеков однос према територији. Већ су становници села у средњовековној Србији поштовали и с посебном пажњом се односили према међама свог атара [Благојевић 1991: 10]. Поред економског интереса, они су као целина имали обавезе које су испуњавали према владару или држави. Село је сносило колективну одговорност за одређена кривична дела, која се догоде у његовом атару. Свако село било је одговорно „за све што се догоди у сињору његовом” [Новаковић 1965²: 70]. Више кривичних дела улазило је у ову групу преступа. Одредбе *Душановог законика* индикативно пружају драгоцене податке за ову тему [Новаковић 2004²: чл. 20, стр. 158–159; чл. 99, стр. 204; чл. 111, стр. 213; чл. 145, стр. 232; чл. 159, стр. 242; чл. 157, стр. 240–241; чл. 158, стр. 241–242; чл. 169, стр. 247; Бубало 2010: чл. 20, стр. 156; чл. 99, стр. 184; чл. 111, стр. 189; чл. 145, стр. 204; чл. 157, стр. 209; чл. 159, стр. 209–210; чл. 169б, стр. 214]. Законска регулатива заснована на симбиози обичајног и византијског права доприносила је поштовању институције безбедности и сигурности терена [Маџуганић 1922: 1602–1604; Благојевић 1971: 165–188; Ћирковић 1978: 84–85; ЈССВ 1999: 106–107, 586; Тарановски 2001: 258, 263, 265, 267–271, 276, 281, 283, 285–286, 297–298, 302, 307, 313, 315, 333–335, 376]. *Земљораднички закон* („изабран” из законодавства цара Јустинијана) јасно прецизира поштовање обрадивих површина и крчевина, као и казне за прекршиоце. Већ чл. 1 предвиђа да земљорадник који „обрађује њиву треба да буде праведан и да не преорава бразде суседа” [Благојевић 2007: 51].

Закон о рудницима десјоџа Сѣфана Лазаревића јасним и прецизним одредбама настоји да прецизно дефинише подземну геометрију у српском

³ То су првенствено: светлост, топлота, ваздушни притисак, кисеоник, близина вода, храна – биљног и животињског порекла [Миланковић 1948: 15–118]; Битан је међусобни однос људи и спољашње средине [Милојевић 1937: 29–316; Милојевић 1950: 26–108; Јелен 1978: 20–125; Јовичић 1986: 20–219; Недовић 2008: 337–351].

⁴ Према Рацеловом учењу, свако размножавање и раст у суштини представљају увећавање и умножавање органске масе, што је уједно и освајање простора [Ratzel 1891: 15–700].

средњовековном рударству и евентуално избијање спорова спречи или их минимизира. Тачно су утврђене границе „топионица” и „мерних поља”, јер ово је једна од најважнијих грана привреде у средњем веку [Радојчић 1962: 38–41, 45, 56, 88–90; Марковић 1985: 13–15, 17, 23, 38, 43–45, 53]. „Рупа” односно „рударска јама је место” где најчешће станују ђаволи и зли демони, према митологији. Као таква представља улаз у „доњи свет”.

Ако прихватимо синтагму да је законодавство једне друштвене заједнице парадигма њеног културног и цивилизацијског развика, коначно и предуслов њене структурне држав(отвор)ности, онда су наведени примери „помена простора” у најзначајнијим законодавним кодексима српских средњовековних владара, не само потврда ове тезе већ и речит доказ да је простор као реални и друштвени, односно, законодавни појам њен нераскидиви део.

КОРЕНИ СТРАХА КАО ЧУВАРА ПРОСТОРА – БОЈАЗАН ОД ПРОКЛЕТСТВА

На феномен поштовања простора код средњовековног човека као и његових далеких предака снажно су деловали и религиозно-митолошки разлози. Спрега ових чинилаца уткана је у етнологију, културу и историју једног друштва и надасве његов менталитет, као појаву дугог трајања у својој бити отпорну на промене [Le Gof 1997: 101]. У том погледу Срби нису били изузетак. Заштита простора речито се очитује у српским средњовековним повељама, записима, на епиграфским натписима као и у наративним изворима. Анализи овог сегмента прворазредене грађе биће посвећен даљи сегмент нашег истраживања.

Феномен проклињања покреће „дубинске силе које надилазе човека” [Rječnik biblijske teologije 1980: 1011]. Страх од проклетства уједно се јавља и у функцији заштите простора. У хришћанској традицији (и теолошкој доктрини), страх блокира човекове виталне функције. Његов антипод је „благослов”. Бог „благослови” човека и жену: „Рађајте се, множите се и напуните земљу, и владајте њом, и имајте власт над рибама морским и над птицама небеским, и над свим животињама које се по земљи мичу” [Пос. 1, 27–28]. Оно је саткано од опроштаја: „Благосиљајте оне који вас гоне, благосиљајте и не куните” [Рим. 12, 14] и љубави: „Љубите непријатеље своје, и молите се за оне који вас гоне” [Мат. 5, 44]. Према Старом завету Господ се обраћа Авраму: „Благосиљају оне који тебе благосиљају, и проклећу оне који тебе проклињу” [Пост. 12, 3]. Из страха, у ноћи, када се по целом Египту чуо лелек јер није постајала кућа без мртваца, фараон моли Мојсија и Арона: „Идите и служите Господу као што сте казали. Узмите и овце своје и говеда своја, као што казасте; идите и благословите ме” [Изл. 12, 30–32].

Стари и Нови завет преплављени су цитатима који се односе на поштовање туђег простора: „Бог рече: Нека буде простор између вода, да раставља воде од вода” [Пост. 1, 6]; „Господ кућу охолог обара, али удовици утврђује међу” [Посл. 15, 25]; „Не помичи стару међу, не погази њиву

сирочади, јер је јак осветник њихов, браниће од тебе он њихово право” [Посл. 23, 10,11], итд.

Многобројни обичаји и народна веровања – преточена у законодавство, још од антике везани су за ову проблематику. Уколико би неко померио или оборио камен међаш у Риму у доба (легендарног) краља Нуме Помпилија (по предању 715–673 п.н.е.), на њега је бацано проклетство: „Ко преоре камен међаш нека је проклет и сам и волови му!” [Куланж 1956: 347, нап. 26]. Премеђаш који дотакне „терм” раоником плуга требало је да буде жртвован и предат „подземним боговима” [Барјактаровић 1952: 37–38]. Међе кућа, њива и земље биле су неприкосновене и према *Етирурском закону*. Човек који „дирне или премести међу, биће осуђен од богова, његова ће се кућа растурити, његова земља неће више производити плодове, удови кривца покриће се чиревима и распасти” [Куланж 1956: 47]. Према Платону нико није смео да дира у међу која одваја две суседне њиве, јер је она „непомична”. Често се сматрало да „камен међаш” раздваја „пријатељство од непријатељства” [Куланж 1956: 347, нап. 27].

У Дечанима постоји фреска на којој је премеђаш везан око струка и обешен. Око врата му виси воденичарски камен, а о ногама рало [Петровић и Бошковић 1941: табла 279]. Помицање или одузимање од суседове земље не сматра се само правним преступом, већ једним од најтежих моралних и верских грехова.

Грбаљски статут предвиђа: „Ко би помакао мргин, то јест прихватио туђе земље уза своју, да му се убију волови орачи и кнежина поједе.” [Новаковић 2005²: 105, чл 8].

У њиховој основи налази се „страх”, најпре од виших сила, демона и злих бића⁵. Средњи век као доба дубоке побожности условио је код Срба поштовање хришћанских светитеља и симбола. То је раширена појава и у каснијем периоду.

ДУХОВНА САНКЦИЈА У СРЕДЊОВЕКОВНИМ ПОВЕЉАМА

Српски средњовековни владари настојали су да што богатије обдаре, али и заштите манастирска властелинства, о чему сведоче сачуване повеље. Њихове аренге, поред теолошке, реторске и књижевне функције, расветљавају мотиве дародаваца и дају одређени увид у политичку ситуацију. Диспозиција представља најважнији део средњовековне даровнице. Садржи правни чин, материјални или морални објект који се даје дестинатару. Јасно се дефинишу и прецизирају дарована имања и уступљена права. Наводе се имена приложених села, планина, катуна, заселака, винограда, односно свих обрадивих и необрадивих површина, често с прецизно назначеним пограничним ентитетима. Писана је за практичне потребе. Бележе се међе на терену, куда пролазе, где воде, одакле излазе.

⁵ Латинска именица – *timor, oris*, m. [timeo] – тумачи се као „1) bojazan, strah, belli magni; t. de illo meus externus, od izvanjskog” [Divković 1990: 1071]; Израз – *terreo, ui, itum* означава „1. strašiti, plašiti, naterati koga u strah; 2. plašiti, uplašiti, poplašiti” a – *territo* [intez. od terreo] – „strahopoštovati, strašiti” [Divković 1990: 1063, 1064].

Од прецизности и јасноће тих делова зависило је тумачење појединих права па је стога морала и бити писана разговетним народним језиком у коме преовладава терминологија намењена корисницима тих докумената.

„Молба” и „анатема” као делови повеља српских владара најбоље сведоче о жељи дестинатара (дародавца) да сачува дароване прилоге у целини. Коначно, ова дипломатичка пракса била је присутна и у владарским дворским срединама широм хришћанске Европе. У погледу њихове функције без тешкоћа може се направити паралела са санкцијама у оновременим повељама српских суседа, угарских краљева из династије Арпадовића [Szentpétery 1930: 20]. Духовне санкције су наиме имале снажно дејство, јер је просечан средњовековни човек и поданик истински респектовао цркву, њене институције, имагинарну моћ хришћанских светитеља и симбола, или се према њима у најмању руку односио са страхопоштовањем. На тај начин, посредно на први поглед, али у погледу социјалне функције примарно, духовне санкције су штитиле границе и међе (црквеног и сваког другог) простора. Казне за непоштовање граница су, како смо већ истакли, најчешће биле духовне, али понекад и материјалне. Примери су многобројни и овом приликом ћемо навести оне најиндикативније као карактеристичну илустрацију разматране друштвене појаве. Будући да се неповредивост простора те његових граница и међа односила превасходно на обрадиве земљишне поседе, а они су у средњем веку били, како то констатије у својој *Средњовековној цивилизацији Зајадне Европје* Жак Ле Гоф, „основица свега” – дакле извор егзистенције, свеопштег напретка, друштвеног статуса и политичке моћи – пракса српских владарских повеља је тим више разумљива и комплементарна с епохом у ширем европском контексту [Le Goff 1974: 88].

Светиосиџанска хрисовуља краља Милутина садржи веома дугу и стилски укомпоновану „молбу”, која на речит начин сведочи о жељи аутора да се његова воља и захтев испуни [Станојевић 1922: 1–48]. Чак четири пута, један од највећих владара лозе Немањића, употребљава глагол „молити”, да оно што је доделио манастиру не би разорили или уништили наследници и потомци. Након тога следи веома детаљна санкција. Ако се неко ипак дрзне силом да разори или уништи оно што је даровано манастиру, треба да очекује најоштрију духовну казну. Таквој особи Господ Бог одузеће милост, прети да га убије сила часног крста, пресвета Богородица му је супарница и примиће проклетство од светог Јована Крститеља, 12 апостола, 318 светих отаца у Никеји, Св. Стефана, Св. Симеона и Саве [Ковачевић 1890: 9–10; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писам Србије, Босне и Дубровника*, књ. 1, 2010: № 125, 469]. Потом следе два врло карактеристична библијска цитата: „Идите од мене, проклети, у огањ вечни, спремљен ђаволу и анђелима његовим” (Мт 25, 41) [Станојевић и Глумац 1932: № 967, 1006, 1626, 1796, 1803, 1835] и „Крв његова на нас и на децу нашу” (Мт 27, 25)⁶.

⁶ То је један од најчешће коришћених цитата из Новог завета у повељама српског средњег века. [Станојевић и Глумац 1932: № 1575, 1589, 1600, 1606, 1607, 1613, 1618, 1627, 1658, 1667, 1675, 1697, 1707, 1710, 1745, 1770, 1771, 1780].

Веома развијену, дугу и снажну духовну санкцију садржи *Хрисовуља краља Душана* о даривању манастира Св. Николе Мрачког у Орехову манастиру Хиландару, настала 1339. године. У жељи да његово даривање остане нетакнуто, свим прекршиоцима потоњи српски цар прети проклетством „од дванаесторице светих апостола, и четворице јеванђелиста, и од 318 отаца никејских, и од светог Симеона и Саве” као и од „збора Матере божије Светогорске и од светог Николе чудотворца” и од самог владара. Такав ће бити саучесник „Јуди, издајници Христовом и онима који рекоше: Крв његова на нама и на чедима нашим”. Примиће вечно проклетство „од свих који су Богу угодили у овом веку и у будућем” и никад неће бити „благословен”. Овде је заиста снажно изражена жеља дестинатара да сачува даривање [Новаковић 2005, 406–407; *Actes de l'Athos, Actes de Chilandar* II 1915: № 29, стр. 468–469; Душанић Марјановић 2003: 55–68].

Према хрисовуљи цара Стефана Душана за Хиландар о Лужачкој метохији (18. јануар 1347) уколико се неко „дрзне” да повреди међе дарованих прилога, таквога треба да „уништи Господ Бог и пречиста Мати Његова у дан Страшнога суда, да га порази сила часнога животворног крста Господњег, да је проклет од 318 светих и богоносних отаца никејских, од четворице јеванђелиста и [...] од царства мога да није благословен” [Соловјев 1926: № 68, 144; Живојиновић 2006: 102–104].

Деспот Јован Угљеша приложио је Хиландару село Акротир и катун Зарвинице (1. септембар 1370 – 31. август 1371. године). За све који се „дрзну” да „разоре” или „отму” даровано од манастира, „наговором људским или пак лукавством ђавола” предвиђено је да их „разори Господ Бог и пречиста његова Мати”. Поразиће их „сила часног и животворећег крста”. Прети им проклетство од „318 светих и богоносних отаца који (беху) у Никеји и од свих православних хришћана”. Такви ће бити прибројани „Арију и Јуди издајнику” [Бојанин 2008: 99–112].

Повеља монахиње Јевгеније (кнегиње Милице) манастиру Великој Лаври Св. Атанасија на Светој Гори садржи клетву за све оне који повредe територије које су „ухатарили” Шишат и Зуб. Веома је детаљна: „Ако ли се неко нађе и усуди да уништи” оно што је утврђено повељом „нека је проклет од Господа Бога и Пречисте Господарице Наше Богородице”. На Страшном суду биће му противник „Свети и богоносни отац наш Атанасије Атонски”. Биће „проклет од триста и осамнаест Светих Отаца Никејских” а судиће му се с „Јудом и с онима који су разапели Христа” [Новаковић 2005²: 496–497; Анастасијевић 1922: 8–10; Младеновић 2007: № III/2, 229–235].

Пошто је приложио четири села (Куриловаја, Вранково, Чалудовац и Буљани) Лаври Св. Атанасија у повељи која је издата 5. јануара 1407. године деспот Стефан Лазаревић предвиђа за оне који „униште” или „преиначе” његову вољу да буду проклети „од Господа Бога Сведржитеља и од Пречисте Његове Богоматере, од силе часног и животворног крста, Светих и Свехвалних Врховних 12 Апостола и од 318 Светих и богоносних Никејских отаца увек угодних Богу” [Младеновић 2007: № III/3, 237–24].

У Хрисовуљи цара Уроша манастиру Хиландару о дару калуђера Романа (11. март 1365), владар наглашава да све мора остати „неповређено и неоштећено”. Уколико неко покуша да „оштети или развори” и најмању „црту” која је записана, биће убијен и поражен од „сведржитеља Господа Бога и пречисте његове мати и силе часног животворног крста”. „На страшном суду” противник ће му бити „мати Божија хиландарска” а од владаревог царства неће бити „благословен” [Miklosich 2006³: № CLIII, 171–173; Новаковић 2005²: 441–442; Михаљчић 2006: 139–148].

Сремски Бранковићи, иако у тешким материјалним и политичким приликама, по узору на своје владарске претходнике, такође су богато даривали цркве и манастире. Повелја деспота Ђорђа, Јована и Ангелине Бранковић манастиру Св. Павла (3. новембра 1495) садржи кратку али ефектну санкцију. Уколико се неко „дрзне” да даровано „прекине”, биће „проклет” од „Господа Бога и од Пречисте Богородице и од свих светих и од светог Георгија, и под епитимијом светих ктитора” [Miklosich 2006³: № 462, 539–541; Новаковић 2005²: 533; Митровић 2007: 209–217].

ЗАКЛИЊАЊЕ НА ТЕРЕНУ ПРИЛИКОМ РЕШАВАЊА ИМОВИНСКО-ПРАВНИХ СПОРОВА

У доба када је дошло до умножавања властелинства, владари су настојали да заокруже међе и при томе не повреде границе суседних поседа. Користили су различите правне радње – „откуп”, „замену”, „размену”, „трампу” или су давали „од својега”. Међутим, под одређеним околностима, долазило је до повреда простора и његовог узурпирања.

Приликом решавања имовинско-правних спорова (међа и граница одређеног простора), на терен су поред представника државне власти излазили и „добри људи”. Они су познати и под следећим називима: „стариници”, „клетвеници”, „старци”, „сведоци”, „старци” и „знани мужеви” [ЈССВ 1999: 701–702]. Подразумевало се да уживају „грађанску част” [ЈССВ 1999: 161–162]. То су честити, часни, угледни, поштени, непорочни људи, најчешће из суседних места који су сведочили о границама. Добро су познавали терен. Њихова улога била је од пресудног значаја приликом решавања спорова око међа. Они су заправо посредници између парничних странака [Станојевић 1924: 1–25]. Без обзира на то што су уживали опште поверење, на терену су се – како знаковито сведочи текст повелја – заклињали „најстрашнијим заклетвама” [Перић 1921: 11–25]. Тек после тог чина, искази „добрих људи” су уживали опште поверење. Полагали су „заклетву”. Њом се потврђује да ли је нешто учињено или не (пременавање или узурпирање), при чему треба имати на уму религијски фактор, односно „страх од казне”: Бога, Богородице, светитеља и светих знамења [Тарановски 2002: 588–589; Марковић 1921²: 53–56; Јанковић 1957²: 115; Ђаповић 1977: 18–23; ЈССВ 1999: 204–205].

На пример, сачувана је једна за нашу тему врло занимљива пресуда (од 12. јануара 1454) о разграничењу поседа између хиландарских села Хоче и светоарханђеловског села Јанчишта [Соловјев 1926: № 128, дат. 1454, стр.

214–215]. Пред „отроком” Николом Владовићем, „на првом студенцу” положили су заклетву „12 знаних мужева” и „три попа”. Отрок у средњем веку може да означава „дете”, „роба” и „слугу монаха, поверљивог службеника који обавља одговорне послове”. Ђорђе Бубало је детаљно анализирао овај проблем и дошао до још једног тумачења „уског, строго техничког значења термина отрок као јавног органа са судским надлежностима” [ЈССВ 1999: 483–485]. Пошто су указали на међе, заклела су се и „24 стариника”. Правилно су означили међе да не би били „проклетци од Господа Бога и пречисте Богоматере”. Неће их убити „сила часнога крста”, као ни „враг” њихове душе, јер су исправно поступили. У конкретном случају забележен је велик број учесника јер су се спорила два угледна средњовековна манастира. Према *Дуцановом законику*, чл. 151 предвиђа да „за велико дело буде 24 поротника, а за помању кривицу да буде 12 поротника, а за мало дело 6 поротника” [Новаковић 2004²: чл. 151, стр. 236–238; Пурковић 1940а: 78; Бубало 2010: чл. 151, стр. 206–207].

У доба краља Стефана Дечанског, вођен је спор око територија између манастира Хиландара и синова тепчије Хардомила. Повелја је издата у Сврчину, 6. септембра 1327. године [Šafarik 1873²: 94–96; Новаковић 2005²: № 11, 397–398; *Actes de Chilandar, Actes Slaves* II 1915: № 15, 449–451; Мишић 2004: 3–18]. Дмитрар и Борислав, синови поменутог тепчије узурпирани су атар хиландарског села Косорића⁷. На терен су изашли пристав Градислав Војшић и 12 стариника – жупљана⁸. Пре утврђивања граница „поуздани људи” су на спорном простору положили „страшну заклетву” пред представником државне власти: „Биће проклетци од Господа Бога и пречисте Матере божије” њихови домови и деца уколико „криво” буду сведочили „(о томе) где је вечна међа хиландарске земље и брда са Косорићима” [*Actes de Chilandar, Actes Slaves* II 1915: 449–450; Мишић 2004: 8]. На самом крају повеље, поред материјалне (уколико неко, било „властелин велики или мали или ма ко други” поквари оно што је утврђено треба да плати 500 перпера, да се „распе и казне” и сматра издајником) налази се и духовна санкција. Таквога ће разорити Господ Бог и пречиста Мати божија хиландарска у дан страшнога суда Христова, убиће га сила часног и животворног крста, примиће проклетство од четворице јеванђелиста и 318 светих отаца у Никеји и биће у друштву Јуде.

Између Хиландара и руског манастира Св. Пантелејмона (Русика) вођен је спор 1375/1376. године пред господином Константином Драгашем [*Actes de Chilandar, Actes Slaves* II 1915: № 59, 533; Соловјев 1926: № 84, 169–171]. На терен су изашли епископ струмички (водички) Данило, велбушки (бањски) епископ Григорије, пристав струмичког кефалије Дабижива Станко и „стариници”. Пре него што су показали спорне земље Симона Прђе, два епископа су „добре људе” из околине заклела „да буду

⁷ Данас је то село Косурић код Пећи, јужно од насеља Петерч [Пурковић 1940б: 105].

⁸ Челник Градислав уживао је „јавну веру” и поседовао извршну власт. Његово сведочење имало је снагу званичне исправе. Челници су учествовали у имовинско-правним споровима око утврђивања међа између манастирског властелинства и краљеве властеле [Благојевић 1997: 213].

благословени а не проклетѝ” они и њихови домови уколико исправно поступе. Истом приликом утврђена је међа села Просеникова⁹. Струмички епископ Данило заклео је „страшним заклетвама бољаре” града Струмице да тачно покажу и утврде међе поменутог села¹⁰. Они су се заклели „сви до једнога” и „указали” су на праву међу [Соловјев 1926: 171]. У истом периоду вођена су још два спора праћена полагањем „велике заклетве”, пред нареченим господином Константином.

На простору Србије, Црне Горе и Славоније у 19. веку, пазило се на тачно и прецизно утврђивање граница приликом спорова из страха од неке тешке клетве. Милан Милићевић забележио је више занимљивих прича на ову тему, у Јагодини, Тимоку, Златибору, Грузи и области Колубаре¹¹.

СЛОБОДЕ КРЕТАЊА СТРАНИХ ТРГОВАЦА У КОНТЕКСТУ ЗАШТИТЕ ПРОСТОРА И РАЗВОЈА ПРИВРЕДЕ

Религиозно-морални феномен заштите средњовековног простора може се као делотворно средство претње сасвим конкретно препознати и у привилегији заштите слободе кретања, бар у смислу поделе права на простор с одабраним лицима од стране врховног господара конкретне земље (простора) – средњовековног владара. Разлог ове појаве уско је везан с економском конјунктуром средњовековног друштва у којем је промет људи, (махом луксузне и скупocene) робе и добара с иностранством представљао језгро благостања друштвене елите. Наиме, како би се економски живот несметано одвијао, српски владари кроз цео средњи век издавали су посебне привилегијалне повеље Дубровчанима и другим страним трговцима. Оне су им омогућавале неометан прелазак преко српских територија. Поред материјалних казни, прецизно дефинисаних, њихова права су штићена позивањем на хришћанске узоре и светитеље.

Краљ Стефан Радослав (4. фебруар 1234) потврдио је ранија права и привилегије Дубровчанима издате од стране његових претходника. Том приликом у владарском документу истакнуто је да ће свима који не буду поштовали његове одлуке судити „Бог”, „света Богородица” и „крст часни” [Miklosich 2006³: № 23, 19; Соловјев 1926: № 18, 26–27; Стојановић 1929: № 13, 11–12; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писам Србије, Босне и Дубровника* 2011: № 27, 129–130].

Према повељи краља Стефана Драгутина дубровачким трговцима (дат. повеље 1277–1281) гарантују се права и привилегије, а ко се „дрзне” то да повреди, „примиће гнев и наказаније” [Miklosich 2006³: № 51, стр. 50;

⁹ Данас је то истоимено село код Струмице [Пурковић 1940б: 132].

¹⁰ Бољар је повремени назив за властелина у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику. Као повлашћен сталеж озакоњени су велика властела, властела и властеличићи [ЈССВ 1999: 56].

¹¹ Бацане су клетве на човека који показује међу. На територији Златибора се говорило: „Ако право не казао, никада среће ни имао! Убио га Бог, и никад своје деце не видео!” [Милићевић 1878: 211–212]; Јанчарева, на самом почетку 20. века пише: „Најбоље је засадити живу међу јер она не лаже”; Уп. [Bogišić 1874: 35; Филиповић 1949: 114; Петровић 1948: 314].

Новаковић 2005²: 156; Стојановић 1934: № 34, стр. 33–34; *Зборник средњовековних ћириличких њовеља и њисама Србије, Босне и Дубровника* 2011: № 81, стр. 275–276].

Краљ Стефан Дечански потврђује 25. маја 1326. Дубровчанима слободу кретања, попут његових „родитеља и прародитеља”. Повељом се утврђује и материјална надокнада за причињену штету. Ако се деси да неко „учини нажао” трговцима и лађама, „примиће гнев и наказаније од краљевства” владаревог и платиће штету у износу од 500 перпера [Miklosich 2006³: № 81, стр. 85; Новаковић 2005²: № 31, стр. 163–164; Стојановић 1929: № 47, стр. 41; Порчић 2007: 19–34].

„НАЈПОШТОВАНИЈИ” ПОГРАНИЧНИ ЕНТИТЕТИ ПОСМАТРАНИ КРОЗ ПРИЗМУ МИТОЛОГИЈЕ И РЕЛИГИЈЕ

У дискурсу средњовековних српских дипломатичких извора, погранични ентитети били су релативно многобројни. Без њих не би било граница, а тиме ни властитог простора, као ни простора уопште [Zanini 2002: 17]. Неколико њихових група је међутим било посебно поштовано у погледу дефинисања, дивизације и неповредивости простора. У ред таквих, „најпоштованијих” ентитета спадали су хидрографски међници, ороними, дендроними и сакрална обележја.

Хидрографски међници – хидроними (река, студенац, бара, локва, млака, сопот, стубла, поток), често се јављају у функцији пограничног ентитета. За неке од њих везана су нарочита веровања из којих произилази њихова „недодирљивост” и немогућност скрнављења.

Стари Словени веома су поштовали воду, о чему дају податке Псеудо-Маврикије, Псеудо-Цезарије и Прокопије. Она одваја „свет мртвих од света живих” [*Српски митолошки речник* 1998: 380]. На њој се обављала „панспермија”, мешовита или даровна жртва прецима, јер у њој, према митологији, бораве душе умрлих. Сретен Петровић наводи да је велика магијска моћ „проточне воде” [Петровић 2004: 172]. Веровало се да ђаво живи у води, крај дубоке реке, вирове, воденица, а према бајкама змајеви или дракони [*Словенска митологија* 2001: 467].

Студенци, бунари и извори од старине су били места окупљања и средишта различитих култова. Често су душе предака замишљане у изворској или бунарској води. Многи извори су лековити, а за неке се верује да су чудотворни [*Српски митолошки речник* 1998: 214]. Као што се јавља у функцији међника, бунар према митологији представља погранични простор, тј. везу с оностраним светом [*Словенска митологија* 2001: 58–59].

Ороними – планине, брда, брежуљци, врхови брда и планина, главе, гребени, литице, стене, хридине, стрмине, ртови, долине и пољане такође се јављају у својству међника прилога. Разграничење неког простора природно је условљено конфигурацијом земљишта [ЛССВ 1999: 391–392]. Међутим, према народној традицији и схватању, планина је дивљи или „неомеђени” простор у који се терају нечисте силе. Тако је незаобилазни

скрбник српске народне традиције Вук Стефановић Караџић забележио пословицу „Планина је и гладна и хладна” [Караџић 1900: № 4902, стр. 311]. Према бројним, обично међусобно веома сличним легендама потеклим из истог архиобрасца, „божанство Свети Сава” сазивао је о одређеном празнику све вукове у планину и слао их у суседне торове како би се нахранили [Чајкановић 1994б: 451–462].

Врхови брда и планина јасни су и прецизни природни међници. Та места, према српској митологији, представљају станишта вила загоркиња и божанстава. Сматрало се да ноћу по месечини виле на њима певају и играју у колу. Према неким веровањима, на „врховима брда небо се ослања на земљу” [Српски митолошки речник 1998: 116–117].

Дрво (*arbo*s, –*oris* f) је природни међник (бор, бреза, буква, врба, глог, граб, дрен, зова, јабука, јасен, јасика, јела, крушка, леска, липа, оскоруша, орах, топола, трн, храст–дуб, цер). Може бити самоникло или засађено од стране човека, а на међи се јавља као усамљено или у групи. Код словенских и многих других народа распрострањено је веровање да дрво, растиње и сви облици у природи имају душу. Још је М. Р. Барјактаровић забележио да се стабло воћке остављало на међи само „ако се на диоби земље ту и затекло” [Барјактаровић 1952: 59]. Дрво – запис сматра се светињом јер се везује за одређено божанство или хришћанског свеца [Српски митолошки речник 1998: 154].

Још су антички Грци сматрали да бор симболизује бесмртност душе и вечност [Софрић 1912: 17–18]. Према српској и словенској митологији, бор је изузетно сеновито и валовито дрво [Чајкановић 1994а: 34–36]. То је „дрво оног света” и седиште људских душа уколико само изникне на гробу покојника.

Бреза поседује изразиту апотропејску моћ – од ње зазиру вештице и друге демонске силе [Чајкановић 1994а: 44–45]. Веома је поштована код свих словенских народа, а нарочито код Лужичких Срба, Чеха и Руса, као „срећно” дрво и заштитник од зла [Софрић 1912: 45–48]. Уочи Ивандана и Петровдана, у неким крајевима Србије гранчице овог дрвета стављане су на куће као заштита од грома и олује, или се пак од њих палила ватра с истим функцијом.

Код Срба је било раширено веровање да се виле рађају на буковим гранчицама [Чајкановић 1994а: 44–45]. У митологији и религији већине индоевропских народа врба заузима посебно место јер симболизује раст, здравље и делимично – плодност [Чајкановић 1994а: 50–51; Софрић 1912: 70–75]. Њено пруже карактерише напредак. Код хришћана континенталне Европе, а такође и код Срба, и данас се празнује Лазарева субота – Врбица, када се врбине гране посвећују у храмовима. По среди је обред који вероватно своје корене вуче из предхришћанске религиозне традиције светковања доласка пролећа.

Глог представља најјаче, најмоћније и најсигурније средство у борби против злих демона. Од глога и његовог трња зазиру нечисте силе. У неким крајевима ставља се на кућна врата зарад одбране од вештица. Вук

Стефановић Караџић писао је о употреби глога у борби против вампира и вукодлака¹².

Граб је посебно поштовано дрво у српској и словенској митологији. Сматрало се да доноси срећу, а у неким крајевима сечен је као бадњак [Српски митолошки речник 1998: 130]. Чајкановић, анализирајући дрвеће повезано с божанством брака, закључује да граб симболизује законити брак. Постојало је веровање да ће се око девојке која носи грабову гранчицу „грабити момци”.

Због своје јаке улоге у традиционалној култури Срба, Бугара и Македонаца, дрен се јавља се као међник средњовековног простора. Јак је апотропајон. Представља симбол здравља, снаге и младости. Код Срба се жели да људи буду „здрави као дрен” [Милићевић 1894: 283, 286, 287, 293].

Према српској митолошкој традицији, јабука је симбол плодности, потомства, напретка, среће и честитих намера. Карактеристична је за панспермију, тј. мешовиту жртву – жртву у свим плодовима.

У словенској култури јасен има изузетну заштитну моћ, па је од давнина био предмет нарочитог поштовања [Софрић 1912: 118–126]. Сматрало се да виле воле да седе на његовим гранама, „јер на то дрвеће врагови не смију”, тј. нема страха од опасности [Чајкановић 1994а: 103–104].

Бог је проклео јасику јер је „дозволила” мучитељима Исуса Христа да од њеног дрвета направе крст на којем су га потом разапели, као и ексере којима су га за крст закуцали. У словенским обредима неретко је, као нечисто дрво, коришћена за успостављање контакта са злим силама. Сматрало се да на њој бораве многи демони. На местима која обилују јасиком „витлају” и „шетају” ђаволи. Инструмент је за демонске радње [Српски митолошки речник 1998: 225].

Веровања у вези са стаблом јеле потичу од давнина и позната су свим словенским народима. То је космичко дрво. За ово стабло везано је најдубље религијско поштовање, јер представља симбол дуговечности и лепоте. Према легенди, Свети Сава је у дубокој старости сео под јелу да се одмори. Тада га је Бог позвао к себи, да се с тог места узнесе на небо, а јелу благослови да буде зелена и лети и зими [Чајкановић 1994а: 106–107]. Верује се да на њеном дрвету бораве горске виле. Павле Софрић бележи да је код Срба Јела или Јелка једно од најомиљенијих имена [Софрић 1912: 132].

Према народном предању, крушка је сеновито дрво око кога се окупљају зли демони, вештице и ђаволи [Српски митолошки речник 1998: 124–126]. Често се јавља као погранични ентитет у средњовековним повељама.

Од давнина, леска је поштована као свето дрво. Употребљавала се у магијским обредима. Служила је као заштитник. На гранама леске, према митологији, радо одседају виле „јер на то дрвеће врагови не смеју”, а

¹² Уколико се народ за некога увери да је вукодлак, одлази се на гробље и „онда се скупје сви сељаци с глоговим кољем (јер се он само глогова коца боји): за то говоре кад га спомену у кући: ’на путу му број и глогово трње’ (јер су и бротњаци покривени глоговим трњем), па раскопају гроб, и ако у њему нађу човјека да се није распао, а они га избоду онијем кољем, па га баце на ватру те изгори” [Караџић 1994: 168].

негде је због изузетних особина зову „божија сестрица” [Тројановић 1990: 68, 75]. То је дрво знања и здравља.

Код свих словенских народа липа је поштована као свето дрво. Високе старе липе традиционално су се налазиле поред цркава и храмова. О високом религијском значењу липе сведочи и чињеница да се од ње изводи „живи огањ”, који се употребљавао за обнављање ватре, за лустрацију људи и стоке и као лек против многих болести. Код Источних и Западних Словена, липа је тесно везана за православни култ и хришћанске легенде. Грех је био посећи дрво липе [Софрић 1912: 148].

Плод ораха (рус. орех) је коштуњав, користи се у исхрани и народној медицини. До данашњих дана раширено је веровање да не ваља заспати под стаблом овог дрвета, јер је његов хлад лош. Још у раном средњем веку, Словени су сматрали да се на ораху окупљају вештице и зли духови. То је дрво подземног света [Чајкановић 1994а: 159–160; *Српски митолошки речник* 1998: 339]. Уколико млад човек посади орах и дрво се осуши, сматрало се да ће он умрети [Софрић 1912: 175].

Веровало се да је тополу Богородица проклела, те јој стога лишће лелуја и без ветра до данашњих дана [Софрић 1912: 210–211].

Храст заузима „главно место у словенској дендрологији” [*Словенска митологија* 2001: 567–569]. То је дрво бога громовника Перуна. За неке храстове, слично као и за нека друга шумска стабла, веровало се да су сеновита. Ту се убрајају и сви записи који се нису смели посећи, јер би онај ко то учини могао одмах умрети, или би дуго боловао и умро [Чајкановић 1994а: 206–208; *Српски митолошки речник* 1998: 453]. Око храста извођени су литијски опходи.

Сакрални ентитети (гроб, крст, црква) су од праисторије до данашњих дана изазивали дубоко поштовање код свих словенских народа.

Гроб је свето и табуизирано место. Ту се наставља живот, али у свету „испод земље” [Кнежевић 1953–1954: 585–591]. Уколико се неки човек нађе у невољи, склањао се на туђи гроб. Ту је био заштићен, јер се сматрало да мртви имају натприродне моћи [Чајкановић 1926: 76–79]. Скрнављење гробова је најтежи религиозни и морални преступ, те је њихова улога у систему заштите простора била огромна.

Крст (krestý, старос, сгѣх, -ѣс, f.) је сакрални међник који поставља искључиво човек. За верујуће људе он је неразрушива стена, непобедиво оружје, необорива ограда православних. Чува човека од болести, демона, недаћа, а његова материјална добра (кућа, село, усеви) од елементарних непогода.

Вишефункционалност стабла (дрвета) као погодног природног међника и уједно светог – дакле и неповредивог ентитета на својеврстан начин показује сву сложеност религиозно-моралног контекста заштите средњовековног простора. Коначно, подигнути од стране човека, храмови су по учесталости њиховог помена у изворима најпоштованији, најдуговечнији и најучљивији међници у средњем веку. Својеврсни сукцесор амбивалентне функције дрвета и других међника-святилишта у конкретном историјском простору.

СВЕТИТЕЉИ И ЗНАМЕЊА – ЗАШТИТНИЦИ ТЕРИТОРИЈА

У одабиру „заштитника” својих одлука српски средњовековни владари су се у својим исправама најчешће позивали на Бога, Богородицу, Светитеља – патрона манастира, Страшни суд, крст, Први васељенски сабор и Јуду.

Бог је оличење „апсолутног савршенства” и „свемоћности” [*Словенска митологија* 2001: 32–33]. Супротставља се нечистим силама, демонима, злотворима. Свемогућ је. Лечи, исцељује, спасава. Међутим, он је у хришћанској (западно)европској традицији свемоћни и страшни судија који кажњава човека-злочинца и његов грех (а ту свакако у нашем контексту спада и онај грех који се односи на повреду простора и међника) [Delimo 1986: I, 437–450]. Стога се „Бог” као извор правде и страха од казне по правилу помиње у санкцијама и анатемама средњовековних повеља.

Богородица („Богомајка”) је „благословена међу женама” [Лк. 1, 28]. Она је „светлосна звезда”, њен Син „измириће небо и земљу, Бога и људе”, а за пророка Давида Богомајка је „црква” [*Енциклопедија православља* I, 2002: 224]. Њено непоштовање повлачило је за собом губитак моћне небеске заступнице, која је увек саосећајна, милосрдна и штити сиромашне [*Словенска митологија* 2001: 38–39]¹³. Посвећено јој је више хришћанских празника: Благовести, Успеније Пресвете Богородице – Велика Госпојина, Рођење Пресвете Богородице – Мала Госпојина, Ваведење Пресвете Богородице. Средњовековни човек се плашио да не изгуби наклоност „Богомајке”.

Цркве и манастири у средњем веку посвећени су одабраном светитељу или одређеном хришћанском празнику. Светитељ је заштитник манастирског комплекса, његов патрон. „Цркве”, „манастири” и „храмови” поседовали су земљишне прилоге и на тај начин постајали субјекти грађанског права. Покретности и непокретности дариване су заправо „свецу” који би на тај начин постајао „правни сопственик”. Према Тарановском, светац који оличава правно лице цркве или манастира „брани битан предуслов његовог опстанка, и то неприкосновеност дотичне хрисовуље, као њеног оснивачког акта, чија је повреда у исто време и увреда нанета саме свецу, који тим поводом иступа против увредитеља као парничарска странка на небеском суду пред вечним и неумитним Судијом” [Тарановски 2001: 412]. Он се увек посебно апострофира у манастирским повељама.

„Страшни суд” или „Последњи суд” ће обавити „Господ Исус Христос” при свом Другом доласку, обухватиће „људе свих времена”, односно представљаће „крајњи циљ за сваку личну судбину” [*Енциклопедија православља* III, 2002: 1521]. Стога, од почетка хришћанства до данас, људи га се плаше и страхују од њега. Тада ће се појавити „Син човечји у слави својој, и сви свети анђели с њиме” (Мат. 25, 31). Пред њим ће се „сабрати

¹³ Толико је моћна да према бугарском веровању „грешне душе у паклу, на молбу Богородице бивају ослобођене мука једном годишње” [*Словенска митологија* 2001: 38–39].

сви народи” а он ће их разлучити попут пастира, поставиће „овце с десне стране себи, а јарце с леве” (Мат. 25, 32–33). Они с десне стране биће „благословени” јер су прихватили Христа у његовим највећим и најстрашним невољама (Мат. 25, 34–40). Онима с леве стране обратиће се на следећи начин: „Идите од мене проклети у огањ вечни, приправљени ђаволу и анђелима његовим” (Мат. 35, 41). Из Јеванђеља по Матеју се дознаје да ће лоши и неправедни „отићи у муку вечну, а праведници у живот вечни” (Мат. 35, 46). Праведни, поштени и честити људи на тај дан примиће „блаженство” и награду, а грешници „мучење” и казне. Страх да се нареченог дана не нађу „с леве стране Исусове” био је важан у поштовању граница, међа и међника.

Крст је главни симбол хришћанства који поседује сакралне и антропојске функције. У анатемама средњовековних манастирских повеља онога ко повреди господарево даривање убиће „сила часнога и животворног крста” и примиће проклетство од „светог Јована, пророка и претече, Крститеља” [Ковачевић 1890: 11–12; Јагић 1890: 42; *Задужбине Косова* 1987: 322]. Представља „Божији знак” и „Божију силу” (1. Кор. 1, 24). Чувар је деце, ожалашћених, нада очајних, утеха бедним. Један је главних елемената погребног обреда. Штити од демона, злих бића, урока. Његово непоштовање има несагледиве последице [Мирковић 1995: 171–175; *Српски митолошки речник* 1998: 271–272; *Словенска митологија* 2001: 306–308]. На њему је разапет „Син Божји” (Мт. 27, 43; 27, 54) и стога означава неразрушиву стену. Он је „сила и знамење”, јачи је од „демона” и „сваког земног цара” [Св. Николај Жички 2001: 540–541].

Први васељенски сабор познат и као „Сабор 318 светих отаца” одржан је у Никеји, у периоду од 20. маја до 25. августа 325. године. Сазвао га је и отворио цар Константин Велики (305–337). Његове одлуке биле су почетак уређења хришћанске цркве у погледу њене догме и канонског система и заправо, он је означио прекретницу на путу да Римска империја постане хришћанска. Већина епископа осудила је учење утицајног александријског пресвитера Арија, који Исуса није признавао за бога, у корист одлуке да је „Син јединосуштан Оцу”. Био је то, међутим, тек почетак исцрпљујућих христолошких распри о којима се водила дебата на будућим васељенским црквеним саборима [Острогорски 1969: 68–70; Burkhardt 2006, 367–370]. Да закључимо, колико је Први никејски сабор био важан у поимању средњовековне српске црквене, тј. интелектуалне елите, најбоље сведочи његов помен у бројним повељама.

Коначно, и помен апостата Јуде у контексту заштите средњовековног простора у српским средњовековним повељама био је више него логичан. Јуда Искариот је, наиме, био један од дванаест апостола који је по слову јеванђелиста издао Исуса Христа за 30 сребрњака (Мат. 26, 14–16; Јн. 12, 4–6). Дао је знак Исусовим прогонитељима како да га пронађу: „Кога ја пољубим, он је, држите га” (Мат. 47, 48). Без обзира што се покајао и вратио сребрњаке, до дана данашњег, у хришћанској традицији и с њом везаној цивилизацији симболизује највећу и најстрашњу издају. Наћи се у „друштву Јуде” после смрти је највећа средњовековна духовна казна,

скоро попут оних који би у средњем веку повредили неприкосновеност поседа [Енциклопедија православа II, 2002: 911].

ЗАКЉУЧАК

Људи су од најстаријих времена, а нарочито у средњем веку, поштовали простор. Разлози су били многобројни: друштвено-економски, правни и религиозно-морални. Непоштовање ових последњих повезано је са страхом од „проклетства” које паралише све виталне функције човека.

Српски средњовековни владари настојали су да што богатије обдаре, али и заштите манастирска властелинства, о чему сведоче сачуване повеље. „Молба” и „анатема” као делови повеље најбоље сведоче о жељи дестинатара (дародавца) да сачува све дароване прилоге у целини. Санкције су имале снажно дејство јер је хришћански народ поштовао цркву, њене институције, хришћанске светитеље и симболе. На тај начин штитиле су се границе и међе простора. Казне за непоштовање граница су најчешће духовне, али понекад и материјалне. У доба развијеног феудализма, без обзира на прецизне одредбе које су се налазиле у *Душановом законiku* и хрисовуљама, долазило је до узурпирања и повреде одређених територија. Тада су на терен, поред представника државних власти, излазили и сведоци који су уживали грађанску част. Без обзира на наречено, они су полагали „најстрашније заклетве” и тиме потврђивали веродостојност својих исказа. Слобода кретања страних трговаца (Дубровчана, Млечана, Которана и других) зарад неометаног одвијања економског живота, штићена је повељама у којима се поред материјалних по правилу јављају и духовне казне.

Поштовање простора најбоље се огледа у односу људи према пограничним ентитетима. За неке од њих су везана многобројна веровања, која се нико није усудио да повреди. Најпоштованији (од бројних) погранични ентитети су: хидроними (река, студенац, бара, локва, млака, сопот, стубла, поток), ороними (планине, брда, брежуљци, врхови брда и планина, главе, гребени, литице, стене, хридине, стрмине, ртови, долине и пољане), дендроними (бор, бреза, буква, врба, глог, граб, дрен, зова, јабука, јасен, јасика, јела, крушка, леска, липа, оскоруша, орах, топола, трн, храст–дуб, цер) и сакрални (гроб, црква, крст). У „молбама”, „санкцијама”, „заклетвама” српски средњовековни владари директно или путем својих изасланика позивали су верујуће људе на Бога, Богородицу, Светитеља – патрона манастира, Страшни суд, Крст, Први васељенски сабор и Јуду. Није се смело лагати приликом утврђивања међа или пак узурпирати одређени терен из страха од свемоћних хришћанских и небеских заштитника човечанства.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Анастасијевић, Драгутин (1922). Српски архив Лавре Атонске, *Сѿоменик СКА*, 56: 6–21.
- Барјактаровић, Р. Мирко (1952). *О земљицим међама у Срба*, Београд: СКА.
- Благојевић, Милош (1997). *Државна ујрава у срѣским средњовековним земљама*, Београд: Службени гласник.
- Благојевић, Милош (2007). *Земљораднички закон: средњовековни рукопис*. Београд: САНУ.
- Благојевић, Милош (1971). Оброк и приселица. *Истѿријски часопис* XVIII: 165–188.
- Благојевић, Милош (1991). Српска средњовековна држава и целина сеоског земљишта. *Зборник Маѿице срѣске за истѿрију*, 44: 7–18.
- Бојанин, Станоје (2008). Повеља деспота Јована Угљеше о даривању села Акротир и катуна Зарвинце манастиру Хиландару. *Сѿари срѣски архив*, 7: 99–112.
- Бубало, Ђорђе (2010). *Душанов законик*, Београд: Службени гласник.
- Грујић, Б. и Н. Шубин (1965). *Речник руско-срѣскохрвајски, срѣскохрвајско-руски*, Цетиње – Београд – Загреб: Обод – Медицинска књига – Народна књига.
- Динић, Јован (1976). *Саобраћајна географија*. Београд: Научна књига.
- Душанић Марјановић, Смиља (2003). Хрисовуља краља Душана о даривању манастира Св. Николе Мрачког у Орехову манастиру Хиландару. *Сѿари срѣски архив*, 2: 55–68.
- Ђаповић, Ласта (1977). *Заклећива на тѣлу Југославије*, Београд: ЕИ САНУ.
- Енциклопедија ѿ православља* 1–3 (2002). уред. Калезић Димитрије. Београд: Савремена администрација.
- Живојиновић, Драгић (2006). Хрисовиља цара Стефана Душана за Хиландар о Лужачкој метохији. *Сѿари срѣски архив*, 5: 99–113.
- Задужбине Косова. Сѿоменици и знамења срѣског народа* (1987). Призрен–Београд: Епархија рашко-призренска и Богословски факултет.
- Зборник средњовековних ћириличких ѿвеља и ѿсама Србије, Босне и Дубровника 1186–1321* (2011). Прир. В. Мошин, С. Ћирковић и Д. Синдик, Књ. 1, Београд: Истѿријски институт.
- Ивић, Павле и Милица Грковић (1976). *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад: Институт за лингвистику у Новом Саду.
- Јагић, Ватрослав (1890). *Светѿсѿефански хрисовуљ краља Сѿефана Уроша II. Милуѿина*, Из Старога Сараја, изнесла на свијет Земалска влада за БиХ са 4 снимка, Беч.
- Јанковић, Драгослав (1957²). *Истѿрија државе и ѿрава феудалне Србије (XII–XV век)*, Београд: Научна књига.
- Јовичић, Живадин (1986). *Туристѿичка географија*. Београд: Научна књига.
- Караѿић, Вук Стефановић (1985). *Еѿнографски сѿиси. О Црној Гори*, Београд: Просвета – Нолит.
- Караѿић, Вук Стефановић (1898³). *Срѣски рјечник исѿумачен њемачкијем и лаѿинскијем ријечима*. Биоград: Штампарија Краљевине Србије.
- Караѿић, Вук Стефановић (1900). *Срѣске народне ѿсловице и друге различитѿе као оне у обичај узетѿе ријечи*. Биоград: Државно издање.
- Кнежевић, Сребрица (1953–1954). Смртни и посмртни обичаји на Власини. *Гласник Еѿнографског инстѿиѿуѿа САН*, књ. II–III, 585–591.
- Ковачевић, Љубомир (1890). Светѿсѿефанска хрисовуља. *Сѿоменик*, IV, 1–11.
- Куланж де Фистел (1956). *Анѿичка држава*. Београд: Просвета.
- Лексикон срѣског средњег века* (1999). Прир. С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд: Knowledge.
- Марковић, В. Божидар (1921²). *О доказима у кривичном ѿсѿѿујуку*, Београд: Геца Кон.
- Миланковић, Милутин (1948). *Асѿрономска ѿеорија климатѿских ѿромена и њена ѿримена у геофизици*. Београд: „Слободан Јовић”.
- Милићевић, Ђ. Милан (1878). Општине у Србији. *Годишњица Николе Чуѿића*, № II^а, 183–239.
- Милићевић, Ђ. Милан (1894). *Живѿи Срба сељака*. Београд: СКА.

- Милојевић, Боровоје (1937). *Високе њланине у нашој земљи*. Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије.
- Милојевић, Боровоје (1934). *Привредна географија*. Београд: Труд.
- Милојевић, Боровоје (1950). *Регионална географија III, Пусишиње и сџеје*. Београд: Научна књига.
- Мирковић, Лазар (1995). *Православна лиџурџика I*, Београд: Свети архијерејски синод СПЦ.
- Митровић, Катарина (2007). Повелџа десота Ђорђа, Јована и Ангелине Бранковић ма-настиру Св. Павла. *Сџари срџски архив* 6: 209–217.
- Михаљчић, Раде (2006). Хрисовуља цара Уроша манастиру Хиландару о дару калуђера Романа. *Сџари срџски архив* 5: 139–148.
- Мишић, Синиша (2004). Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару о спору око међа Крушевске метохије. *Сџари срџски архив* 3: 3–18.
- Младеновић, Александар (2003). *Повелџе кнеза Лазара*. Београд: Чигоја.
- Младеновић, Александар (2007). *Повелџе и ѓисма десџоџа Сџефана*, Београд: Чигоја.
- Недовић, Бранислав (2008). *Еколоџија живоџине средине*. Бања Лука: Универзитет за пословне студије.
- Новаковић, Стојан (1965²). *Село*. Београд: СКЗ.
- Новаковић, Стојан (2005²). *Законски сџоменици срџских држава средњеџ века*. Београд: Лирика.
- Острогорски, Георгије (1968). *Исџорија Византије*, Београд: Просвета.
- Павловић, Мирослав (1928). Грачаничка повелџа. *Гласник Скојскоџ научноџ друшџтва*, № III, 105–140.
- Перић, Живојин (1921). *Заклеџва у ѓриваџно-ѓравним сџоровима и Хрисџово учење*, Београд: Акционарска штампарија.
- Петровић, Атанасије (1907). Српски народни обичаји у Скопској Црној Гори. *Срџски еџноџрафски зборник*, 7: 333–539.
- Петровић, Ж. Петар (1948). *Живоџи и обичаји народни у Грузи*. Београд: САН.
- Петровић, Сретен (2004). *Срџска миџологија: у веровању, обичајима и риџуалу*. Београд: Народна књига – Алфа.
- Петровић, Владимир и Ђурђе Бошковић (1941). *Дечани*, 1–2. Београд: Издање Задужбине М. Пупина.
- Поповић Н. Аврам (1906). Горњи Ибар средњеџ века или садашња средњо-ибарска до-лина с подгорином јужног Копаоника, историско-географска разматрања. *Годи-шњица Николе Чуџића*, XXV: 166–222.
- Порчић, Небојша (2007). Повелџа краља Стефана Дечанског Дубровчанима из 1326. го-дине. *Сџари срџски архив*, 6: 19–34.
- Пурковић, Миодраг (1940а). Одређивање међа. *Еџнолоџија*, 1–2: 65–84.
- Пурковић, Миодраг (1940б). Попис села у средњовековној Србији. *Годишњак Скојскоџ Филозофскоџ факулџеџа IV*, 1939–1940, 2: 53–160.
- Радовановић, С. Војислав (1959). *Оџџиџа аџџроџџеоџрафија I, увод у џеоџрафију људи, физичка аџџроџџеоџрафија*. Београд: Грађевинска књига.
- Радојчић, Никола (1962). *Закон о рудницима десџоџа Сџефана Лазаревића*. Београд: Научно дело.
- Свети Николај Жички (2001). *Охридски Пролоџ*. Линц: Слово.
- Седов, Валентин Васиљевич (2013). *Словени у раном средњем веку*. Нови Сад: Академ-ска књига.
- Славковић, Живко (1994²). *Еколоџија и зашџиџиџа живоџине средине*. Краљево: Слово.
- Словенска миџологија* (2001). Редактори Светлана М. Толстој и Љубинко Раденковић, Београд: Zepher Book World.
- Соловјев, Александар (1926). *Одабрани сџоменици срџскоџ ѓрава (од XII до краја XV века)*. Београд: Геца Кон.
- Софрић, Павле (1912). *Главно биље у народном веровању и ѓевању код Срба. По Анџелу де Губернаџису*. Београд: Државна штампарија.

- Српски митолошки речник* (1998). Прир. Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић и Н. Пантелић. Београд: ЕИ САНУ.
- Станковић, Богољуб (2004). *Руско-српски и српско-руски речник*, Београд: Завод за издавање уџбеника и наставна средства.
- Станковић, Стеван (1990). *Еколоџија и географија у решавању проблема животне средине*. Београд: Српско географско друштво.
- Станојевић, Станоје (1922). Студије о српској дипломатици. Х. Санкција. *Глас СКА*, 100: 1–48.
- Станојевић, Станоје и Душан Глумац (1932). *Светло писмо у нашим старим списаницима*. Београд: СКА.
- Стојановић, Љубомир (2006²). *Старе српске новеле и писма*, I–1, I–2. Београд–Ср. Карловци: Лирика.
- Тарановски, Теодор (2002). *Историја српског права у Немањинској држави* књ. I–IV, (прир. Р. Михаљчић), Београд: Лирика.
- Тројановић, Сима (1990). *Вавра у обичајима и животи српског народа*, Београд: Просвета.
- Ћирковић, Сима (1978). Сеоска општина код Срба у средњем веку. *Симпозијум Сеоски дани С. Вукосављевића*, V: 81–88.
- Филиповић С. Миленко (1939). *Дебарски Дримкол*, Скопље.
- Филиповић, С. Миленко (1949). *Живот и обичаји народни у Височкој нахији*. Београд: САН.
- Цвијић, Јован (1987). Карст. Новији резултати о глацијалној епоси Балканског полуострва. У: *Балканско пољоустрво*, Сабрана дела 1, Београд: САНУ.
- Чајкановић, Веселин (1926). Два старинска случаја асилије. *Гласник Етнографског музеја*, књ. I, 76–79.
- Чајкановић, Веселин (1994а). *Речник српских народних веровања о биљкама*, књ. 4 (прир. Војислав Ђурић). Београд: СКЗ–БИГЗ–Просвета–Партедон.
- Чајкановић, Веселин (1994б). *Студије из српске религије и фолклора (1925–1942)*, књ. 1 (прир. Војислав Ђурић). Београд: СКЗ–БИГЗ–Просвета–Партедон.
- Чолић, Јован (1991). *Речник латинско-српско-хрватски*. Београд: Дерета.
- Actes de l' Athos, Actes de Chilandar II* (1915). Pr. B. Korablev, Петроград: Réimpression de l' Edition.
- Bogišić, Valtazar (1874). *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slavena*. Zagreb: JAZU.
- Burkhardt, Jakob (2006). *Doba Konstantina Velikog*, Sremski Karlovci–Novi Sad: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića.
- Delimo, Žan (1986). *Greh i strah, Stvaranje osećaja krivice na Zapadu od XIV do XVIII veka* I–II. Novi Sad: Dnevnik.
- Dinić, Radivoj (1963). *Rečnik nemačko-srpskohrvatski i srpskohrvatsko-nemački*. Sarajevo: Svjetlost.
- Divković, Mirko (1900). *Latinsko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinska Zemaljska vlada.
- Goršić, Franja (1929). Župani in knezi v jugoslovenski pravni zgodovini. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, XXIV, 16–49.
- Jančeroва, Katja (1901). Trbjarevo (pravni običaji). *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, VI, 228–230.
- Jelen, Ivan (1978). *Ekonomska geografija Jugoslavije*. Zagreb: Ekonomska biblioteka.
- Le Goff, Žak (1997). *Za jedan drugi srednji vek, vreme, rad i kultura Zapada*. Novi Sad: Svetovi.
- Le Goff, Jacques (1974). *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*. Beograd: Jugoslavija.
- Marinković, Dušan (2012). Heterotopije, granice i moć: sociološki doprinos obnovi potisnutih tema. *Teme*, XXXVI, 4: 1467–1485.

- Mažuranić, Vladimir (1908–1922). *Prinosi za hrvatsko pravno-povjestni rječnik I–II*. Zagreb: JAZU.
- Miklosich, Franc (2006³). *Monumenta Serbica spectancia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Београд: Српска школска књига.
- Musić, Srđan i Ivan Klajn (1992). *Italijansko-srpskohrvatski rečnik*. Beograd: Bigz.
- Peisker, J. (1905). *Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen und ihre socioalgeschichtliche Bedeutung*. Berlin–Stuttgart–Lepzig.
- Ratzel, Friedrich (1891). *Anthropogeographie II*, Stuttgart: J. Engelhorn.
- Rječnik biblijske teologije* (1980). Ured. Xavier Léon – Dufoure. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Szentpétery, Imre (1930). *Magyar oklevéltan*. Budapest: Kiadja Magyar Történelmi Társulat.
- Šafarik, Janko (1873²). *Památky dřevního písemnictví Jihoslovanuův*. Praha: Nakl. B. Tempského.
- Zanini, Pjero (2002). *Značenje granice*. Beograd: Clio.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

RELIGIOUS AND MORAL CONTEXT OF SOCIAL PROTECTION OF MEDIEVAL SPACE

by

SNEŽANA BOŽANIĆ
sbozanic5@gmail.com

ĐURA HARDI
hardidjura@gmail.com

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of History,
dr Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Serbia

SUMMARY: People have preserved and respected space since ancient times. The reasons were manifold: socio-economic, legal, religious and moral. Serbian medieval rulers tended to largely provide with riches, but also to protect estates of monasteries, as evidenced by surviving charters or their parts called *appeal* and *anathema*.

When resolving property disputes (including the boundaries of a certain area), in addition to the representatives of state authorities, the witnesses who took the most *frightful* oaths went out in the field in order to determine the accurate boundaries. In order not to disturb the economic life, throughout the Middle Ages Serbian rulers used to issue charters to people of Dubrovnik (and to the other foreign merchants) that ensured undisturbed transit across Serbian territory. Serbian medieval rulers usually invoked: God, Virgin Mary, a patron saint of a monastery, Last Judgment, the Cross, First Council of Nicaea and Judah. They inspired awe in people and contributed to the protection of the space.

KEYWORDS: living space, protection, religious mythological factors, Serbian medieval society, appeal, anathema

СПОРТСКИ УЗОРИ УЧЕНИКА И УЧЕНИЦА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

ВИШЊА ЂОРЂИЋ

visnja@uns.ac.rs

ТАТЈАНА ТУБИЋ

tubic@uns.ac.rs

Универзитет у Новом Саду,
Факултет спорта и физичког васпитања
Ловћенска 16, Нови Сад, Србија

САЖЕТАК: Полазећи од значаја узора за младе, као и од медијске експонираности спортиста, спроведено је истраживање са циљем да се испитају заступљеност и карактеристике спортских узора, те постојање родног обрасца у избору спортских узора код ученика основне школе. Узорак испитаника сачињавало је 468 ученика и ученица, узраста 11–15 година. За испитивање узора коришћен је модификовани упитник Едријензи и Кросвајт [Adriansee and Crosswhite 2008]. Добијени резултати показују да већина испитаника (80,8%) има узоре. Узори најчешће долазе из домена спорта (36,0%), затим из породице (30,4%). Пол испитаника значајно је повезан са избором узора: спортски узор су заступљенији код ученика (49,2%) него код ученица (22,5%). Међу спортским узорима доминирају познати спортисти (88,1%), од којих већину чине мушкарци, као и стране спортске звезде. С обзиром на значај адолесценције за формирање преференција за физичку активност, важно је искористити све начине подршке младима у формирању здравог животног стила, при чему значајну улогу могу имати и спортски узор.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: адолесценција, здрав животни стил, родне разлике, спорт, узор

Уз непосредно учење на сопственом искуству, социјално моделовање представља један од базичних модалитета учења. Учење по моделу одвија се намерно или ненамерно, а модели могу потицати из непосредног окружења (нпр. родитељи, браћа и сестре, тренер) или из симболичког окружења, попут електронских медија [Bandura 2001]. Узором се сматра

неко кога појединац воли да опонаша, да буде попут њега; то је особа која се опажа као узорна и квалитетна [Adriansee and Crosswhite 2008]. Узори стимулишу појединце да се идентификују и подражавају вредности и понашања, нуде значајну помоћ и оријентацију, посебно деци и адолесцентима [Biskup and Pfister 1999].

У поређењу са преференцијама узора „младих” адолесцената и адолесценткиња у „пре-телевизијском” добу, дошло је до промена у правцу значајног отклона од родитеља, породице и других особа из непосредног окружења као извора узора [French and Pena 1991]. У први план дошли су ликови са ТВ екрана, односно, спортисти, поп звезде, глумци. Масовни медији могу попунити јаз између потребе адолесцената за независношћу од родитеља (и других значајних особа из непосредног окружења), с једне стране, и потребе за подршком и усмеравањем, с друге стране. У истраживању Бискуп и Пфистер [Biskup and Pfister 1999] показало се да особе из непосредног социјалног окружења адолесцената имају маргиналну улогу кад је реч о узорима.

Посматрано у развојном контексту, узор се мењају током времена. Прво су то чланови породице, при чему је до поласка у школу утицај родитеља највећи [Payne *et al.*, 2002]. Са поласком у школу, узор постају вршњаци и наставници, ликови из литературе и масовних медија (спортисти, популарни музичари, глумци итд.). Родитељи, пријатељи и наставници могу бити опажани као узор и током адолесценције и одраслог доба, посебно код жена [Payne *et al.*, 2002]. Тинејдери који имају узоре (без обзира о каквом типу узора се ради) имају више школске оцене, више самопоштовање и јачи етнички идентитет [Yancey *et al.*, 2002].

Кад је реч о узорима младих особа, на основу претходних истраживања могуће је констатовати да је проценат ученика и ученица који немају узоре у порасту. У зависности од истраживања, заступљеност младих који немају узоре креће се од једне четвртине до више од половине [Adriansee and Crosswhite 2008; Biskup and Pfister 1999; Bromnick and Swallow 1999; Степановић *и сар.*, 2009]. Млади су склонији узорима истог пола, а ово је посебно изражено код особа мушког пола [Duck 1990; Vescio *et al.*, 2005; Yancey *et al.*, 2002]. Што се тиче категорије узора, дечаци чешће бирају јавне личности, а девојчице – особе из непосредног окружења [Ewens and Lashuk 1989; Payne *et al.*, 2002; Yancey *et al.*, 2002; Vescio *et al.*, 2005]. Такође, дечаци чешће бирају спортисте за своје узоре, а девојчице – популарне музичаре и глумце [Biskup and Pfister 1999; Bromnick and Swallow 1999; Duck 1990; French and Pena 1991; Степановић *и сар.*, 2009; Yancey *et al.*, 2002].

Једно новије истраживање показује да избор одређене категорије узора може бити значајно повезан са здравственим понашањем младих [Yancey *et al.*, 2011]. Најпозитивнији обрасци здравственог понашања били су повезани са избором наставника као узора и, у мањој мери, избором члана породице или спортисте као узора. Здравствено ризична понашања била су заступљенија код младих који су за узоре имали вршњаке или естрадне личности [Yancey *et al.*, 2011].

У ери мас-медија спортисти су више него икада раније препознатљиви и доступни широком аудиторијуму. Развој специјализованих спортских програма, спортских часописа и канала, допринели су великој заступљености спортиста у медијима. Спортисти се не појављују само у спортским садржајима, већ рекламирају многе производе, од чоколаде до аутомобила, сатова и осигуравајућих друштава [Biskup and Pfister 1999]. У истраживању Јенсија и сарадника [Yancey *et al.*, 2002], око 18% испитаника адолесцентског узраста се определило за спортисте као узоре, а више испитаника одлучило се само за родитеље као узоре. Код наших средњошколаца, међу моделима из јавног живота, спортисти су на другом месту, са 34,1% избора, одмах после естрадних личности [Степановић *и сар.*, 2009]. Већина истраживања сугерише да су дечаци знатно више окренути спортским узорима од девојчица [Biskup and Pfister 1999; Bromnick and Swallow 1999; Duck 1990; French and Pena 1991; Степановић *и сар.*, 2009; Yancey *et al.*, 2002]. Мања заступљеност спортских узора код девојчица може се објаснити медијском „невидљивошћу” спортисткиња [Bernstein 2002; Koivula 1999], као и чињеницом да спортски домен за многе девојчице није релевантан: „постоји зачарани круг између малог интересовања које девојчице и жене показују за спорт и недостатка узора” [Biskup and Pfister 1999: 213]. Испитивање социјалних утицаја на спортску активност у адолесценцији, показало је да постојање спортских узора представља значајан предиктор бављења спортом код младих особа оба пола [Keresztes *et al.*, 2008]. Неколико студија случаја показало је да је коришћење узора ефикасан начин да више девојчица буде укључено у спорт и физичку активност [Vescio *et al.*, 2005].

Имајући у виду резултате претходних истраживања, спроведено је истраживање са циљем да се испитају заступљеност и карактеристике спортских узора, као и постојање родног обрасца у избору спортских узора ученика и ученица основне школе.

МЕТОД

Испитиваници. Узорак испитаника сачињавали су ученици 5–8. разреда из три градске основне школе у Новом Саду, одабране случајним избором. Просечна старост испитаника била је 11–15 година, а укупан узорак сачињавало је 468 испитаника. Основна обележја узорка приказана су у Табели 1. Као што се види из Табеле 1, узорак је добро балансиран у погледу полне и узрасне структуре. Највећи проценат испитаника бави се организовано спортом у слободно време (39,4%), физичком активношћу се бави 28,3% испитаника, а скоро трећина испитаника није физички активна у слободно време (32,3%). Међу девојчицама 27,8% се организовано бави спортом, наспрам 49,8% дечака. Истовремено, девојчице се више баве рекреативном физичком активношћу (38,7% према 19,0%), док је проценат испитаника који се не баве спортом/физичком активношћу приближно исти код девојчица (33,5%) и дечака (31,2%).

Табела 1. *Полна и узрасна сџрукџура узорка*

	Разред				Укупно f (%)
	Пет f (%)	Шест f (%)	Седм f (%)	Осм f (%)	
Девојџџе	71 (31,4%)	49 (21,7%)	55 (24,3%)	51 (22,6%)	226 (100,0%)
Дечаци	69 (28,5%)	58 (24,0%)	66 (27,3%)	49 (20,2%)	242 (100,0%)
УКУПНО	140 (29,8%)	107 (22,9%)	121 (25,9%)	100 (21,4%)	468 (100,0%)

Мерни инсџрументџ. За испитивање узора коришћен је модификовани упитник Едријензи и Кросвајт [Adriansee and Crosswhite 2008]. Пилот истраживање на мањем узорку испитаника спроведено је ради стандардизације инструмента. Упитник се састојао из три дела. Први део упитника се односио на идентификовање узора (нпр. Да ли постоји особа о којој размишљао као о свом узору?), други део се односио на опис узора (Ког је пола? Колико има година?...), а трећи део се односио на личне карактеристике испитаника (Колико имаш година? Да ли се бавиш спортом или физичком активношћу у слободно време?, и сл.). Попуњавање упитника спроведено је у школским учионицама, уз сарадњу са наставницима физичког васпитања у школи. Истраживање је реализовано уз сагласност школа и родитеља.

Независну варијаблу у истраживању представљао је пол испитаника, а зависне варијабле су се односиле на постојање узора, број узора, категорију и карактеристике узора (узраст, пол), као и категорију и карактеристике спортског узора.

Обрада њодаџака. Добијени подаци су обрађени применом SPSS софтверског пакета (верзија 15.0). Израчунати су основни дескриптивни статистици, пропорције, а разлике у пропорцијама су тестиране помоћу хи-квадрат теста. Квалитативна анализа примењена је тамо где су подаци то захтевали (нпр. код анализе обележја спортских узора).

РЕЗУЛТАТИ

Велика већина испитаника у нашем истраживању има узоре (80,8%), док се преосталих 19,2% изјаснило да нема узоре (Табела 2). Између девојџџа и дечака нису констатоване значајне разлике у том погледу ($\chi^2(1, 468) = 1,643, p=0,20$). Међу испитаницима који имају узоре, највећи проценат (78,3%) има једног узора, два узора има 12,4% испитаника, а три и више узора – 9,3% испитаника. Девојџџе и дечаци не разликују се значајно када је реч о броју узора ($\chi^2 = 6,02(3) p=0,11$). У даљој анализи карактеристика узора, код испитаника који су навели већи број узора, анализиран је први наведени узор.

Табела 2. Пол испитаника и постојање узора

	Узори		Укупно f (%)
	Има f (%)	Нема f (%)	
Девојчице	188 (83,2%)	38 (16,8%)	226 (100,0%)
Дечаци	190 (78,5%)	52 (21,5%)	242 (100,0%)
Укупно	378 (80,8%)	90 (19,2%)	468 (100,0%)

$\chi^2 = 1,643 (1, 468), p=0,20$

Пол и узраст узора. Већина узора које су навели испитаници је мушког пола 55,7%, а у 44,3% случајева женског пола (Табела 3). Девојчице у значајно већем проценту него дечаци бирају узоре супротног пола (23,4% према 13,2%). Посматрано на нивоу целог узорка, испитаници бирају за узоре углавном младе особе, јер се највећи проценат определио за узоре старе 20–25 година (23,3%). Више од три четвртине испитаника (76,5%) има узоре који су млађи од 40 година. Пол испитаника не утиче на избор млађих, односно, старијих узора ($\chi^2=4,388 (6, 468), p=0,62$).

Табела 3. Пол испитаника и узора

	Узори истог пола f (%)	Узори супротног пола f (%)	Укупно f (%)
Девојчице	144 (76,6%)	44 (23,4%)	188 (100,0%)
Дечаци	165 (86,8%)	25 (13,2%)	190 (100,0%)
Укупно	309 (81,8%)	69 (18,2%)	378 (100,0%)

$\chi^2 = 5,98 (1), p=0,01$

Категорије узора. Узори испитаника потичу из различитих домена (табела 4), а најзаступљенија категорија узора јесу славни спортисти (31,5%), па затим, чланови породице (30,4%). Ако се обједине сродне категорије узора, може се констатовати да дечаци и девојчице најчешће имају узоре из домена спорта (36,0%), затим породице (30,4%), популарне музике/глуме (15,8%) и из круга пријатеља (11,1%).

Табела 4. Заступљеност различитих категорија узора

Категорија	f	%
Члан породице	115	30,4
Наставник	2	0,5
Пријатељ	42	11,1
Члан исте спортске екипе	4	1,1
Тренер	12	3,2
Славни спортиста	119	31,5
Поп музичар	36	9,5
Глумец	24	6,4

Јавна личност	2	0,5
Политичар	4	1,1
Научник	2	0,5
Други	16	4,2
УКУПНО	378	100,0

Пол испитаника значајно је повезан са избором узора (табела 5). Девојчице су, у поређењу с дечацима, у већој мери окренуте узорима из круга породице (36,5%), потом из света музике и глуме (22,2%) и спорта (22,2%). С друге стране, дечаци узоре најчешће проналазе у спорту (49,2%), на другом месту су узор из породице (24,3%), а на трећем месту су узор из света популарне музике/глуме (9,5%).

Табела 5. Пол испитаника и категорије узора

	Категорије узора					Укупно
	Породица	Пријатељи	Спорт	Поп музика и глума	Остало	
Девојчице	69 (36,5%)	25 (13,2%)	42 (22,2%)	42 (22,2%)	11 (5,8%)	189 (100,0%)
Дечаци	46 (24,3%)	17 (9,0%)	93 (49,2%)	18 (9,5%)	15 (7,9%)	189 (100,0%)
Укупно	115 (30,4%)	42 (11,1%)	135 (35,7%)	60 (15,9%)	26 (6,9%)	378 (100,0%)

$\chi^2 = 35,61$ (4, 468), $p=0,00$

Унутар категорије спортских узора, далеко најзаступљенији су славни спортисти, док су тренери и спортисти из спортске екипе чији је испитаник члан, знатно мање присутни као узор. Од укупно 135 испитаника који су навели узоре из спорта, 119 (88,1%) навело је неког познатог спортисту/спортисткињу, 12 (8,9%) угледа се на тренера, а четворо (3%) на колегу из исте спортске екипе. Девојчице у значајно већем проценту него дечаци имају тзв. реалне моделе као спортске узоре, тј. за узоре бирају своје тренере или чланове истог спортског тима (26,2% девојчица према 5,4% дечака који су одабрали спортске узоре).

Узор из спорта су, по правилу, младе особе, тако да међу познатим спортистима скоро 60% чине спортисти од 20–25 година, а још 23% имају 26–34 године. У категорији спортских узора именовано је укупно 43 познатих спортиста, од чега четири жене (9,3%) и 39 мушкараца (90,7%). Спортисткиње-узор су три тенисерке (Ана Ивановић, Јелена Јанковић и Моника Селеш) и једна одбојкашица (Федерика Пелегрини). Међу спортистима који су наведени као животни узор испитаника, 15 су домаћи спортисти или спортисти српског порекла (нпр. фудбалер Бојан Кркић или тенисерка Моника Селеш), а 28 су странци. Само четворо спортиста није више активно. Апсолутно најпопуларнији спортски узор је Новак Ђоковић (23 испитаника или 6,1%), следи Ана Ивановић са 11 избора, па

Кристијано Роналдо са осам. Што се тиче полне припадности спортских узора, 45,2% девојчица се определило за спортисткиње, док се 54,8% определило за спортисте. Огромна већина дечака (84 или 95,5%) определила се за спортисте. Највише славних спортиста и спортисткиња који су идентификовани као узори долази из фудбала (17), кошарке (11), тениса (4), ватерпола (3) и одбојке (2).

ДИСКУСИЈА

Истраживањем спортских узора, односно, родног обрасца у селекцији спортских узора, били су обухваћени ученици и ученице из градских основних школа у Новом Саду. Већина испитаника, узраста 11 до 15 година, бави се спортом и физичком активношћу у слободно време (68%). На основу ових обележја узорка, могло се очекивати да ће спортски узори бити значајно заступљени међу узорима, тј. да ће особе из домена спорта бити идентификоване као узорне и вредне опонашања [Adriansee and Crosswhite 2008]. Анализа разлика у погледу бављења спортом показала је да између девојчица и дечака постоје значајне разлике. У складу са традиционалним маскулиним обрасцем, значајно већи проценат дечака него девојчица организовано се бави спортом (49,8% према 27,8%), док се девојчице више баве рекреативном физичком активношћу у односу на дечаке (38,7% према 19%).

Већина дечака и девојчица обухваћених истраживањем навела је једну особу или више њих, о којима размишља као својим узорима (80,8%). Висок проценат испитаника који имају узоре, сагласан је резултатима Бромник и Сволоуа [Bromnick and Swallow 1999], али одступа од резултата добијених у другим истраживањима. Наиме, у истраживању Џ. Едријензи и Џ. Кросвајт око 64% девојчица имало је узоре [Adriansee and Crosswhite 2008], Бискуп и Пфистер наводе да 56% испитаника има узоре [Biskup and Pfister 1999], исти проценат младих има узоре и у истраживању Јенси и сарадника [Yancey *et al.*, 2002], док су Ивана Степановић и сарадници [2009] на узорку средњошколаца констатовали да око половине испитаника има узоре/идоле. Већина испитаника у нашем истраживању навела је један узор, мада је било испитаника који су навели и више од три особе које сматрају својим узорима. Нису констатоване разлике између полова у погледу броја идентификованих узора.

У нашем узорку већина узора (36%) потиче из спортског домена, а ради се о славним спортистима, члановима исте спортске екипе и тренерама, док су на другом месту узори из породице (30,4%). У претходним истраживањима на сличним узорцима, спортски узори били су знатно мање заступљени [Adriensee and Crosswhite 2008; Biskup and Pfister 1999; Yancey *et al.*, 2002]. Велики значај који спортски узори имају за младе у нашем истраживању, може се вероватно довести у везу са значајем који спорт има за тзв. мале нације. Еванс и Кели [Evans and Kelley 2002] утврдили су да је понос због спортских успеха много важнији у малим него у многољудним земљама, а утицај на националну приврженост је двоструко

већи. У већини земаља спорт је постао значајан политички ресурс; спорт даје могућности за глобално признање, промоцију националне вредности и повезивање с другим нацијама [Nicholson *et al.*, 2011]. Актуелни међународни успеси српских тенисера и медијска пажња која прати све врхунске спортске домете домаћих спортиста, несумњиво чини спортисте проминентним узорима за младе. У истраживању И. Степановић и сарадника, када је реч о узорима из јавног живота, средњошколци из Србије опредељивали су се највише за личности из естрадног и спортског миљеа, а међу пет најпопуларнијих домаћих и страних узора, нашло се чак троје српских спортиста [Степановић *u cap.*, 2009].

Наше истраживање потврдило је да је полна припадност младих значајно повезана са преференцијом узора. Узори адолесцената потичу највише из домена спорта (49,2%), затим из породице (24,3%) и из популарне музике/глуме (9,5%). Девојчицама су важнији тзв. реални модели, тј. узори са којима су у непосредном контакту пре свега чланови породице (36,5%). Потом следе јавне личности из света музике и глуме са 22,2% избора, а исти проценат девојчица определио се за спортске узор. Бројне претходне студије такође су указале на постојање родног обрасца код избора узора у адолесценцији, при чему девојчице показују већу усмереност ка породици и естрадним личностима, а дечаки ка спортским звездама [Biskup and Pfister 1999; Bromnick and Swallow 1999; Duck 1990; French and Pena 1991; Степановић *u cap.*, 2009; Yancey *et al.*, 2002]. Међутим, специфичност нашег субузорка девојчица огледа се у већој заступљености спортских узора него што је то био случај у претходним истраживањима. Бискуп и Пфистер [Biskup and Pfister 1999], те Јенси и сарадници [Yancey *et al.*, 2002] наводе да је само једна девојчица одабрала спортску фигуру као свог узора (6%, односно, 0,3% испитаница); у студији Ц. Едријензи и Ц. Кросвајт [Adriansee and Crosswhite 2008] ради се о 8% девојчица. Дакле, иако популарност спортских узора код девојчица заостаје за популарношћу коју имају код дечака, чињеница да се више од петине наших испитаница угледа на славне спортисте, тренере или чланове исте спортске екипе потврђује важност спорта у социјализацији девојчица. За девојчице је карактеристично, слично као код избора узора генерално, да у значајно већој мери него дечаки спортске узор налазе у свом непосредном окружењу, тј. међу тренерима и члановима исте екипе.

С друге стране, посматрано на целом узорку, међу спортским узорима изразито доминирају славни спортисти (88,1%), док су спортски тренери узор за 8,9% испитаника, а свега 3% испитаника угледа се на своје другове из спортске екипе. Иако се већина социјалног учења дешава путем директног моделовања, где модели потичу из нечијег непосредног окружења, у ери савремених комуникација, један модел путем масовних медија може пренети нове начине размишљања и понашања милионском аудиторијуму [Bandura 2001]. Иако медији нуде обиље потенцијалних узора из домена спорта, спортске звезде нису увек позитивни узор; они могу промовисати и негативна уверења и понашања [Payne *et al.* 2002]. Ипак, новија истраживања сугеришу да млади нису пасивни реципијенти

медијских садржаја, већ да имају критички отклон и сопствену перспективу [Strudler 2006].

Чињеница да су девојчице и дечаки у нашем истраживању, као спортске узор, навели 43 познатих спортиста, од чега само четири жене, проблематизује питање медијске видљивости спортисткиња [Adriensee and Crosswhite 2008; Bernstein 2002; Koivula 1999]. О женском спорту се извештава не само мање, него и другачије, у односу на мушкарце. У квалитативном смислу, стиче се утисак да је постигнуће жена мање важно и мање занимљиво [Koivula 1999]. Медијска слика спортисткиња не доприноси на прави начин промоцији физичке активности и спорта особа женског пола, јер су жене често медијски невидљиве, приказане стереотипно и инфериорно у односу на мушкарце спортисте. На основу социјално-когнитивне теорије [Bandura 2001] и премиса опсервационог учења, може се претпоставити да излагање оваквим моделима спортисткиња утиче на укупна уверења посматрача о учешћу жена у спорту и друштву уопште. Недостатак проминентних и квалитетних женских спортских узора, може бити повезан са малим интересовањем девојчица и младих жена за бављење спортом [Biskup and Pfister 1999]. Чињеница да су три од четири именоване спортисткиње тенисерке, показује да је тенис тренутно медијски веома експониран женски спорт, а оваквим резултатима додатно су допринели и успеси српских тенисерки на међународној сцени.

Премиса сличности између посматрача и узора, где већа сличност више доприноси самоефикасности посматрача и мотивише на предузимање моделованог понашања [Bandura 1986], у значајној мери потврђена је у нашем истраживању. Већина испитаника бира спортског узора истог пола (80,6% девојчица и 90,3% дечака) и сличних година живота. Међутим, ако се посматрају само славни спортисти као узор, евидентна су одступања; више од половине девојчица определило се за спортисту мушкарца (54,8% наспрам 95,5% дечака који су навели мушке спортске узор), а међу спортским звездама доминирају странци (65,1%), што сугерише да у нашој средини недостају упадљиви женски спортски узор, као и домаће спортске звезде.

Добијени резултати истраживања потврђују значај масовних медија и медијски експонираних спортиста у свакодневици младих. Иако славни спортисти не моделују увек пожељно понашање, постојање спортских узора може представљати значајан предиктор бављења спортом код девојчица и дечака, важнији од спортске активности родитеља, браће/сестара или пријатеља [Keresztes *et al.*, 2008]. С обзиром да адолесценција представља животно доба када се учвршћују будуће преференције за физичку активност/неактивност, важно је искористити све могуће начине подршке младима у формирању здравог животног стила, при чему значајну улогу могу имати и спортски узор.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Степановић, И.; Д. Павловић-Бабић, З. Крњаић (2009). Испитивање узора и идола средњошколаца у Србији, *Зборник Института за педагошка истраживања*, XLI, 2: 401–417.
- Adriansee, J. A. and J. J. Crosswhite (2008). David or Mia? The influence of gender on adolescent girls' choice of sport role models, *Women's Studies International Forum*, XXXI, 5: 383–389.
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Bandura, A. (2001). Social Cognitive Theory of mass communication. *Media Psychology*, III, 3: 265–299.
- Bernstein, A. (2002). Is it time for a victory lap? Changes in the media coverage of women in sport, *International Review for the Sociology of Sport*, XXXVII, 3–4: 415–428.
- Biskup, C. and G. Pfister (1999). I would like to be like her/him: Are athletes role-models for boys and girls? *European Physical Education Review*, V, 3: 199–218.
- Bromnick, R. D. and B. L. Swallow (1999). I like being who I am: a study of young people's ideals, *Educational Studies*, XXV, 2: 117–128.
- Duck, J. M. (1990). Children's ideals: The role of real-life versus media figures, *Australian Journal of Psychology*, XLII, 1: 19–29.
- Evans, M. D. R. and J. Kelley (2002). National pride in the developed world: Survey data from 24 nations, *International Journal of Public Opinion Research*, XIV, 3: 303–338.
- French, J. and S. Pena (1991). Children's hero play of the 20th century: Changes resulting from television's influence, *Child Study Journal*, XXI, 2: 79–95.
- Hyman, Michael R.; Sierra, Jeremy J. (2009). Sport celebrity Idolatry: A problem? *Business Quest*. Retrieved 15th of June, 2012.
<http://www.westga.edu/~bquest/2009/idolatry09.pdf>
- Keresztes, N.; N. Keresztes, B. F. Piko, Z. F. Pluhar, R. M. Page. (2008). Social influences in sports activity among adolescents, *The Journal of the Royal Society for the Promotion of Health*, CXXVIII, 1: 21–25.
- Koivula, N. (1999). Gender stereotyping in televised media sport coverage, *Sex Roles*, XLI, 7–8: 589–604.
- Nicholson, M.; R. Hoyer, B. Houlihan /Eds./ (2011). *Participation in sport: International policy perspectives*. New York: Routledge.
- Payne, W.; M. Reynolds, S. Brown, A. Fleming (2002). *Sports Role Models and Their Impact on Participation in Physical Activity: A Literature Review*. Victoria BC: University of Ballarat.
- Strudler, K. (2006). Media sports stars and adolescents: a statistical analysis of mediated sports heroes based on self-concept congruity, *The Sport Journal*, IX, 3.
- Vescio, J.; K. Wilde, J. J. Crosswhite (2005). Profiling sport role models to enhance initiatives for adolescent girls in physical education and sport, *European Physical Education Review*, XI, 2: 153–170.
- Yancey, A.K.; J. M. Siegel, K. L. McDaniel (2002). Role models, ethnic identity, and health-risk behaviors in urban adolescents, *Archives of Paediatrics and Adolescent Medicine*, 156: 55–61.
- Yancey, Antronette K.; Grant, David *et al.* (2011). Role modelling, risk, and resilience in California adolescents, *Journal of Adolescent Health*, XLVIII, 1: 36–43.

SPORTS ROLE MODELS IN ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS

by

VIŠNJA ĐORĐIĆ
visnja@uns.ac.rsTATJANA TUBIĆ
tubic@uns.ac.rsUniversity of Novi Sad, Faculty of Sport and Physical Education
Lovćenska 16, Novi Sad, Serbia

SUMMARY: Due to the importance of role models in youth and media coverage of athletes, the aim of this research was to analyze the significance and characteristics of sports role models and the existence of gender patterns in elementary school students. Research sample consisted of 468 students aged 11–15. Sports role models were analyzed using a modified questionnaire of Adriansee & Crosswhite [2008]. Research results indicated that most respondents (80.8%) had role models. Role models belong to different domains with the highest proportion of famous athletes (31.5%) and family members (30.4%). Gender of the respondents was significantly correlated with selection of the role model, with sports role models being selected more often by males (49.2%) than by females (22.5%). Within the category of sports role models, famous athletes were highly predominant (88.1%), and most of them were males and foreign sports stars. Since adolescence is a period when future preferences for physical activities are developed, it is important to exploit all possible ways of supporting the youth to develop a healthy life style, where sports role models can have a significant influence.

KEYWORDS: role models, adolescence, sports, gender differences

ЗНАЧАЈ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ У СИСТЕМУ ВРЕДНОСТИ У СРБИЈИ: РЕЗУЛТАТИ АНКЕТНОГ ИСТРАЖИВАЊА¹

ИВАНА МИЛОШЕВИЋ

Универзитет Привредна академија
Факултет за економију и инжењерски менаџмент
Цвећарска 2, Нови Сад, Србија
ivana.j.milosevic@gmail.com

ВЕСНА РОДИЋ

Универзитет у Новом Саду, Пољопривредни факултет
Департман за економику пољопривреде и социологију села
Трг Доситеја Обрадовића 8, Нови Сад, Србија
rodicv@polj.uns.ac.rs

САЖЕТАК: Од седамдесетих година 20. века животної средини поклања се све већа пажња. Колико и како ће се једно друштво бринути о животної средини у великој мери зависи од тога колики је њен значај у систему вредности и појединца и друштва у целини. Циљ овог рада био је да се сагледа значај животне средине у систему личних вредности грађана Србије и њихова процена о њеном значају у систему вредности друштва у целини, као и да се уочи шта представља већи приоритет за испитанике – економски развој или еколошка стабилност. У том циљу спроведено је анкетно истраживање на узорку од 250 испитаника. Добијени резултати показују да животна средина, упркос ниском животном стандарду и дугогодишњој кризи у којој испитаници живе, заузима високо рангирано место, како на нивоу њихових личних приоритета (где заузима треће место), тако и на нивоу државе (где се налази на другом месту). На бази исказаних ставова испитаника може се закључити да је примирје и помирење екологије и економије потребно и нужно зарад формирања ако не одрживог, а оно бар одрживијег друштва.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: анкета, екологија, животна средина, Србија, ставови грађана

¹ Рад је припремљен у оквиру пројекта „Рурално тржиште рада и рурална економија Србије – диверзификација дохотка и могућности смањења сиромаштва” (ОИ179028) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Човек је од свог постојања живео у природи и својим битисањем и активностима понекад је нарушавао. Разлика у односу на данашње „нападе” на природу је у интензивности – од индустријске револуције на овамо развијена је техника и технологија која природне ресурсе црпи много брже и „боље”, убрзано при том приближавајући човечанство границама тзв. носећег капацитета екосистема (eng. *carrying capacity*²). Истовремено је развијан економски систем у којем је природа у служби економије и који (је) све то експлицитно подржава(о). Често се чују похвале да смо овладали природом. Та наша победа донела нам је сваки пут нове поразе у облику природних катастрофа и непогода. Високо смо полетели муњевитим авионима, неухватљивим аутомобилима, с брзом храном, уз турбо-музику и ниско пали кроз „озонску рупу” на исушене њиве, упали у океане отопљених ледника, стровалили се на ледине посечених шума, где једемо „луде краве” и не чујемо песму птица. Живимо у илузији просперитета.

Од средине 70-их година 20. века све је више оних којима постаје јасно да је модеран свет повећао потрошњу, обим материјалних добара и услуга, многим скратио радни дан и повећао доколицу, подигао животни стандард милионима људи, али да није успео да побољша квалитет живота. Неспорна је чињеница да материјално благостање може да допринесе и најчешће и доприноси задовољству и здрављу појединаца и друштва, али се чини да се прешла граница између потребног и претеривања, те да су контраиндикације економског развоја надмашиле његове предности. Стигло се до тачке да почињемо да оскудевамо у природним ресурсима од којих зависимо и који су круцијални за опстанак човека као врсте, а да је притом и сама асимилациона способност животне средине озбиљно угрожена [Родић 2013]. Упркос озбиљности проблема, како наводе Родић и Костић [2011: 39]

... до данас, ни достигнути ниво свести, ни предузете мере нису у складу са стањем животне средине, чија се деградација наставља.

Зато проблематика односа човека према животној средини не губи на значају. Напротив, све је више аутора који се овом проблематиком баве и све је више аспеката које у својим истраживањима обухватају [Liere and Dunlap 1980; Dunlap 1991; Iizuka 2000; Schultz 2001; Nihle'n Fahlquist 2008; Upham *et al.*, 2009].

Колико и како ће једно друштво бринути о животној средини у великој мери зависи од тога колики је њен значај у систему вредности сваког појединца и друштва у целини. Систем вредности, у смислу циљева којима се тежи, њихових приоритета и начина достизања [Rokeach 1973; цит. према Poortinga *et al.*, 2004] увек је у великој мери детерминисан друштвено-економским условима. Претпоставка од које се често полази

² Више о томе у: [Arrow *et al.*, 1995].

је да у мање развијеним земљама животна средина није високо рангирана у систему вредности, те да оне више и загађују животну средину, што није (бар не увек³) тачно [Nath 2001]. Једно од ретких анкетних истраживања која су спроведена у Србији на тему перцепције квалитета животне средине [Петровић 2012] показало је да чак 76% анкетираних грађана сматра да је стање животне средине у нашој земљи лошије у односу на развијене западноевропске земље.

Од 1981. године, проучавању светских и европских вредности посвећује се значајна пажња. До сада је применом идентичних анкетних упитника (чиме је обезбеђена упоредивост добијених резултата) на национално репрезентативним узорцима спроведено истраживање у преко 100 земаља света⁴ и 47 земаља Европе⁵, са циљем да се утврди приоритет појединих вредности. Нажалост, ни у овим, ни у другим сличним истраживањима животна средина најчешће није у потребној мери укључена као вредност за себе. Узимајући у обзир напред наведено, овај рад бави се испитивањем значаја животне средине у систему личних вредности испитаника у Србији и њиховом проценом значаја животне средине у систему вредности друштва у целини. Посебан нагласак стављен је на утврђивање односа у систему вредности испитаника између животне средине и економског (личног и друштвеног) богатства, због чињенице да притисак економског раста све више доводи до деградације животне средине, третирајући природу као „бесплатни ручак” у свакодневной трци за профитом. На нивоу друштва, такав став, имао би погубне последице по читаво човечанство. Пошто „без заинтересованих и/или забринутих актера еколошка питања не би постала тема политичког поља модерног друштва у којем су многи политички захтеви потекли од цивилног сектора” [Wissenburg 2004; цит. према Петровић 2012: 527] од значаја је свакако испитати и ставове појединаца и установити вреднују ли људи више стварне, наспрам пролазних и материјалних вредности.

Основни циљ рада је да се утврди какав значај животна средина има у систему вредности испитаника, односно колико је сматрају важном за квалитет њиховог личног живота, као и за функционисање и опстанак друштва у целини.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

С обзиром на одабрани предмет и постављени циљ истраживања као основни метод за утврђивање ставова о значају животне средине у систему вредности испитаника у Србији, у раду је спроведено анкетно

³ У научним круговима све више се полемише о облику тзв. еколошке Кузнецове криве (ЕКК – *Environmental Kuznets Curve*) и још увек нема консензуса о томе на који начин економски развој утиче на животну средину и бригу о њој [Beckerman 1992; List and Gallet 1999; Hettige *et. al.*, 2000; Stern 2003; Stern 2004; Wang *et al.*, 2013].

⁴ Доступно на: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp> (26. 4. 2014).

⁵ Доступно на: http://www.europeanvaluesstudy.eu/frnShowpage?v_page_id=1340485458098603 (26. 4. 2014).

истраживање. Анкетирани су пунолетни грађани Републике Србије у периоду април–мај 2013. године. Примењен је метод тзв. *on-line* анкетирања, односно анкетирања применом структурираног анкетног упитника у електронској форми. Испитаницима је, наиме, електронском поштом послата порука с молбом да учествују у анкетном истраживању и понуђен им је линк који води до URL адресе упитника. Замољени су, такође, да поруку проследе и свима онима с којима комуницирају електронским путем. На овакво опредељење утицала је чињеница да данас у Србији све више људи користи рачунаре и Интернет на послу или код куће, односно да велики број људи има електонску пошту, те да се на овај начин може обезбедити задовољавајући обухват основног скупа.

Аутори су свесни да овај метод има одређених недостатака [Evans and Mathur 2005: 210] и да је реч о тзв. пригодном (или расположивом), дакле, непробабилистичком узорку који, невезано за његову величину, не задовољава строге статистичке критеријуме репрезентативности. На опредељење да се он ипак користи утицале су бројне предности које овај метод има у односу на друге методе [Sax *et al.*, 2003], пре свега у погледу висине трошкова, због чега овај метод и заузима све више места у анкетним истраживањима новијег датума. Од значаја за овакво опредељење свакако је била и чињеница да се на овај начин избегава могућност утицаја анкетара на исказане ставове, као и да је овај метод врло комфоран за испитанике (јер на питања могу да одговарају онда када њима то највише одговара) због чега је очекивана висока (или бар виша у односу на лични интервју) стопа одговора.

С обзиром на врсту узорка и одабрани метод анкетирања, структура узорка не одговара у потпуности основном скупу. Померена је ка женској популацији (70% анкетираних су жене)⁶, односно млађем (само 2% анкетираних је старије од 65 година) и урбаном⁷ (85%) становништву. Због тога се резултати истраживања, односно закључци до којих се дошло, не могу генерализовати, односно стално се мора имати на уму да се они односе на становништво обухваћено узорком. Ипак, аутори сматрају да нерепрезентативност узорка у формалном, статистичком, смислу речи не умањује значај оваквог истраживања, с обзиром на то да се управо од анкетним истраживањем обухваћеног дела популације (дакле, млађе, урбане) очекује да иницирају промене у будућности и предузимају одређене активности усмерене ка достизању тзв. одрживог (или макар одрживијег) развоја. Аутори су уверени да би се врло слични резултати добили и уколико би се исто истраживање поновило на статистички репрезентативном узорку. Таква истраживања, међутим, због трошкова које изазивају, морају бити рађена као засебни пројекти и бити финансијски подржана од стране заинтересованих актера, пре свега државе, која треба да

⁶ Што није редак случај код оваквих истраживања, јер су жене по правилу спремније да учествују у анкетним истраживањима [Chang and Krosnick 2001; цит. по Holbrook *et al.*, 2008].

⁷ Електронско анкетирање не оставља могућност идентификовања градова у којима испитаници живе.

препозна свој интерес за сагледавање ставова грађана везано за ову проблематику. Како таквих истраживања код нас, за сада, на жалост нема, аутори су се, у дилеми да ли овако важну проблематику не разматрати уопште или је разматрати уз претходно описана ограничења у погледу тумачења резултата, определили за ово друго.

За два месеца, колико је трајало прикупљање података, стигло је 250 комплетно попуњених анкетних листова⁸. Аутори сматрају да се овакав резултат бар делимично може објаснити и ненавикнутошћу становништва у Србији на ову врсту анкета.

За обраду података коришћен је *IBM SPSS Statistics 21* програм за статистичку обраду података. У оквиру униваријантне статистичке анализе спроведена је анализа података помоћу процедура фреквенције и дескриптивне статистике. За утврђивање везе између посматраних варијабли примењена је корелациона анализа.

Поред примарних података до којих се дошло анкетавањем, као извори података коришћене су доступне публикације из ове области. У циљу боље прегледности резултати су приказани табеларно.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

Значај животне средине у систему вредности појединца

Како је циљ рада био да се утврди колики значај има животна средина у систему вредности испитаника, од њих је тражено да на петостепеној Ликертовој скали (Likert scale) оцене одређене вредности, тј. важност одређених ставки за квалитет њиховог личног живота.

Понуђене ставке преузете су из истраживања које је немачки институт Емнид (TNS Emnid), по наруџбини Фондације Бертелсман (Bertelsmann Foundation), у јулу 2010. године урадио на узорку од 1.000 немачких и 1.000 аустријских испитаника, а резултате објавио под насловом „Грађани не желе раст по сваку цену”⁹. Ово је омогућило да се добијени резултати упореде и утврде сличности, односно разлике у мишљењима испитанике из Србије и ових развијених земаља ЕУ. Дистрибуција добијених одговора приказана је у Табели 1.

⁸ Иако је електронска порука послата на велики број индивидуалних електронских адреса и тзв. мејлинг листа, а за очекивати је, да је бар у извесној мери дошло и до прослеђивања поруке.

⁹ Доступно на: http://www.bertelsmann-stiftung.de/cps/rde/xbcr/SID-BEF4D261-A5710AA8/bst/xcms_bst_dms_32001_32002_2.jpg (14. 4. 2014); Доступно на http://www.bertelsmann-stiftung.de/cps/rde/xbcr/SID-BEF4D261-A5710AA8/bst/xcms_bst_dms_32005_32006_2.pdf (14. 4. 2014).

Табела 1. *Процена важности одређених вредности за квалитет личног живота*

	Јако важно (5)	Важно (4)	Не могу да проциним (3)	Мање важно (2)	Неважно (1)	Просек	Модус	Станд. девијација
	%							
Здравље	89,6	9,6	-	0,8	-	4,88	5	0,393
Породица и партнерство	82,4	16,4	-	1,2	-	4,80	5	0,483
Независност	52,8	43,2	-	4,0	-	4,45	5	0,699
Добри односи с људима	32,8	59,6	-	7,6	-	4,18	4	0,777
Животна средина	53,2	43,2	0,4	2,8	0,4	4,46	5	0,689
Поседовање новца и имовине	14,4	62,4	-	22	1,2	3,67	4	1,013
Задовољство послом	40,0	54,0	0,4	5,2	0,4	4,28	4	0,756
Добра забава	17,2	46,8	0,8	31,2	4,0	3,42	4	1,207

Извор: Прорачун аутора на бази резултата анкете

Као што се из приказаних резултата може видети, вредности аритметичких средина код процене важности појединих аспеката живота за квалитет личног живота испитаника крећу се у распону од 3,42 (најнижа вредност, која се односи на аспект „добре забаве“) до 4,88 (највиша вредност и односи се на аспект „здравља“). Може се уочити бимодална расподела, где је најчешћи одговор (вредност модуса) за аспект здравља, добрих односа у породици и партнерству, здраве животне средине и личне независности 5, док је за остале аспекте 4, што је својеврстан показатељ доброг одабира вредности, односно аспеката квалитета живота који ће бити понуђени као могући одговори.

Иако се, због разлога објашњених у поглављу које се односи на примењени метод рада, добијени резултати морају прихватити с одређеном резервом¹⁰, добијени одговори испитаника јасно указују на њихове личне приоритете. Као недвосмислено најважније они оцењују здравље и породицу и партнерство, што је било и очекивано.

Оно што није било очекивано је велики број испитаника који је животну средину оценио као врло важну (аритметичка средина 4,46, модус 5). Овакав резултат може се тумачити развојем свести грађана о значају здраве животне средине за нормалан живот (пре свега здравље), као и бриге за своју и будућност своје породице¹¹, због повећаног загађења која се интензивно и без надзора наноси свим сегментима нашег окружења. Испитаницима је, дакле, јасно да је животна средина основни услов жи-

¹⁰ Односно, валидни су за испитивани део популације (млађе, урбано становништво).

¹¹ У горепоменутом анкетном истраживању М. Петровић [2012] је, између осталог, имала за циљ да утврди степен еколошке забринутости у Србији. Резултати до којих је дошла показују да већина анкетираних грађана (82,2%) сматра да еколошки проблеми у њиховом непосредном окружењу имају негативне ефекте по њихово и здравље њихове породице.

вота (и живот сâм по себи) без које не бисмо могли да имамо здравље, за-
снимамо породицу, градимо односе с другим људима, забављамо се, имамо
добар посао и поседујемо новац и имовину. Најмању важност за личан
квалитет живота испитаници виде у „доброј забави” (аритметичка среди-
на 3,42), али и у „поседовању новца и имовине” (3,67), што према мишље-
њу аутора јесте позитивно, али такође представља куриозитет с обзиром
на материјални свет у којем живимо и кризне услове у којима деценијама
живи становништво у Србији.

Уколико се добијени резултати упореде с резултатима добијеним у
горе поменутој студији рађеној у Немачкој и Аустрији, може се уочити
да и грађани ових земаља за свој лични квалитет живота највише вред-
нују здравље (80%) и добре породичне односе (72%). Интересантно је да
је за њих животна средина на петом месту по важности, док је у Србији
она на високом трећем месту. Овакав резултат прилично изненађује. Он
се може сматрати позитивним за нашу земљу (у смислу да је у питању
јачање еколошке свести, које је у развијеним земљама попут Немачке и
Аустрије било на сцени касних 70-тих година прошлог века). Међутим,
то свакако може да указује и на висок ниво забринутости за животну
средину (због свести о одсуству регулативе и улагања у овој области),
какав не постоји у земљама ЕУ.

У погледу материјалног богатства нема битних разлика јер свега
12% немачких и аустријских испитаника сматра умножавање новца и
поседа јако важним, док код испитаника у Србији оно износи 14%.

Утврђени коефицијенти корелације (Табела 2) указују на јачину ве-
зе осталих променљивих и „животне средине”. Овај коефицијент креће
се у интервалу од 0,082 (указује на слабу везу „животне средине” и „по-
седовања новца и имовине”) до 0,314 (указује на средњу јачину везе „по-
родице и партнерских односа” и „животне средине”).

Табела 2. Корелација између живоџне средине и осталих вредности у сисџе-
му вредности на личном нивоу

		Здравље	Породица и партнерство	Независност	Добри односи са људима	Поседовање новца и имовине	Задовољство послом	Добра забава
Животна средина	Pearson correlation	0,146*	0,314**	0,237**	0,306**	0,082	0,214**	0,211**
	Sig. (2-tailed)	0,021	0,000	0,000	0,000	0,198	0,001	0,001
* корелација значајна на нивоу 0,05 (2-tailed) ** корелација значајна на нивоу 0,01 (2-tailed)								

Извор: Прорачун аутора на бази резултата анкете

Посебно су утврђене корелације и за подузорке, односно испитанике који имају децу и оне који их немају и утврђено је да постоји јача веза између значаја животне средине и добрих породичних и партнерских односа код испитаника с децом (0,353) него код оних без деце (0,299), што наводи на закључак да је брига за потомство, што је и логично, повезана с бригом за животну средину. На овакав резултат свакако је утицала и сама структура узорка, која је, како је већ објашњено, унеколико померена у корист женске популације, која се у нашем друштву традиционално више бави бригом о деци.

ПРОЦЕНА ЗНАЧАЈА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ У СИСТЕМУ ВРЕДНОСТИ НА НИВОУ ЗЕМЉЕ

Заинтересованост појединаца за животну средину предуслов је да она постане важна и за друштво у целини. Уколико то није, друштво неће бринути о животној средини, а то ће неминовно водити њеној деградацији. Зато је, за разлику од првог дела упитника, где се желео сагледати значај животне средине у систему вредности појединца, други део упитника посвећен је утврђивању мишљења испитаника у погледу значаја одређених вредности за земљу у целини. Добијени одговори приказани су у табели 3.

Табела 3. *Процена важности појединих вредности на нивоу земље*

	Јако важно (5)	Важно (4)	Не могу да проценим (3)	Мање важно (2)	Неважно (1)	Просек	Модус	Станд. девијација
	%							
Величина земље	4,4	19,2	3,2	44,8	28,4	2,26	2	1,190
Број становника	6,8	29,6	2,4	40,0	21,2	2,61	2	1,292
Ненарушеност граница	33,2	43,2	3,2	14,4	6,0	3,83	4	1,207
Економско стање	55,2	41,2	-	3,2	0,4	4,48	5	0,701
Смањење дугова	47,2	44,0	-	8,0	0,8	4,29	5	0,886
Здравље становника	65,2	30,0	-	4,4	0,4	4,55	5	0,749
Култура народа	50,4	44,0	-	4,8	0,8	4,38	5	0,789
Образованост народа	51,6	43,6	-	4,8	-	4,42	5	0,731
Животна средина	58,8	38,0	-	2,4	0,8	4,52	5	0,701
Социјална једнакост	34,4	50,8	1,2	12,4	1,2	4,05	4	0,981

Извор: Прорачун аутора на бази резултата анкете

Као што се може уочити, испитаници су, у складу с приоритетима на личном нивоу, највећу важност приписали здрављу становника једне

земље (аритметичка средина 4,55). На високом другом месту по броју испитаника који су је етикетирали „јако важном” је животна средина (4,52). С обзиром на многобројне економске, социјалне и друге проблеме који колективно мучи становништво Србије, мора се нагласити да су овакви резултати неочекивани и пријатно изненађујући. Ово тим пре што нема значајнијег одступања у мишљењима особа које живе у урбаним и руралним срединама, као ни међу онима који имају и који немају децу. Такође, подједнаку важност животної средини приписују особе различитог нивоа образовања, радног статуса, као и материјалног стања.

На први поглед ови резултати могу да делују контрадикторни онима које је добила М. Петровић [2012], где су еколошки проблеми на зачељу листе приоритетних питања за која су се анкетирани грађани изјаснили. Треба, међутим, знати да се у њеном истраживању питање односило на политичке приоритете, а не на вредности, што су суштински различите ствари. Да „ниско позиционирање еколошких питања на политичкој агенди” [Петровић 2012: 534] не значи и низак ранг животне средине као вредности за друштво у целини доказ је и чињеница да су у поменутом истраживању грађани показали висок ниво збуњености када су у питању развојне стратегије. Тако се чак 86,3% испитаника сложило (потпуно или делимично) са ставом да „заштити животне средине треба дати предност, чак и по цену смањења економског раста”, док се истовремено 79,5% испитаника потпуно или делимично сложило са ставом да „економском расту треба дати предност, иако због тога животна средина у одређеној мери може страдати”.

Као што се из резултата приказаних у табели 3 може видети и у нашем истраживању испитаници „веома важним” сматрају и „економско стање” у земљи, као и „отплату дугова”. Према мишљењу аутора, резултати и једног и другог истраживања заправо указују на то да људи, с једне стране, високо вреднују животну средину и свесни су њеног значаја, али да се истовремено мире с реалношћу у којој економски проблеми понекад доминирају и над оним што је суштински важније, о чему ће касније бити још речи.

Социјалну једнакост у друштву највећи број испитаника доживљава „важном” за једну државу. Нажалост, једнакост у друштву, није својствена економском систему који је доминантан у свету и код нас. Недавно истраживање [Miller and Greenberd 2009; цитирано према: Magdoff and Foster 2010] показало је како „2% богатих индивидуалаца има преко пола глобалног богатства, док 1% најбогатијих има укупно 40% целокупног светског богатства, док доњих 50% становника света има свега 1% од укупног светског богатства”.

И „ненарушености граница земље” за испитанике има одређени ниво важности (3,83), док по мишљењу испитаника величина земље и њен број становника нису од важности (аритметичка средина је 2,26 и 2,61 респективно).

Иако су добијени резултати пожељни и указују на висок значај животне средине у систему вредности и исправност у погледу приоритета испитаника, поставља се питање – ако су нам добре мисли и међу људима преовлађује здрав разум (а истраживање на то указује) зашто нам

онда нису добра и дела и поступци. Да би се дао одговор на ово питање потребно је, у неком наредном истраживању, сагледати и ставове доносиоца одлука на макронивоу и утврдити да ли има и где су размимоилажења у односу на ставове грађана. Ово је потребно тим пре што су истраживања М. Петровић [2012] показала да је у Србији еколошка свест израженије утемељена у проеколошким вредностима код грађана, него код представника власти.

Утврђени коефицијенти корелације (Табела 4) показују јачину везе других посматраних аспеката и „животне средине”.

Табела 4. *Корелација између осталих вредности и животне средине у систему вредности на нивоу земље*

		Култура Народа	Здравље становника	Образованост народа	Социјална једнакост	Смањење дугова	Економско стање	Ненарушеност граница	Величина земље	Број становника
Животна средина	Pearson correlation	0,642**	0,617**	0,532**	0,414**	0,342**	0,340**	0,155*	0,033	0,029
	Sig. (2-tailed)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,014	0,599	0,647

* корелација значајна на нивоу 0,05 (2-tailed); ** корелација значајна на нивоу 0,01 (2-tailed).

Извор: Прорачун аутора на бази резултата анкете

Вредности коефицијената корелације се крећу у интервалу од 0,029 (када је у питању „животна средина” и „број становника”) до 0,642 („животна средина” и „култура народа”). Високу корелацију са животном средином на нивоу земље остварује и „здравље становника” (0,617), као и „образованост народа” (0,532), што је својеврсна потврда да од нивоа свести и образовања грађана зависи колико ће нам бити важна, а самим тим и каква ће нам бити животна средина.

Без обзира, дакле, колико је велика поједина земља, за здраву животну средину (која има релативно висок ранг приоритета и на индивидуалном и на нивоу земље) потребна је стална едукација, с циљем повећања еколошке свести.

ОДРЕЂИВАЊЕ ПРИОРИТЕТА – ЖИВОТНА СРЕДИНА ИЛИ ЕКОНОМСКИ РАСТ

Како је претходни део истраживања показао, да у систему вредности значај има и животна средина и новац и имовина (на личном нивоу), односно економско стање (на нивоу земље) у наредном делу упитника дате су одређене тврдње, како би се одредили приоритети, односно судило о

томе да ли испитаници предност дају животној средини или економском расту, као главном обележју система у којем живимо.

Да испитаници јесу збуњени, како то тврди М. Петровић [2012], потврђује чињеница да већина испитаника (52,8%) сматра да раст квалитета живота становника једне земље зависи од привредног раста те земље (што не треба да чуди, с обзиром на то да се у савременим условима квалитет живота често изједначава са стандардом), док је истовремено значајан и постотак оних (42,4%) који сматрају да раст квалитета живота не подразумева нужно и привредни раст, већ да квалитет живота зависи и од неких других фактора (Табела 6).

Није искључено ни то да се одређен број испитаника код изјашњавања на ову тврдњу водио и ставом да (контролисани) привредни раст не представља „зло” по себи (или га макар испитаници не доживљавају у том контексту, подразумевајући под растом и развој).

Када се ови резултати упореде с горепоменутиим истраживањем спроведеним у Немачкој и Аустрији може се уочити да су мишљења на ову тему подељена и код њиховог становништва¹². Већина испитаника у обе ове земље (61% Немаца и 54% Аустријанаца) не верује да економски раст повећава квалитет живота, иако је доста (Немачка 36%, Аустрија 40%) и оних који имају супротан став.

Табела 6. *Приоритетни испитаника између животне средине и економског раста*

Тврдње	У потпуности се слажем	Углавном се слажем	Немам мишљење	Углавном се не слажем	У потпуности се не слажем
	%				
1. Раст квалитета живота становника једне земље не подразумева нужно и привредни раст те земље	14,4	28,0	4,8	41,2	11,6
2. Заштита животне средине требало би да има приоритет, чак и када то подразумева успоравање економског раста	27,2	48,8	10,8	12,0	1,2
3. Привредни раст јако је важан за једну државу чак и када нарушава животну средину	2,0	16,0	9,6	51,2	21,2
4. Мишљења сам да је могућ даљи економски раст који неће нарушавати животну средину	31,2	55,6	6,0	6,8	0,4
5. Ако ствари наставе према садашњем курсу, ускоро ћемо доживети велику еколошку катастрофу	40,0	41,2	12,8	5,6	0,4

Извор: Прорачун аутора на бази резултата анкете

¹² Доступно на: http://www.bertelsmann-stiftung.de/cps/rde/xbcr/SID-BEF4D261-A5710AA8/bst/xcms_bst_dms_32005_32006_2.pdf (15. 4. 2014).

Охрабрује податак да чак 76% испитаника у нашој земљи приоритет даје заштити животне средине, чак и уколико то за последицу има успоравање привредног раста (тврдња 2). Овај став потврђују и одговори на тврдњу 3 „Привредни раст је јако важан за једну државу чак и када нарушава животну средину”, где је већина испитаника (72,4%) рекла да се углавном или у потпуности не слаже с том констатацијом. И у овом погледу испитаници у Србији деле мишљење с грађанима Немачке у којој је, према наводима *TNS Emnid* института, за 93% испитаника економски раст важан за одржавање квалитета живота, али не по сваку цену. Просперитет који је на уштрб животне средине или на рачун високог владиног дуга, одбацује више од 80 одсто испитаника обухваћених овим истраживањем¹³.

Ипак, није занемарљив проценат оних (18%) који би животну средину жртвовали зарад привредног раста. Овде, дакако, треба имати у виду структуру узорка, односно чињеницу да су испитаници махом млађе, урбано становништво, које је под јачим утицајем савремених медија, па самим тим и наметнутог схватања да је квалитет живљења у директној вези с нивоом животног стандарда (мерено материјалним благостањем). То је сигурно простор за деловање у правцу повећања нивоа еколошке свести овог дела популације.

Највећи проценат испитаника (86,8%) даје оптимистички (или конформистички) одговор на тврдњу да је „...могућ даљи економски раст који неће нарушавати животну средину”. Велики део испитаника (81,2%) свестан је да је тако нешто тешко остварити и да могућност не значи да ће она бити и искоришћена па се слаже и с тврдњом да „уколико ствари наставе према садашњем курсу, ускоро ћемо доживети велику еколошку катастрофу”.

Највећи део анкетираних грађана код поређења односа економског раста и заштите животне средине формирао је мишљење у складу с умереним вредностима на скали. Ово упућује на закључак да испитаници још увек немају чврст став, да нису искључиви по питању животне средине и економског раста (или/или) и да прижељкују корист (к)од обе ствари (и/и). Заправо је то и једини исправан став (жеља, циљ) јер људско друштво и треба да тежи и ужива у комфорнијем животу, који неће изазивати негативне последице на животну средину. Задатак научника, политичара, филозофа, економиста, сваког појединца је да пронађе систем и начин за такво друштво будућности. Једно је сигурно, испитаници су сигурни да овим темпом и интензитетом (без промене у технологији, потрошњи и понашању) претендујемо да будемо сведоци еколошке катастрофе.

ЗАКЉУЧАК

Свеопште загађење животне средине наводи на размишљање о њеном значају и о узроку таквог нарушеног стања. Јасно је да се позитиван

¹³ Доступно на: http://www.bertelsmann-stiftung.de/cps/rde/xchg/bst/hs.xsl/nachrichten_102799.htm (15. 4. 2014).

однос према животној средини и улагање у ову област може очекивати само уколико је она адекватно рангирана у систему вредности и појединца и друштва у целини. Систем вредности је увек у великој мери детерминисан друштвено-економским условима па је охрабрујуће да упркос ниском животном стандарду и дугогодишњој кризи у којој живе испитаници анкетирани у Србији високо рангирају животну средину, како на нивоу њихових личних приоритета (где животна средина заузима треће место), тако и на нивоу државе (где се она налази на другом месту).

Ипак, у погледу приоритета испитаници још увек немају јасно дефинисан став. Они нису искључиви по питању животне средине и економског раста (или/или) и њихови одговори јасно показују да прижељкују корист од обе ствари (и/и). То и јесте једини исправан став и у самој је суштини концепта одрживог развоја. Добијени резултати, у смислу значаја који животна средина има у систему вредности испитаника, требало би да инспиришу и изазову како доносиоце одлука на макронивоу, тако и привреду, али и све појединце да (и) учине много више на очувању и заштити животне средине у Србији.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Петровић, Мина (2012). Заштита животне средине на локалном нивоу: Перцепција кључних актера. *Теме*, XXXVI, 2: 525–544.
- Родић, Весна (2013). Белешке са предавања. Непубликовани материјал за припрему испита из предмета Управљање животном средином и природним ресурсима. Нови Сад: Пољопривредни факултет.
- Arrow, Kenneth; Bert Bolin, Robert Costanza, Partha Dasgupta, Carl Folke, C. S. Holling, Bengt-Owe Jansson, Simon Levin, Karl-Goran Maler, Charles Perrings and David Pimentel (1995). Economic growth, carrying capacity, and the environment. *Science*, 268: 520–521.
- Dunlap, Riley (1991). Trends in public opinion toward environmental issues: 1965–1990. *Society & Natural Resources: An International Journal*, IV, 3: 285–312.
- Evans Joel and Anil Mathur (2005). The value of online surveys. *Internet Research*, XV, 2: 195–219.
- Hettige, Hemamala; Mani Muthukumara and David Wheeler (2000). Industrial pollution in economic development: The environmental Kuznets curve revisited. *Journal of Development Economics* LXII, 2: 445–476.
- Holbrook, Allyson; Jon Krosnick and Alison Pfent (2008). The Causes and Consequences of Response Rates in Surveys by the News Media and Government Contractor Survey Research Firms, In: James M. Lepkowski; Clyde Tucker, J. Michael Brick, Edith de Leeuw, Lilli Japac, Paul J. Lavrakas, Michael W. Link & Roberta L. Sangster (ed.). *Advances in Telephone Survey Methodology*, John Wiley & Sons, Inc.: 499–590.
- Iizuka, M. (2000). Role of environmental awareness in achieving sustainable development. *Enhancement of Citizen's Awareness in Formulation of Pollution Control Policies*. Environment and Human Settlements Division of ECLAC. 2000. Proquest 17. 4. 2014.
- List, John. A. and Craig A. Gallet (1999). The environmental Kuznets curve: Does one size fit all? *Ecological Economics*, 31: 409–424.
- Magdoff, Fred and John Bellamy Foster (2010). What every environmentalist needs to know about capitalism. *Monthly review*, Proquest 1. 4. 2014.

- Nath, Vikas (2001). White Collar Invasion: developed country policies leading to environmental degradation in South. Inlaks Fellow, London School of Economics.
Dostupno na: <http://www.vikasnath.org/>
- Nihlén Fahlquist, Jessica (2009). Moral Responsibility for Environmental Problems—Individual or Institutional?, *J. Agric. Environ. Ethics* XXII, 2: 109–124.
- Poortinga, Wouter; Linda Steg and Charles Vlek (2004). Values, environmental concern, and environmental behavior. *Environment and Behavior*, XXXVI, 1: 70–93.
- Rodić, Vesna i Stojan Kostić (2011). Problemi ekonomskog vrednovanja životne sredine i prirodnih resursa. *Agroekonomika*, 51–52: 39–48.
- Sax, Linda; Shannon Gilmartin and Alyssa Bryant (2003). Assessing response rates and non-response bias in web and paper surveys. *Research in higher education*, XLIV, 4: 409–432.
- Schultz, Wesley (2001). The structure of environmental concern: concern for self, other people, and the biosphere. *Journal of Environmental Psychology*, XXI, 4: 327–339.
- Stern, David (2003). The Environmental Kuznets Curve. *Internet Encyclopaedia of Ecological Economics*. International Society for Ecological Economics. Proquest 10. 4. 2014.
- Stern, David (2003). The Rise and Fall of the Environmental Kuznets Curve. *World Development*, XXXII, 8: 1419–1439.
- Upham, P.; L. Whitmarsh, W. Poortinga, K. Purdam, A. Darnton, C. McLachlan, P. Devine-Wright, (2009). Public Attitudes to Environmental Change: A Selective Review of Theory and Practice. Research Council UK. Dostupno na: http://www.esrc.ac.uk/_images/public-attitudes-to-environmental-change-exec-summary_tcm8-6383.pdf (2. 5. 2014).
- Van Liere, Kent and Riley Dunlap (1980). The Social Bases of Environmental Concern: A Review of Hypotheses, Explanations and Empirical Evidence. *The Public Opinion Quarterly*, XLIV, 2: 181–197.
- Wang, Yong; Kang Lingyan, Wu Xiaoqing and Xiao Yang (2013). Estimating the environmental Kuznets curve for ecological footprint at the global level: A spatial econometric approach. *Ecological Indicators*, Vol. 34, 15–21.
- Wilfred, Beckerman (1992). Economic growth and the environment: Whose growth? Whose environment?, *World Development* XX, 4: 481–496.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- http://www.europeanvaluesstudy.eu/frmShowpage?v_page_id=1340485458098603
- <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>
- http://www.bertelsmann-stiftung.de/cps/rde/xbcr/SID-BEF4D261-A5710AA8/bst/xcms_bst_dms_32001_32002_2.jpg
- http://www.bertelsmann-stiftung.de/cps/rde/xbcr/SID-BEF4D261-A5710AA8/bst/xcms_bst_dms_32005_32006_2.pdf
- http://www.bertelsmann-stiftung.de/cps/rde/xchg/bst/hs.xsl/nachrichten_102799.htm

IMPORTANCE OF THE ENVIRONMENT IN THE VALUE SYSTEM IN SERBIA: SURVEY RESULTS

by

IVANA MILOŠEVIĆ

University Business Academy
Faculty of Economics and Engineering Management in Novi Sad
Cvečarska 2, Novi Sad, Serbia
ivana.j.milosevic@gmail.com

VESNA RODIĆ

University of Novi Sad – Faculty of Agriculture
Department of Agricultural Economics and Rural Sociology
Trg Dositeja Obradovića 8, Novi Sad, Serbia
rodicv@polj.uns.ac.rs

SUMMARY: Since the 1970s, there has been increasing attention to environment. To what extent and how one society will take care of the environment largely depends on its importance in the value system of every individual and society as a whole. The aim of this paper was to examine the importance of the environment in the system of individual/personal values of the citizens of Serbia, the assessment of its importance in the value system of the society as a whole, as well as to find out what is of higher priority for respondents – environment or economic development. For this purpose, a survey was conducted among a sample of 250 respondents. The obtained results show that, in spite of the low standard of living and a long-term economic crisis in the country, environment is highly rated, both at the level of personal priorities (where environment is ranked on the third place), and at the country level (where it is ranked on the second place). The attitudes of the respondents showed that the truce and reconciliation of ecology and economy is necessary and required for the development of a more sustainable society.

KEYWORDS: environment, value system, survey, attitudes of citizens, Serbia

ЛЕТЊИ СТАНОВИ СТОЧАРА НА ПЛАНИНИ ПОВЛЕН

ДУШКО КУЗОВИЋ

Косовска 18, Ужице, Србија
dkuzovic@gmail.com

НЕДЕЉКО Б. СТОЈНИЋ

Институт за водопривреду „Јарослав Черни”
Јарослава Черног 80, Пиносава, Београд, Србија
stojnic.nedeljko@gmail.com

САЖЕТАК: У Србији, на планини Повлен (1.347 m), током истраживања спроведеног од 1996. до 1998. године, забележено је неколико сачуваних примера летњих станова за сточаре. Станови су коришћени од пролећа до јесени и насељавали су га житељи оближњих села Маковиште и Таор. Организација објеката је једнопросторна. Конструкција станова креће се од најједноставнијих решења као што је кућер, затим кулача покривених сеном, објеката начињених од камена и дрвених талпи до објеката с накованим дашчицама. Материјал за градњу, дрво и камен, локалног су порекла. Камен се јавља у облику тањих слојева, кречњачког порекла и лак је за обраду. У објекте је уграђиван као делимично обрађен (притесан). Сви објекти су покривени шиндром. Објекти се налазе на неограђеним парцелама на којима се поред куће налазе објекат за стоку, складиште сена и мали врт.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: динарска брвнара, кулача, кућа на приковце, кућер, Повлен, притесан камен, чобански летњи станови

На планини Повлен, у западној Србији, налазе се велике површине под пашњацима на којима, од пролећа до јесени, становници села Маковиште и Таор чувају највећи део породичног сточног фонда. За потребе боравка стада и пастира саграђени су летњи станови и којима борави један до два члана домаћинства. У савременом добу стока се све ређе изводи на испашу у планину. Трава се коси и на тракторима довози на

Анализа досадашњих истраживања. Систематских истраживања простора планине Повлен у оквиру западне Србије до сада није било. Истраживање појединих решења која су снимљена у суседним областима у Србији, Босни и Херцеговини и Црној Гори дају слику о архитектонским и културним кретањима на простору планине Повлен путем аналогije.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Значај истраживања. Најједноставнији облици грађења на простору који обрађује овај рад нису истраживани. Допринос овог рада је у попуњавању празнине у документацији о најједноставнијим облицима грађења на простору планине Повлен. Потом, и рад даје допринос у анализи конструктивних и обликовних особина објеката. У раду се упоређује однос архитектуре најједноставнијих облика грађења са сличним архитектонским решењима у местима порекла досељеног становништва као и околних простора из којих су могли да буду вршени утицаји на грађење.

Циљ рада. Рад се бави анализом конструктивног, организационог и обликовног решења летњих станова сточара, анализира простор на којем је заступљен, анализира порекло конструктивне идеје, упоређује порекло становника с примењеним решењем на терену и њиховом претходном станишту, истражује паралелна решења на суседним просторима, конструктивне проблеме и технику грађења који се јавља приликом израде објекта, врсту промењеног материјала итд.

Научна користи овог истраживања. Рад попуњава празнину у познавању најједноставнијих облика грађења, помаже бољем разумевању начина кретања и размене архитектонских достигнућа као последице миграционих кретања на Балкану током 19. века, сагледавању узрока и начина избора локалног становништва током миграција одређених архитектонских решења.

Спецификација активности. Документација за овај рад прикупљена је од 1996. до 1998. године на анализираном простору. Фотографисани су и архитектонски снимљени објекти, анализирани послови који се обављају у тим објектима и анкетирани корисници. Прикупљена је и анализирана расположива грађа у надлежном Народном музеју у Ужицу и Историјском архиву у Ужицу, као и расположива писана грађа на датуму на простору Србије, Босне и Црне Горе (становништво је претежно досељено из тог краја). Извршена је упоредна анализа снимљене грађе с документацијом из архивских и писаних извора.

ДОКУМЕНТАЦИЈА

Поседи, путеви миграције, окућница, објект

Карактеристике посела у планини. Сеоски поседи су распоређени око врха планине Повлен, просечне површине од 2 до 5 ха (стање с краја 20. века). Састоје се од ливаде и шуме. У осунчаном делу ливаде, обично на самој граници према шуми, формирана је окућница која се састоји од

објекта за сточаре и објекта за стоку (испред кога се обично налази ограђен простор). Поред стана налази се мали простор за врт (такође ограђен) а вода се узима с најближег извора (којих има у изобиљу). Веома ретко дешавало се да само једна породица пошаље сточаре у планину, већ се обично више породица, обично сродничких, пресељавало из села у планину. За боравак са стоком на планини обично се задужују старији женски чланови домаћинства (у пару) или мушки (самостално). По намирнице се враћа једно или двоје и они доносе потрештине за себе, рођаке и суседе.

Период миџрације. Летњи станови заузимају се током раног пролећа и користе све до касне јесени, око шест месеци годишње, колико и дозвољавају оштри климатски услови. Миграције у пролеће теку од нижих предела ка планини а током јесени обратно. Становништво се у пролеће сели с крупном стоком (овце и говеда) и главни посао који се обавља на планини је чување стоке. Током августа косе се ливаде и сено се превлачи запрежним возилима (раније) или тракторима (данас) у ниже пределе ради зимске потрошње. Како време почиње нагло да се погоршава током месеца октобра обично се у том месецу становници и стока враћају назад у село. На летњим боравиштима становници се не баве ратарством, осим узгајања приручног врта.

Пућеве миџрације. Становништво се креће трасама које се користе више од два века и зависе да ли се креће пешке или возилом. Траса се пружа од средишта села Маковиште и Таор потом преко засеока Ћебићи, затим брда Лисина (1.126 m), брда Црвени бријег, села Мравињаци одакле скреће ка јужним падинама испод Малог Повлена (1.346 m). Тренутно описани пут делом је асфалтиран од центра села Маковишта до засеока Ћебићи а даље, целом трасом, је макадам.

Окућница. Домаћинства су организовала окућнице на својим парцелама и оне се састоје од колибе за људе (за боравак сточара, сирење, чување производа од млека), колибе за стоку, ограђеног тора за стоку, ограђеног простора за приручни врт и ограђеног простора у коме се чува сено. Сточари и стока снабдевају се водом на најближем извору тако да на окућници нема појила. Окућница је отворена и није ограђена.

Геолошки услови ѿерена. Обронци планине Повлен, где се налазе летњи станови сточара, изграђени су од палеозојских творевина које углавном чине плочасти мермерисани кречњаци, метаморфисани пешчари, филити и аргилошисти. Од присутног стенског материјала за објекте намењене летњем становању сточара најчешће је коришћен танкослојевити кречњак. Делимично обрађен, уграђиван је у темељ на који се ослањају греде колибе односно кулаче. Танкослојевити кречњаци такође су коришћени за зидове колиба које су делимично грађене од камена, било у сувозиду или кречном малтеру. Очигледно је да је лакоћа градње за потребе оваквих објеката била доминирајућа, за избор танкослојевитих палеозојских кречњака као главног стенског материјала на свим местима где је камен био коришћен.

Објекти. У колиби за људе се спава, ложи ватра (у средишту просторије), припрема храна, кува млеко, сири и чува сир. У колиби за стоку

чува се стока током ноћи или лошег времена. У тору, који је обично повезан с колибом за стоку, чува се стока а да није на испашу. Како би се се заштитило од дивљих животиња оно мора бити ограђено са свих страна оградом. Објекти у којима станују сточари су: „закрајница” (кућер), кулача, колиба од камена и дрвета и колиба у бондруку обложена „на приковце” (на приковице). Сваки од карактеристичних група биће анализиране по основу организације, конструкције и обликовања.

Назив „колиба” на простору планине Повлен користи се за сваки објекат који има намену као летњи или зимски стан а није главно место домаћинства као што је кућа. Колибе могу бити направљене на неколико начина у зависности од економских могућности и потреба породице. Најједноставнији начин је „кулача” (тај термин за ову врсту објекта користи се у селима испод Малог Повлена), затим мало сложенији облик је од брвана или талпи, још сложенији облик је комбинација камена и дрвета а као најмлађи објекти су објекти направљени у бондручном скелету и облогом „на приковце”. Кровни покривач варира од најједноставнијег као што је сено, кровина, кора од дрвета (лубара), затим дрвена шиндра, шиндра у форми бибер-црепа („на копито”) док је веома ретко коришћена камена плоча (мада је има у изобиљу у оближњем селу Годечево).

Према конструктивном решењу и архитектонској концепцији на анализираном простору колибе могу се поделити у две основне групе: 1) покретни објекти, 2) непокретни објекти.

Покретни објекти

Закрајница (кућер). На простору планине Повлен, за покретни објекат малих димензија на санкама уобичајен је назив „закрајница”. Закрајница („кућер”) је облик једноставног чобанског стана. Малих је димензија (фотографисани примерак је спољних димензија 100x160 cm), нема велики волумен и нема велику тежину како би се лако превлачила. Треба поменути да и данас (у 21. веку) на том простору нема квалитетних путева а да их током 18. и 19. века уопште није ни било. Стога објекат који се превлачи с места на место треба да има мали волумен, да тежиште објекта буде постављено ниско (да се не преврне када се вуче преко косих терена) и да има малу тежину (која се на веће дистанце може вући коњем или с пар волова а на мањим дистанцама и људском снагом). Материјал закрајнице је дрво, оно које је доступно на лицу места. Објекат се правио код куће када то време дозволи (не на лицу места) и превлачио на терене где се чувала стока. Цео објекат је урађен од дрвета а једини метални делови су шарке на вратима. Објекат је морао да буде лак па зато материјали морају да буду мале дебљине. Конструкција се оснива тако што се по дну поставе паралелно две талпе (које могу бити тесане) које су на једном крају обликоване у форми санки са што већим заобљењем. На месту тежишта површине санки буши се кружни отвор пречника око 2 cm кроз који се провлачи конопач за вучу објекта. Саонице се међусобно повезују попречним гредицама које се у њих усецају на три до четири места.

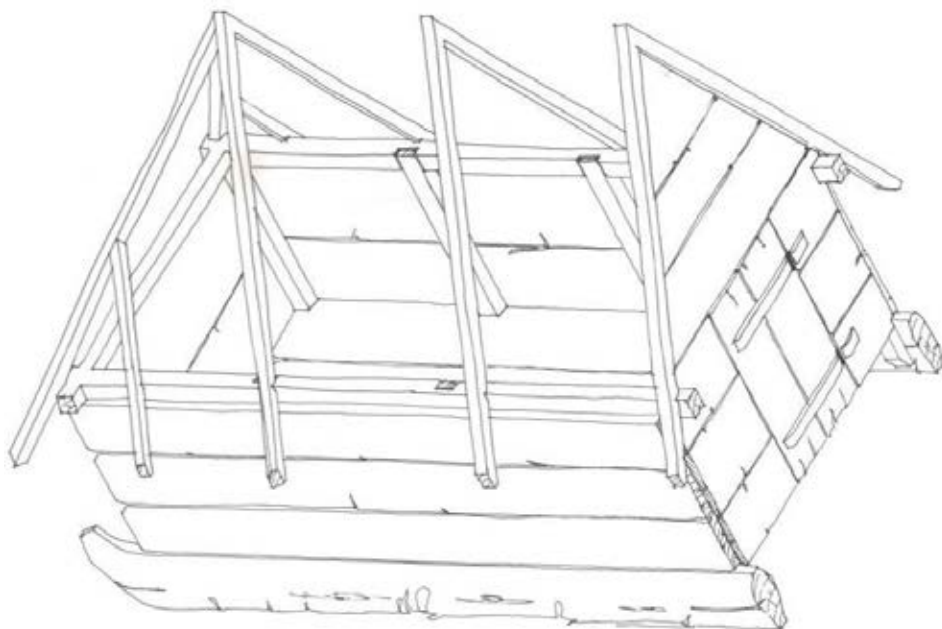
Бочне стране – зидове закрајнице направљене од дасака носе вертикалне гредице које су по дну учвршћене са саоницама а по врху се на њих наслања венчаница идентичног попречног пресека као и вертикалне гредице. На овако формиран корпус поставља се кровна конструкција коју чине рогови постављени као кров на три воде. По роковима су приковане баскије а на њих дрвена шиндра. С лица објекта је улаз којег чине правоугаона врата. У закрајници се налази одело, покривач и храна (Слика 2–4).

Слика 2. Закрајница (кућер) с љланине Повлен – задњи изглед

Слика 3. Закрајница (кућер) с љланине Повлен – љредњи изглед

Слика 4. Конструкција закрајнице (кућера) с џланине Повлен

Непокретни објекти

Кулача (кулача) је најједноставнији објект за смештај сточара. Организација кулаче је једноставна и састоји се од једне просторије у коју се улази или на средини дуже или на средини краће стране објекта. Занимљиво је да се улаз у кулачама у којима живе људи налази на средини дуже стране објекта док је улаз у кулачама где се чува стока на средини краће стране. На неким објектима, који су се раније користили за становање људи а затим су претворени у простор за стоку, место улаза је промењено на краћу страну објекта. У погледу трајности објекта основна конструкција је од притесаног или тесаног дрвета који је отпоран на временске утицаје. Покривач, који се састоји од кровине и сена, је неотпоран на временске прилике па се мора сваких неколико година мењати.

Основна конструкција објекта се састоји се од носача који су обично израђени тесањем од једне облице а не растругивањем. Темелј за објекат гради се тако што се по земљи у сувозиду поређа камење у висини око 20–30 cm у односнu на коту терена, по граници основе објекта. Циљ је да се дрвена конструкција подигне од земље и сачува од утицаја влаге. Гредe које се постављају по земљи – венчанице су најмасивније (око 20x20 cm), слажу се у форми правоугаоника а на угловима се везују „на ћерт” с препустом.

На хоризонталне греде постављају се коси рогови који су мањег попречног пресека (10x12 до 12x15 cm) и праве се тесањем. На месту ослонца на хоризонталну греду рогови се засецају како би се повезали с венчаницом на земљи. Рогови се на врху повезују тако што су засечени до пола а потом међусобно проковани дрвеним клиновима. Рогови су при врху повезани распињачом која се прикива на потребној висини (од коте пода) како не би угрожавала кориснике. По роговима се прикивају тесане хоризонталне „баскије” на просечно 50 до 60 cm преко којих се постављају окорци који служе као подлога за кровни покривач.

Изнад огњишта (на средини просторије) оставља се отвор за излаз дима. Излаз за дим прави се од притесаних дасака (или окорака) сложе-них у форми правоугаоне цеви и који надвисује кровни покривач око 30 cm. Он удаљава врели дим од кровног покривача и спречава пожар.

Кровни покривач је кровина или сено које се у сировом стању слаже у слојевима. Изнад врата се поставља хоризонтални носач – даска која служи да покривач не склизне испред улазних врата. Да би се кровни покривач заштитио од ветра око врха крова се праве „лемези” односно обруч од упреденог прућа или тесаних дасака. Око основе веома ретко се среће набацано трње већ се при тлу око објекта вертикално слажу комади прикупљеног дрвета које има исту улогу. Суво дрво је уједно и остава за дрва која се обнавља. Врата су једини отвор на објекту и састоје се од два крила: великих (која заузимају целу висину отвора) и малих (која заузимају доњу половину висине отвора). Током топлих дана мала врата стоје затворена како би се осветљавала унутрашњост и ако гори ватра подржала промаја преко димњака. Ноћу и током хладних дана стоје затворена велика врата. Врата су направљена код куће и донета у планину. На њима се налазе шарке која су, поред верига изнад огњишта, један од ретких металних делова на објекту.

Намештај у објекту чине ниски сто и столице треношке који су обично донети од куће. Све остало је решење које се прави на лицу места: полица за посуде за млеко, полица за посуде за сир и постеље. Практично, у колибу се од куће носе врата и вратнице, синија, треношке, карлице за млеко, качице за сир и посуде за воду.

Обликовање објекта само је резултат примењене конструкције и потреба унутрашње организације. О пропорцијама основе или унутрашњег простора, нагибу крова ретко да је ко размишљао. Једноставна архитектура која је показује могући је начин становања сточарских породица током првих деценија 19. века на простору западне Србије. Обликовање и материјализација објекта је толико промишљена, органска и сагласна са захтевима и условима природног окружења да се просто намећу и при летимичном погледу на објекат. Ако се објекат напусти, након извесног времена, сам се урушава, трули и не оставља никаквог трага иза себе (Слика 5–15).

Слика 5. Кулача на Повлену

Слика 6. Кулача на Повлену – лемези и оџвор за излаз дима на крову

Слика 7. Кулача на Повлену – улаз у кулачу (мала и велика врайџа).
При земљи се види велика њодна жреда која овде има уложу – кућноџ љраџа

Слика 8. Кулача на Повлену (у њозадини се види још један сличан објект)

Слика 9. Кулача у селу Маковици^и, на обронцима њланине Повлен

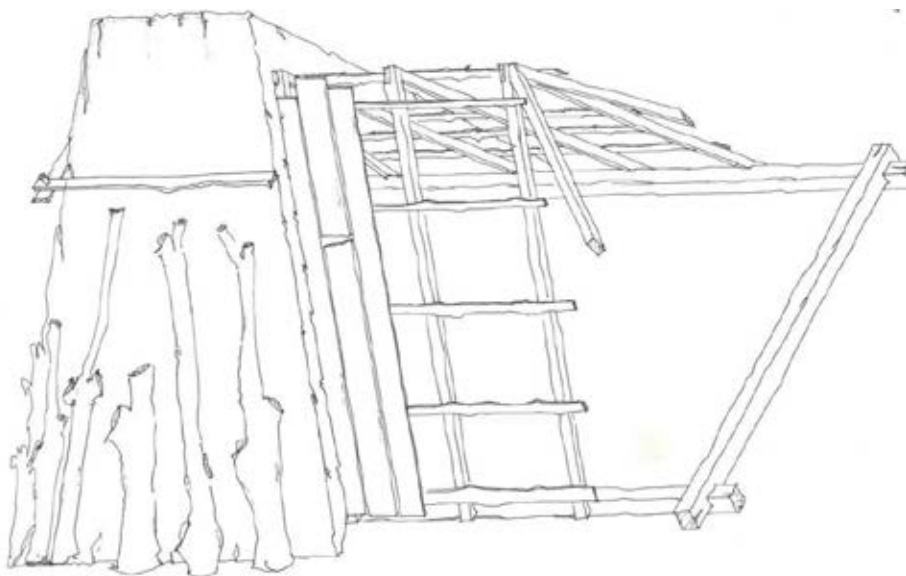
Слика 10. Конструкција једнос^иавне кулаче, њланина Повлен

Слика 11. Кулача сложене констїрукције (кулача) на Повлену
– констїрукција при тїлу

Слика 12. Кулача сложене констїрукције на Повлену – констїрукција
при слемѣну

Слика 13. Конструкција кулаче

Слика 14. Ентеријер кулача на Повлену – синија и ѿроношке

Слика 15. Сено и ограда око сена ради заштите од дивљих животиња

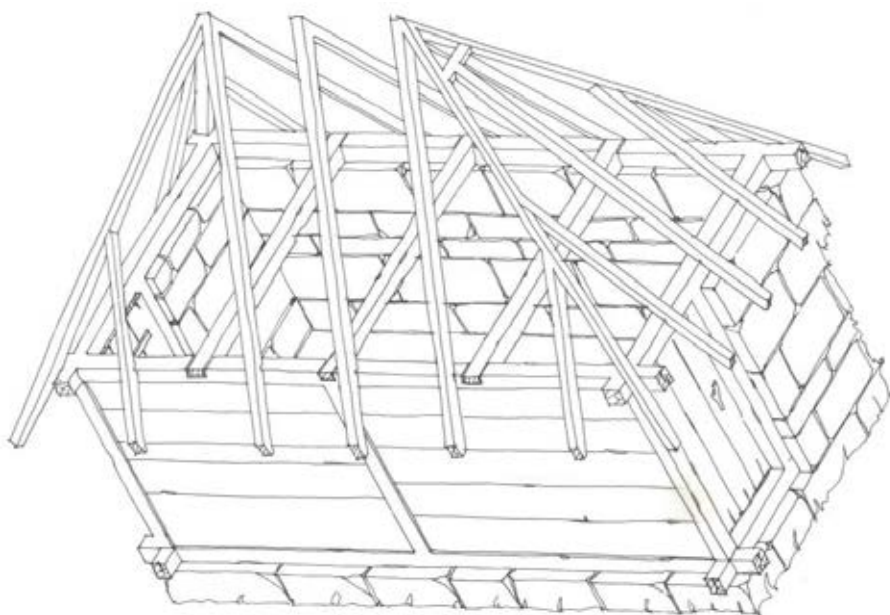
Колиба од камена и дрвета је квалитетније решење летњег стана него кулача. Лоцирана је на ивици терасе или заравни, заклоњена од ветрова, односно на месту где зараван прелази у косину и чува тешко стечену искрчену површину ливаде. Организација је једноставна и састоји се од једне просторије која заузима целокупну површину основе. На средини се налази отворено огњиште а око њега се седи, спава и ради. Конструкција је комбинација камена и дрвета. Каменом су озидани сви делови објекта који су укопани као и темељ испод дрвеног дела. Камен је притесан, дебљина зида је око 50 cm, грађен с претежно крупним комадима међусобно повезаним глином или у сувозиду. Дрвени део је изнад коте терена око 30 cm. Конструисан је од хоризонталних и вертикалних тесаних греда које се завршавају венчаницом. Простор између је попуњен с талпама постављеним „на унизу” у вертикалне ступце основне конструкције. Кров је на три воде а кровни покривач је дрвена шиндра. Врата су смештена на крајој страни објекта и она служе и за осветљавање унутрашњости (Слика 16–18).

Слика 16. Колиба с ѓланине Повлен (комбинација камена и дрвеѓа)
– ѓредњи изглед

Слика 17. Колиба с ѓланине Повлен (комбинација камена и дрвеѓа)
– задњи изглед

Слика 18. Колиба с ѿланине Повлен (комбинација камена и дрвета)
– конструктивни склоп

Колиба с бондручном конструкцијом и исџуном. Колиба с бондручном конструкцијом обложеном прикованим даскама је по старости најмлађе конструктивно решење. Организација објекта је једнопросторна и састоји се од правоугаоне просторије у чијем средишту се налази огњиште. Улаз у објекат је на краћој страни док се на једној од дужих бочних страна налази прозор. Темелј није закопан већ је само склоњен површински слој хумуса и с њега је почето зидање притесаним каменом у сувозиду. Дрвена конструкција корпуса објекта састоји се од хоризонталних и вертикалних греда које се у равни стрехе завршавају венчаницом. Систем за пријем хоризонталних сила чине косници који су постављени у конструкцију зида. На тако формиран костур са обе стране зида прикивају се хоризонталне дашчице а потом се унутар убацује глина помешана са сламом (служи да се влага из глине ослобађа постепено а не нагло). Додатна спољна и унутрашња обрада зида не постоји. Кров је на четири воде а кровни покривач је дрвена шиндра. Ентеријер објекта чине исти предмети као и код кулаче или брвнаре. Обликовање објекта слично је као и код многих објеката на окућници у селу. Нема додатних радова на фасади објекта већ је оно што чини конструкцију уједно и завршна форма фасадног зида. Ни једна површина на објекту не обрађује се додатно (Слика 19–23).

Слика 19. Колиба „на ѝриковце” с ѝланине Повлен ѝокривена дрвеном щиндром

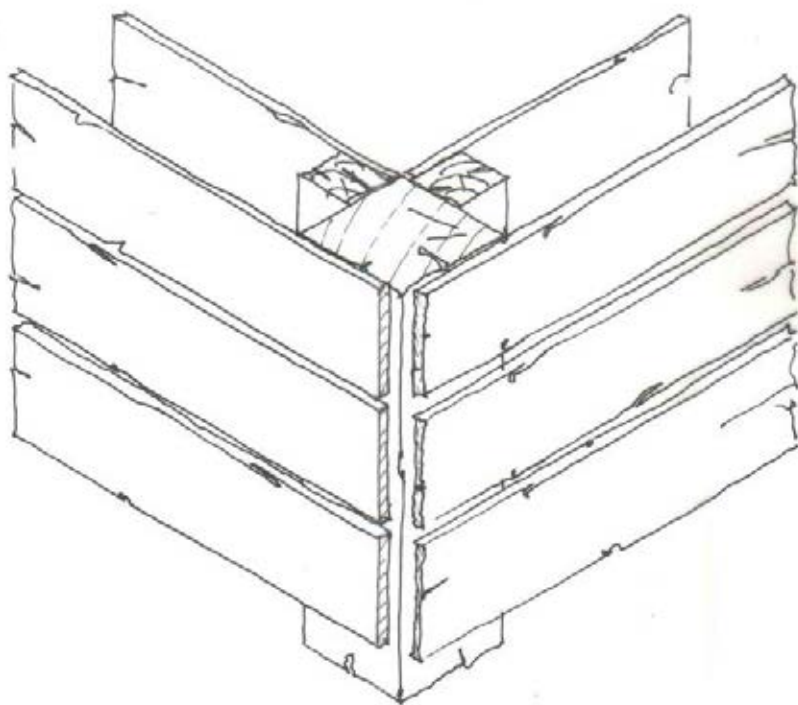
Слика 20. Колиба „на ѝриковце” с обронака ѝланине Повлен ѝокривена каменом ѝлочом

Слика 21. Колиба с ѱланине Повлен (консѱрукѱија „на ѱриковце”)
– консѱрукѱивни склоѱ

Слика 22. Колиба с ѓланине Повлен (констирукција „на ѓриковце”)
– констирукција зида

Слика 23. Колиба с ѿланине Повлен (конструкција „на ѿриковце”)
– конструкција зида

ПОРЕКЛО РЕШЕЊА И УПОРЕДНА АНАЛИЗА

Порекло становништва и форма објекта

Највећи утицај на форму и конструктивно решење летњих станова на планини Повлен чини расположиви материјал (врста дрвета), начин привређивања (сточарство, ратарство итд.) и порекло становништва (знања и навике о грађењу с претходног станишта).

Становништво села Маковиште и Таор је претежно насељено током друге половине 18. века и прве половине 19. века. Најпре се доселила породица Милосављевић (из Бањана у Црној Гори) која је касније преко својих истакнутих представника управљала даљим насељавањем оба села. Дројићи из Маковишта су се доселили из области Куча, Делићи су се доселили из истоименог села у црногорским Тепцима, Субашићи су дошли с хајдучима из области Пљеваља, Шепци су досељени из Колашина, Милошевићи-Зекановићи су се доселили из Херцеговине, Васиљевићи и Тодоровићи су се доселили из Осата у Босни. У селу Таор Веселиновићи су досељени из Бањана у Црној Гори, Миливојевићи из Пиве, Кузмани из Грахова, Гачовићи су дошли из Никшића а Зекићи из Осата. Посматра-

јући порекло становништва види се да је већина пореклом из Црне Горе (области Куча, Никшића, Пиве и Бањана), затим Херцеговине (Грахово) и источне Босне (Осат) [Павловић 1925: 41–47].

Упоредна анализа

Летњи станови у југозападном делу Србије, северној Црној Гори и источној Босни по основу организације, конструкције и обликовања имају велику сличност с приказаним примерима с планине Повлен. Сличност је разумљива јер је становништво мигрирало с једне на другу територију а велики број породица и данас одржава родбинске везе. О најједноставнијим облицима грађења у Босни и Херцеговини говоре радови Јова Поповића [Поповић 1928: 174–181; 1930: 160–164; 1934: 100–105; 1935: 139–146; 1937: 73–104; 1940: 68–74;]. Одређен број објеката снимљен је током истраживања које је половином 20. века спровео Народни музеј у Ужицу под руководством др Новака Живковића.

Од објеката које је забележио Народни музеј у Ужицу велику сличност, по конструкцији и организацији, имају два дубирога из села Ерчеге у општини Ивањица, затим, дубируг на планини Голији, такође у близини села Ерчеге и један дубируг из Црне Горе (према А. Дероку).

Дубируг с Голије по конструкцији и организацији веома је сличан кулачама које су снимљене на Повлену. Према педантности у реализацији дубируги из села Ерчеге имају велику сличност с оним снимљеним на Повлену. Дубируг из Црне Горе је веома сличан ономе с Повлена и Голије.

Постоји сличност у обликовању најједноставнијих објеката између Црне Горе, западне Србије и источне Босне. Разлози леже у пореклу становништва и сталним миграцијама од 18. и 19. века до данас. Основна конструкција је од тесане масивне грађе. Основа је правоугаона и начињена од дрвених греда овежаних на угловима. Рогови су повезани у врху и имају распињачу. Преко рогова је постављена даска и окорци преко којих је нанета летва и преко трава. Да би се спречило развејавање материјала, по трави су постављене облице које су повезане при врху. Овакви станови су били у употреби до краја 20. века.

Слика 24 и 25. Дубироž у селу Ерчеже, Ивањица

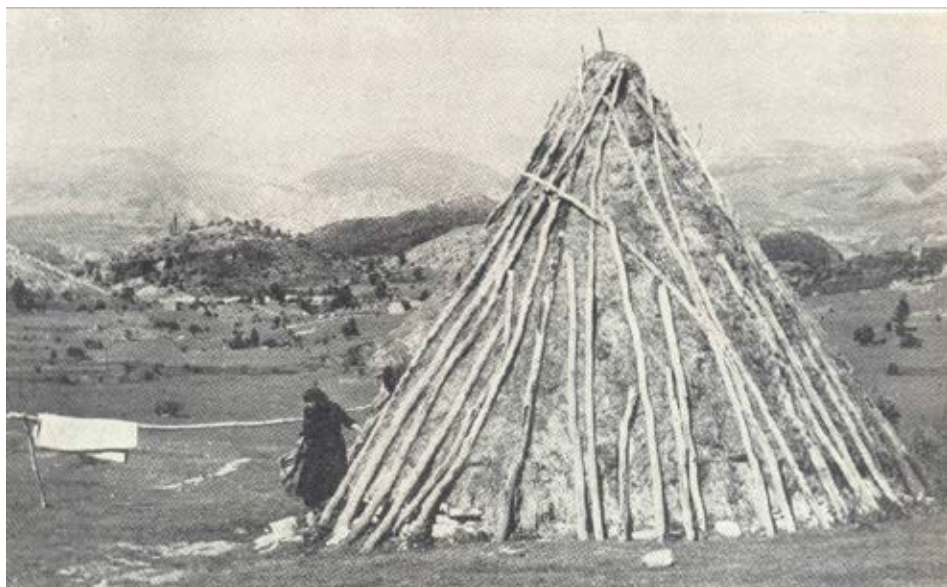
Слика 26. Дубироž на ђланини Голији

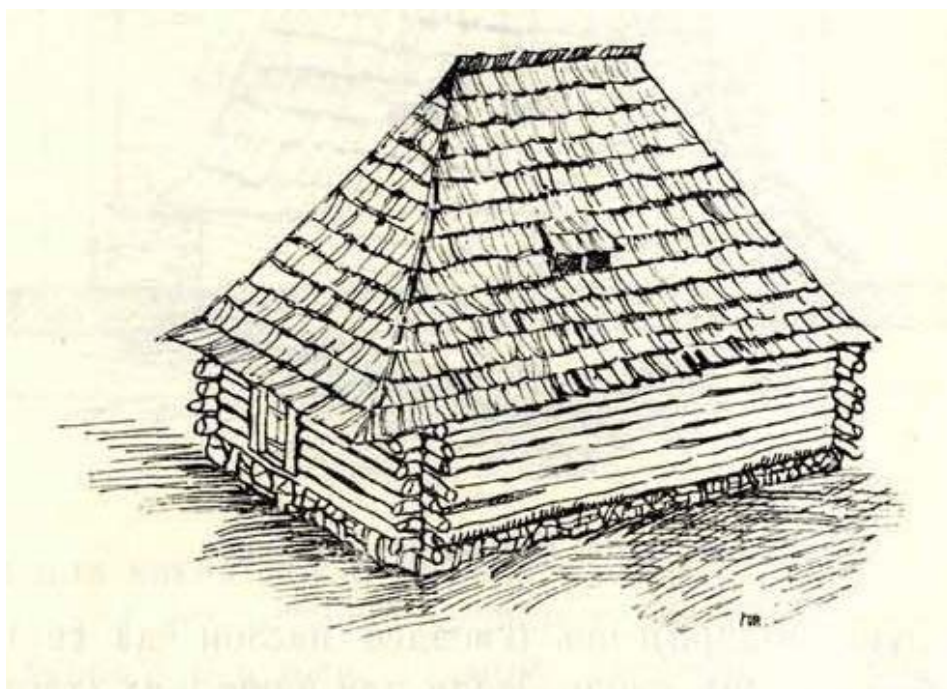
Слика 27. Кућер њокривен лубом на Голији

Слика 28. Колиба њокривена лубом и даском на Голији

Слика 29. Дубироž у Црној Гори

Слика 30. Колиба на думу с ѿланине Вранице у Босни и Херцеговини

ЗАКЉУЧАК

Летњи сточарски станови на простору планине Повлен служе за боравак од пролећа до јесени. Све до краја 20. века коришћени су у облику приказаном у овом раду. Окућнице на планини састојале су се од објекта за људе, објекта за стоку, ограда простора за стоку, простора за чување сена и малог врта за узгајање поврћа. Подизане су на земљишту власника на осунчаном месту прелаза између ливаде и шуме.

Кулача је објекат грађен од тесаног масивног дрвета. На темељни зид од камена сложеног у суво постављена је хоризонтална греда повезана засецањем на угловима. На њих су постављени рогови повезани при врху зарезивањем и с распињачом постављеном на погодној висини. По роговима се постављају даске и окорци а на њих летве. Преко летви се поставља трава у слојевима од дна површине ка врху. По трави се постављају притисци – облице које су повезане на врху међусобно. Њихова улога је да се спречи развјавање покривача. Врата су углавном донета од куће и припремљена раније. При врху кулаче оставља се отвор од дрвених окорака или даски који надвисује површину крова до 30 см како не би дошло до паљења кровне површине топлотом од дима. Поред кулаче за људе налази се кулача за стоку испред које се налази ограда тор.

Закрајница или кућер је покретни облик чобанског стана. По организацији и конструкцији веома је слична до сада сачуваним примерцима са Златибора, Златара и Голије. На санкама се налазе ниски зидови и на њима двоводан кров. У њој је чобанин спавао и склањао се од лошег времена.

Полубрвнара-йолукамена кућа је сложенији облик који је делом сазидан од камена у сувозиду или кречном малтеру а делом од скелета с испуном од талпи. Локалне појаве танкослојевитих кречњака, који је погодан за обраду, посебно ако се уграђује у облику притесаних блокова, утицале су да буде често коришћен у градњи. Кров је на четири воде и покривен је шиндром. Унутрашњост објекта осветљавају врата јер нема прозора.

Сви примери најједноставнијих објеката, снимљени на планини Повлен, у односу на простор централне Србије, источне Босне и Херцеговине и северне Црне Горе имају велику сличност у организацији, конструкцији и обликовању. Сличности су разумљиве јер становништво наведених простора спаја исто порекло, делатност и путеви миграција.

Почетком 21. века долази до промене у начину живота становништва села која гравитирају планини Повлен. Преко два века устаљени циклуси пролећних и јесењих миграција престају и почиње нов начин коришћења земљишта на планини. Тиме објекти саграђени за потребе годишњег боравака сточара престају да имају функцију и престаје њихово одржавање. Како су саграђени од локалних и природних материјала временски услови полако разарају конструкцију. На неким парцелама уместо постојећих граде се нови објекти од тврдог материјала и покривени су керамичким црепом. Међутим, њихова организација показује много сличности с традиционалним решењима што се може делимично констатовати и у обликовању. Приказани облици становања на планини Повлен предста-

вљају последње примере најједноставнијих облика архитектуре који су и даље били у употреби. Због великог значаја за историју архитектуре уврштени су у пројекат новопланираног музеја народног градитељства „Повлен”.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ

Народни музеј Ужице, Етнографска збирка
Архива аутора (Душко Кузовић, Ужице)

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бугарски А. (1967). Скелетни систем градње у босанском сеоском градитељству, *Гласник земаљског музеја БиХ*, нова серија, 39: 101–112.
- Дероко, А. (1964). *Фолклорна архитектура у Југославији*, Београд.
- Дероко, А. (1968). *Народно неимарство 1 и 2*, Београд.
- Кадић, М. (1967). *Сптаринска сеоска кућа у Босни и Херцеговини*, Сарајево.
- Карановић, М. (1927). О типовима кућа у Босни, *Гласник земаљског музеја БиХ*, 39: 207–217.
- Којић, Б. (1941). *Архитектура српског села – Шумадија и Поморавље*, Београд.
- Којић, Б. (1949а). *Сптарска и сеоска архитектура у Србији*, Београд.
- Којић, Б. (1949б). Кућа кнеза Милоша у селу Горњем Црнућу, *Музеји*, 2: 143–144.
- Којић, Б. (1973). *Сеоска архитектура и руризам: теорија и елементи*, Београд.
- Крстановић, Б. (2000). „Динарска дводелна кућа” у области источне Србије: прилог за типологију народног градитељства Србије, *Гласник Етнографског института САНУ*, 49: 207–216.
- Крстановић, Б. и С. Кесић-Ристић (2002). Култна целина у Доњој Јабланици, *Саопштења*, 34: 337–337.
- Крстановић, Б. (2009). Народно градитељство општине Нови Пазар: карактеристике и резултати тереног истраживања, *Новопазарски зборник*, 32: 109–118.
- Крунић, Ј. (1983). Динарска дводелна кућа – њен значај и развој, *Ужички зборник*, 12: 354.
- Крунић, Ј. (1994). *Кућа и вароши у области Сптаре Рашке*, Београд.
- Крунић, Ј. (1996). *Баштина градова Средњег Балкана*, Београд.
- Кузовић, Д. (1996/1997). Народно градитељство на простору општине Косјерић, *Ужички зборник*, 25–26: 365–380 +14 табли.
- Кузовић, Д. (2012а). Конструктивна решења корпуса привредних објеката народног градитељства, *Гласник Етнографског музеја*, 76: 193–212.
- Кузовић, Д. (2012б). Народно градитељство – амбари у селима на јужним падинама планине Повлен, *Гласник – Историјски архив Ваљево*, 46: 108–117.
- Кузовић, Д. (2013а). Народно градитељство – кошеви у селима на јужним падинама планине Повлен, *Гласник – Историјски архив Ваљево*, 47: 83–98.
- Кузовић, Д. (2013б). Магазе и качаре у селима на јужним падинама планине Повлен, *Гласник Етнографског музеја*, 77: 121–148.
- Кузовић, Д. (2013в). Архитектура сеоске куће Ваљевске Колубаре и Подгорине од почетка 19. до половине 20. века, *Гласник Етнографског музеја*, 77: 85–119.
- Кузовић, Д. (2013г). Сеоска кућа на јужним падинама планине Повлен, *Зборник Мајице српске за друштвене науке*, 143: 321–354.
- Мићић, Љ. (1925). Златибор: антропогеографска испитивања, *Српски етнографски зборник*, књига 34, СКА, Земун 1925: 399–479.

- Ненадовић, С. (2002). *Илустрирани речник израза у народној архитектури*, Београд.
- Павловић, Д., (1962) *Цркве брвнаре у Србији*, Београд.
- Павловић, Љ. (1925). *Ужичка Црна Гора*, Београд.
- Павловић, Љ. (1930). *Соколска нахија*, Београд.
- Петровић, Ђ. (1955). *Народна архитектура, доксити и чардаци*, Београд.
- Пешић, Б. (1991). О пропорцијама динарске куће. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 15: 109–112.
- Пешић, Б. (1988) Традиционална сеоска кућа општине Рашка. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 12: 112–113.
- Поповић, Ј. (1928). Љетни станови (катуни) на Зеленгори, *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву*, св. 42: 174 – 181.
- Поповић, Ј. (1930). Љетни станови (стаје) на планини Враници, Маторцу и Шћиту, *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву*, 1: 160–164.
- Поповић, Ј. (1934). Љетни станови (стаје) на Прењ-планини, *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву*, 30: 100–105;
- Поповић, Ј. (1935). Летњи станови на планинама Пласи, Мухарници и Чврсноци, *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву*, 1: 139–146;
- Поповић, Ј. (1937). Љетни станови на Радуши и Љубуши, *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву*, 2: 73–104;
- Поповић, Ј., (1940) Летњи станови (насеља) на Хрбљини и Кругу, *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву*, 1: 68–74.
- Солдо, Ш. (1932). *Типови кућа и зграда у пређашњој Босни и Херцеговини*, Београд.
- Финдрик, Р. (1995). *Народно неимарство*, Сирогојно.
- Финдрик, Р. (1998). *Динарска брвнара*, Сирогојно: Музеј „Старо село”.
- Финдрик, Р. (1999). *Вајати : знамење младости : вајаш, зграда, ћирем, вајаш за ђосија*, Сирогојно.
- Цвијић, Ј. (1966). *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд.
- Креševljaković, Н. (1957). *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Naučno društvo NR BiH.
- Kuzović, D. (1996). Folk architecture in Kosjerić, *Architecture – Urbanism at the Turn of the III Millennium: proceedings of the International Conference „Architecture and Urbanism at the Turn of the III Millennium”*, Beograd: Arhitektonski fakultet, Vol. 1: 589–595.
- Kuzović, D. (2012). Constructive solutions of cabins on southern slopes of Povlen mountain, „Science and higher education in function of sustainable development – SED 2012”, Ужице. < <http://vppts.edu.rs/sed12/civil-engineering.html> >

ПОРЕКЛО ИЛУСТРАЦИЈА

- Слика 1–23: Аутор (Душко Кузовић, Ужице).
- Слика 24–28: Народни музеј Ужице, Етнографска збирка (снимио Новак Живковић).
- Слика 29: А. Дероко, *Народно неимарство*, I: село, Београд 1968 (сл. 2).
- Слика 30: Ј. Поповић (1930). Летњи станови на Враници, Маторцу и Шћиту, *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву*, 1: 160–164;

SHEPHERD SUMMER HOUSINGS IN POVLEN MOUNTAIN

by

DUŠKO KUZOVIC
Kosovska 18, Užice, Serbia
dkuzovic@gmail.com

NEDELJKO B. STOJNIC
„Jaroslav Černi” Institute for the Development of Water Resources (JCI)
Jaroslav Černi 80, Pinosava, Belgrade, Serbia
stojnic.nedeljko@gmail.com

SUMMARY: During a research conducted between 1996 and 1998 there were observed a number of examples of shepherd summer housings in Povlen mountain (1,347 m) in Serbia. These buildings were used from spring to fall, and inhabited by residents of nearby villages Makovište and Taor.

Building organization is single-spaced. Construction of dwellings ranging from simple objects such as „kucer”, then „kulaca” covered with hay, objects made of stone and wooden slabs to objects with nailed slats. Building material, wood and stone, is of local origin. Stone is partially hewn and appears in the form of thin layers of limestone and it is easy for handling. All buildings are covered with shingle. The buildings are located on unfenced plots along with livestock buildings. This paper focuses on organization, construction and shaping of these facilities.

KEYWORDS: Povlen, „kulača”, „kućer”, house with „prikovci”, Dinara type log cabin, sheperds summer housing, hewn stone

ДОПРИНОС ДЕЈВИДА ХАРВИЈА УРБАНОЈ СОЦИОЛОГИЈИ

МАРИЈА ЦВЈЕТКОВИЋ

Суботица, Србија
marijacvj@gmail.com

САЖЕТАК: Дејвид Харви је неомарксистички теоретичар утицајан у више дисциплина. У раду се анализира његова специфична употреба Марксове теорије као допринос урбаној социологији. Посматрајући градове у контексту константне потребе капитализма за превазилажењем проблема прекомерне акумулације капитала, Харви урбанизацију види као битан чинилац капиталистичког развоја. Са неолиберализмом, као својеврсним пројектом за обнову класне моћи, интензивирао се начин решавања и измештања капиталистичких контрадикција уз помоћ тзв. акумулације развлашћивањем, која резултира повећањем урбане сегрегације. Стога, Харви захтева праведније градове, у којима интерес приватног капитала неће бити одлучујући чинилац обликовања градова. Харвијев марксизам је заводљив, али такође подлеже и бројним критикама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: акумулација развлашћивањем, Дејвид Харви, неомарксизам, урбана социологија

Неомарксистички правац унутар урбане социологије не може да прође без помена утицајног географа Дејвида Харвија, чији рад балансира између неколико дисциплина. Дуги низ година бави се проучавањем Марксовог *Капитала* за који тврди да је од великог значаја за разумевање данашње економске и урбане кризе. Највећу инспирацију и црпи из оригиналног Марксовог дела, покушавајући у географску дисциплину да имплементира дијалектички материјализам. Свој приступ назива *дијалектичко-географским материјализмом*. Иако за себе тврди да није активиста, неретко га описују као таквог, због укључености у разне кампање, поготово у Балтимору [Gregory 2006].

Дејвид Харви има огроман утицај на бројне теоретичаре различитих дисциплина. Његова цитираност показује да по броју цитата не заостаје за Улрихом Беком (Ulrich Beck), Мишелом Фукоом (Michel Foucault), Бруном Латуром (Bruno Latour) и Мануелом Кастелсом (Manuel Castells). Превођен је на бројне језике и одржава предавања широм света која бележе

огромну посећеност. Најгел Трифт (Nigel Thrift) је покушао да одгонетне разлог Харвијеве популарности и нуди неколико објашњења. Наиме, Харвијева теорија је привлачна мислиоцима левичарске оријентације. Он нуди теоријску сигурност, снажну и јасну причу, а његово становиште и критика предаторског капитализма су постојани. Отворено флертује са стратегијама које повећавају циљну читалачку групу. Популарности доприносе и бројна предавања која држи широм света, пошто и физички присутан промовише своју теорију [Thrift 2006].

Харви је у свом интелектуалном раду доживео преокрет методолошке позиције. Раније радове карактерише формални приступ и употреба хипотетичко-дедуктивне методе. Касније, Харви се окреће Марксу и дијалектичкој методи. Географ Тревор Барнс (Trevor Barnes) ову трансформацију види као две фазе Харвијевог интелектуалног рада: фазе дедуктивног и дијалектичког Харвија [Barnes 2006].

Дедуктивни Харвијев период карактерише залагање за научни приступ зарад стварања генерализација и закона у географској дисциплини. Писао је за време такозване квантитативне револуције, која је представљала покрет удаљавања „традиционалне регионалне географије, ка формалној просторној науци” [Gregory 2006: 3]. Харви својим доприносом подржава ову промену истичући потребу за научно оријентисаном теоријом. Објашњење и интерпретација догађаја зависе од квалитетне теорије, а оно што теорију чини таквом јесу математика, прецизно дефинисање концепата и њихових међусобних односа, јасна верификациона правила и рационалност [Barnes 2006: 33].

Прешавши на Џон Хопкинс универзитет (Johns Hopkins University) у Балтимору 1969. године, Харви постаје критичан према свом претходном раду. Квантитативну револуцију види као мање релевантну, док његов нови циљ постаје креирање револуционарне теорије. Иако је нова позиција драстично другачија, постоје одређени континуитети с његовим претходним радом, а нови приступ представља „нешто између дедукције и дијалектике” [Barnes 2006: 42].

Харви се у последње време бавио и темом неолиберализма, за коју се заинтересовао на једној конференцији о неолиберализму, одржаној 2001. године. Тада почиње да увиђа значај заокрета економске политике крајем седамдесетих година двадесетог века [Harvi 2012]. Објављује *Прогнозе неолиберализације* [2005], *Крајњу историју неолиберализма* [2012] и радове на тему неолиберализма.

МАРКСИЗАМ ДЕЈВИДА ХАРВИЈА

Харви је почетком 70-их година 20. века у Балтимору био члан читалачке групе Марксовог *Кайиџала*, што га је подстакло на дубље изучавање овог дела. Харви се најчешће враћа оригиналном Марксовом делу, а од каснијих марксиста издваја Анрија Лефевра (Henri Lefebvre). У књизи *Границе кайиџала* [Harvey 2006] нуди своју ревизију Марксове политичке економије. Наиме, његова експлицитна намера није била да драстично мења Марксове поставке, али се дешава и да Харви у потпуности испра-

вља Маркса. Према Алексу Калиникосу (Alex Callinicos), ово је једна од дистинктивних карактеристика Харвијевог марксизма, а остале су: увођење просторне категорије у дијалектички материјализам, кокетирање с постмодерним темама, политички активизам [Callinicos 2006].

Као проблем иманентан капитализму, прекомерна акумулација капитала представља његов изазов с немогућношћу да се реинвестира по већој профиној стопи. Прекомерна акумулација подразумева „стање где вишкови капитала (можда праћени вишковима радне снаге) леже неискоришћени без профитабилних исхода на видуку” [Harvey 2003a: 149] што умањује вредност новца, производа и радне снаге. Прекомерна акумулација је општа капиталистичка контрадикција. Манифестације прекомерне акумулације капитала су бројне: прекомерна производња робе и презасићено тржиште, неискоришћен вишак константног капитала, вишак новчаног капитала и инфлација, вишак радне снаге, ниске најамнине, незапосленост, пад каматних, профитних и рентних стопа [Harvey 2006].

Приликом објашњења економских криза, Харви се ослања на Маркову тенденцију пада профитне стопе и смешта је у први ток кризе, који се повезује с проблемом прекомерне акумулације капитала. Да би се она превазишла, инвестира се у простор и урбанизацију који апсорбују вишак вредности и привремено решавају проблем. Улагање у простор, такозвани просторни фикс (spatial fix), само је привремено решење, пошто је прекомерна акумулација у сржи капитализма. У другом току кризе вишак капитала премешта се у финансијску сферу и финансијско тржиште добија на значају [Callinicos 2006].

Предаторски моменат превазилажења проблема прекомерне акумулације капитала и обнове класне моћи представљен је у концепту *акумулација развлашћивањем*, који он заснива на примарној акумулацији капитала схваћеног у Марковом кључу. Клице борбе против ове акумулације развлашћивањем јављају се у урбаним социјалним покретима, али недовољно повезаним, јер не умеју да трансцендирају партикуларизам који им је укоренен.

О ГРАДОВИМА

Харви користи тржишни механизам за објашњење урбаног развоја и урбане сегрегације. Занимајући се за урбане неједнакости он се окреће Марксу и Енгелсу. Енгелс му је послужио као инспирација захваљујући проучавању уклањања видљивих последица неједнакости у граду [Zukin 2006]. Енгелс из описа нехуманих услова у којима се налазе раднички квартави уочава да се они смештају на местима где не постоји могућност учесталог контакта припадника радничке и припадника средње или више класе. Урбани размештај одликује лицемерје које покушава да уклони оно „што би могло повредити око и нерве буржоазије” [Engels 1977: 52]. Закон тржишта одређује да актери који су боље позиционирани на друштвеној лествици могу себи да приуште уређен, прозрачан и чист део града, с добром социјалном климом. Неки други, на незавидном месту друштвене хијерархије, системски су терани у лошије услове.

Чикашка школа са својом теоријом концентричних зона успела је да се дотакне политичко-економског момента за којим Харви трага у проучавању урбаног развоја, али није успела адекватно да интегрише конфликт [Zukin 2006]. Критикујући чикашку школу, Дејвид Харви се оријентише на капитализам и његова правила која реструктурирају урбани простор. Профит је основа која развија неки простор, док други изоставља из тока инвестиција, што је разлог неједнаког урбаног развоја и урбаних тензија. „Просторни план и архитектонска обележја градова одраз су сукоба између различитих група у друштву” [Gidens 2003: 590].

Довољан показатељ економског конфликта у граду јесу различите висине ренте. Харви критикује неокласично хармонично схватање ренте. На сличан начин као што неокласичари цене виде као прост индикатор односа понуде и тражње, ту функцију имају и ренте, као показатељ употребе са одређеног простора. „У критиковању ове идеје о ренти, Харви поново уводи три категорије диференцијалне, монополистичке и апсолутне ренте” [Short 1996: 106]. Рента је начин наплаћивања коришћења нечијег приватног власништва и показатељ је моћи приватног власника. Висина ренте варира јер повољнији терени за инвестирање, због добре географске локације, јефтинијих трошкова или погодне радне снаге, чине одређено земљиште популарно, што повећава висину ренте и подиже трошкове инпута [Vujić i Petrović 2005].

Дејвид Харви се у великој мери ослања на теорију Анрија Лефевра, поготово када говори о вези капиталистичке репродукције и урбанизације. Оно што у Марковом *Капиталу* смета Харвију јесте претерани нагласак на темпоралности, уз занемаривање просторне димензије, коју Харви покушава да учита у Маркову теорију. Производња простора омогућава решење за кризу акумулације капитала, али исто тако овај метод ствара и извесна ограничења када је у питању превазилажење кризе [Gregory 2006].

Харви није иновативан у укључивању просторне димензије у Маркову теорију. Лефевр је град видео као машину за концентрацију вишка вредности, а урбаном простору додељује значајно место у производњи вишка вредности и види га као робу. Простор је инструментализован и предмет је производње схваћене у ширем смислу. Производња се више не схвата у уском смислу као производња унутар предузећа, већ се тежиште помера на друштвену производњу простора. Урбанизам супституише индустријализацију и постаје главни капиталистички погон, при том вешто прикривајући свој класни карактер и укљученост у производњи вишка вредности [Lefevr 1974]. Према Лефевру, „у мери у којој опада део глобалног вишка вредности, обликованог и оствареног у индустрији, повећава се део вишка вредности обликованог и оствареног спекулацијом некретнинама и изградњом некретнина” [Vujić i Petrović 2005: 39].

Харви посматра урбанизацију као класни феномен, јер пренос вишка вредности из једног простора у други омогућава само малобројним групама на вишем степену стратификационе лествице да имају контролу над њим. Капитал је увек у потрази за вишком вредности који настаје из

вишка производа, а урбанизација апсорбује овај вишак, тако да постоји снажна веза капиталистичког развоја и урбанизацијских токова. Константна потреба за апсорпцијом капиталистичког вишка вредности наилази на бројне препреке и, уколико се оне не превазиђу, прете да створе кризу која умањује вредност вишка производа, новца и радне снаге [Harvey 2003a; Harvey 2006; Harvi 2013].

Пример Барона Османа, градоначелника Париза за време Наполеона, добро показује начин на који урбанизација учествује у акумулацији капитала, уз истакнуту улогу државе као гаранта. Барон Осман је у потпуности изменио изглед Париза, изградивши широке и уредне булеваре и улице под правим угловима на месту уских, изувијаних и спонтано насталих уличица. Ова реконструкција запослила је радну снагу, али и апсорбовала огромне количине капитала, што је удвостручило вредност земљишта. Друга страна медаље читавала се у креирању нове просторне сегрегације. Индустрија је у потрази за јефтинијим трошковима измештена ван центра, а с њом одлазе и радници, који себи не могу да приуште живот у реконструисаном делу града. Контрадикторност урбаног развоја јесте отворен простор за капитал, а затворен за групе нижег имовинског статуса [Harvi 2013]. Оно што је заједничко обнови Париза и данашњој урбаној обнови јесу поништавање простора од стране времена и креативна деструкција. Креативна деструкција повезана је с потрагом за профитабилним регионима којег прати вишак апсорпције капитала кроз урбанизацију и она је деструкција по ниже класе [Zukin 2006].

Битан процес социјалне стратификације јесте резиденцијална диференцијација. Осећај заједништва између становника истих резиденцијалних арена произилази из сличног начина живота и искуства. „Социјалне неједнакости и социјалне слике продукују се и репродукују у урбаном мозаику града” [Short 1996: 106]. Осећај територијалности и заједништва класно је одређен. Они који припадају вишим лествицама социјалне хијерархије нису у великој мери везани за територију и њене локалне норме и вредности. Они поседују моћ да утичу на простор, а самим тим и да „искључе нежељене елементе” [Harvey 2003: 371]. С друге стране, групе на нижим позицијама на стратификационој лествици немају ову моћ, тако да су принуђене на везаност за простор који себи могу да приуште. Чешћи контакт с групама које су у сличној ситуацији развијају јачу везаност за заједницу и локални простор [Harvey 2003].

Према Марксу, конкуренција ће увек довести до стварања монополских ренти, пошто на тржишту опстају они који најбоље превазилазе своју конкуренцију. У сржи капитализма јесте да тежи централизацији. Зато неолиберална слобода тржишта и подразумева монополе. Монополске ренте се лако одржавају у протекционистички настројеној спољнотрговинској политици, где се кроз контролу увоза одржава монополистичка позиција. У либералној политици спољне трговине, где су границе пропусне, монополске ренте се одржавају уз помоћ централизације капитала и законским осигурањем приватног власништва. Монополске ренте омо-

гућене су оним приватним власницима чије локације поседују нешто јединствено и аутентично [Harvey 2002; Harvi 2013].

Постоји контрадикција која обавезно прати одржавање монополских ренти и побија њихово дејство. Ако аутентичност неке локације изнесемо на тржиште, ове аутентичности теже да се изгубе. Комерцијализација и демократизација производа у најширем смислу води губитку монополских предности. Комодификација подразумева да се и културни производи понашају као роба. Јединственост културних производа омогућава монополску ренту, али што више они постају део тржишта, то се више стандардизују и повлађују укусима потрошача. С овом контрадикцијом суочавају се и градови који покушавају да буду конкурентни. Улагање града у образовање, инфраструктуру и технологију представља стратегију зарад привлачења инвестиција и покушај стварања монополских ренти [Harvey 2002; Harvi 2013].

Харви прихвата Марксов став да капитал руши просторне баријере, поништавајући простор временом, што је последица промене технолошке основе која смањује време обрта капитала. Смањење времена потребног за обрт био је нужан услов за транзицију ка флексибилној акумулацији капитала. Касних 60-их година 20. века, фордизам се напушта и режим акумулације прелази на начин флексибилне акумулације. Овде се Харви надовезује на регулациону теорију. Прелазак на флексибилну акумулацију види кроз призму временско-просторне компресије. Утицај флексибилне акумулације на урбану конкуренцију резултирао је све већом неједнакошћу у дистрибуцији богатства и у неједнаком географском развоју.

Како урбана конкуренција захтева и рад на иновацијама које би град могао да понуди, то значи да је конкуренција један од узрока за промовисање нових животних стилова кроз подилажење потрошачима, а самим тим и прелаза ка постмодернизму у урбаној култури [Harvey 2003]. Постмодернизам је одговор на флексибилни режим акумулације. Транзиција из фордизма у режим флексибилне акумулације рефлектује се како на економском, тако и на уметничком плану. Постмодернизам се у урбаном смислу односи на „раскид с идејом да планирање и развој треба да се усредсреде на масовност, техничку рационалност” [Harvey 2003: 363].

Растакање фордистичког и прелазак у постфордистички режим на урбаном нивоу изнедрило је урбано предузетништво као облик управљања који би градове требало да учини конкурентнијим и флексибилнијим на макропромене. Заокрет ка предузетништву подразумева креирање таквих градова који постају атрактиван мамац за глобални капитал и који су довољно флексибилни и иновативни да доскоче променљивој ситуацији на глобалном тржишту [Harvi 2005].

Предузетничка оријентација града подразумева креирање његовог имица. Град постаје производ чија продаја зависи понајвише од доброг маркетинга. Аутентичне карактеристике једног града спадају у његов симболички капитал. Бурдије је писао о значају колективног симболичког капитала и ову је идеју Харви пригрлио, али и модификовао, јер он симболички капитал „повезује с простором пре него са социјалним гру-

пама” [Zukin 2006: 117]. Борба за креирањем симболичког капитала града и његово конвертовање у економски капитал има неизвесан исход због промене трендова или укуса потрошача. Константна потрага за иновацијама које би привукле потрошаче доводи и до прекомерне презасићености иновацијама [Harvey 2003].

НЕОЛИБЕРАЛИЗАМ

У литератури је препознато неколико погледа на неолиберализам. Он се посматра као: идеолошки хегемони пројект, политика и програм, државна форма и као управљаштво (governmentality), схваћено у Фуковом кључу [Springer, према Ward and England 2007]. Прва позиција неолиберализам види као утицај моћних група на остатак друштва зарад одржавања свог положаја и ту бисмо могли да сместимо Харвија.

Приликом проучавања неолиберализма, Харви покушава да схвати овај феномен не одступајући од претходних теоријских поставки. Неолиберализам види као пројекат који обнавља моћ више класе. Такозвано слободно тржиште и здрава конкуренција постоје само у теорији, док у стварности тржиште нужно постаје монополистичко. Дерегулација отвара нова тржишта за улагање, порези на инвестиције се смањују, а редукују се социјални издаци, тако да само актери с повољном економско-социјалном позицијом напредују у капиталистичкој трци акумулације капитала [Harvi 2012]. Харви се слаже са Стиглицовим (Joseph Stiglitz) закључцима да се неолиберализам није догодио случајно. ММФ се није сам реформисао у неолибералном правцу, већ је била потребна политичко-економска подршка појединаца који имају моћ доношења одлука [Stiglic 2004].

Неолиберализам се одржава због своје флексибилности и лаког прилагођавања различитим друштвеним покретима и идеологијама у потрази за самопотврдом. Кокетирање с неоконзервативизмом један је од покушаја ове идеологије да пронађе ширу легитимацијску основу. Неолиберализам одликује и промена медијског дискурса, што мења концептуални апарат и ставове рецепијената медијских садржаја. Промовише се предузетничко понашање, самоодговорност, индивидуализам и индивидуална слобода. Међутим, Харви неретко критикује овако схваћен идеал слободе, јер је он само легитимација за слободно тржиште и неометану акумулацију капитала чија је нужна последица неједнак развој и поларизација друштва. Ипак, неолиберализам губи легитимитет. За време економске кризе неретко служи као декларативна стратегија, док се заправо државе окрећу примењивим мерама. Такође, земље у транзицији су економски боље прошле уколико се нису догматски придржавале неолибералних убеничких правила [Harvi 2012].

Харви проучава и утицај неолиберализма на урбану сферу. Заокрет ка неолибералним стратегијама урбаног управљања је одговор на интензификацију урбане конкуренције. Као пример урбане неолиберализације Харви наводи Њујорк. У њему се препознаје прилагођавање града тржишним

токовима и редукција средстава добијаних од стране државе, као и неравномеран развој различитих делова града у односу на то у којој мери су лукративног карактера [Harvey 2010]. Аутори који се баве урбаним неолиберализмом ретко заобилазе Харвија, било да га користе као основу својих запажања или критике, или га само успутно помињу. Ово се понајвише односи на географе критичке оријентације који се баве овом темом.

АКУМУЛАЦИЈА РАЗВЛАШЋИВАЊЕМ И ПРАВО НА ГРАД

Принцип акумулације капитала којим је успостављен капитализам Дејвид Харви види као активан и у модернијем облику и назива га *акумулација развлашћивањем*. Овакав вид акумулације присутан је у свим облицима капитализма, али с неолиберализмом он поприма веће размере. Неолиберални урбани развој може се посматрати из перспетиве ове предаторске акумулације. Њено теоријско исходиште јесте концепт првобитне акумулације капитала, али онако како ју је сам Маркс описао у *Капиталу* [Marks 1971]. Харви првобитну акумулацију капитала види и у данашњем систему, мењајући њен назив, али суштина остаје иста. Све већа приватизација у неолиберализму велики део јавне сфере приводи у приватне руке и ставља га на располагање само неколицини с врха стратификационе лествице. Принципом акумулације развлашћивањем Харви објашњава начине на које капитал излази из кризе прекомерне акумулације.

Четири главна обележја овог вида акумулације јесу: 1. приватизација и комодификација, 2. финансијализација, 3. управљање и манипулација кризама, 4. државне прерасподеле [Harvey 2005; Harvi 2012]. Укратко, *комодификација* означава претварање у робу онога што до тада није имало то својство. *Приватизација* је прелазак из јавног у приватни сектор. Могућност обликовања (урбаног) простора сразмерна је количини приватне својине. *Финансијализација* подразумева повећање броја финансијских трансакција. Финансијски капитал и кредитни систем су предаторске методе акумулације развлашћивањем. Након 1973. године финансијализација је узела огромног маха, тако да је овај метод у много већој употреби у последње време и Марксов *Капитал* је примењивији на последњих неколико неолибералних деценија него што је то случај с периодом после Другог светског рата.

Управљање и манипулација кризама подразумевају намерно стварање дужничке кризе неке земље. Што се тиче *државних прерасподела*, ту Харви мисли на одвајање од модела класног компромиса као стратегије послератног изграђеног либерализма када је помоћ централне владе била усмерена ка нижим класама, а не искључиво у корист корпорацијама. Једна од политика акумулације развлашћивања неолиберализма представља прелазак „заједничких својинских права освојених кроз године напорне класне борбе (право на државну пензију, на благостање, на национално здравство) у приватни домен” [Harvey 2003a: 148].

Приватизација уз редукцију социјалних издавања Харвију указује на фаворизованост виших класа од стране државе. Уз помоћ акумулације

развлашћивањем у неолиберализму је дошло до обнове класне моћи [Harvi 2012]. Оно што је новина у неколико претходних деценија су и нове методе акумулације развлашћивањем, као што је, на пример, такозвана *шок транзиција*, експресна транзиција од комунизма ка капитализму, или маневрисање интелектуалним правима и патентима, што у крајњој инстанци води ка стварању монопола, попут монопола фармацеутских кућа [Harvey 2003a].

Харвијева књига у којој пише о акумулацији развлашћивањем носи назив *Нови империјализам* [2003a]. Империјализам је једно од решења капиталистичке прекомерне акумулације. Није реч само о војним интервенцијама, већ и о економском империјализму успостављеном уз помоћ међународних институција које обезбеђују оквир међународне трговине, доприносећи осигурању монополистичке позиције оних капиталистичких држава које већ доминирају тржиштем. Битан механизам акумулације развлашћивањем јесте принуда на отварање тржишта [Harvey 2003a: 182]. Акумулација развлашћивањем отвара пут привременом превазилажењу проблема прекомерне акумулације капитала тако што снижава трошкове инпута и окреће капитал ка профитабилној рути.

Харви захтева отворену демократију и социјалну једнакост која превазилази наводну једнакост на тржишту. Критикује обоготварање приватне својине јер могућност креирања простора има само врх стратификационе лествице. Позива на борбу против предаторског начина урбанизације, као и на демократску контролу над вишком производа, институционалну одговорност и транспарентност, залажући се за проширење концепције права на животну прилику, критику и јавну имовину [Harvi 2012]. Критика привилеговања права приватног власништва окреће Харвија концепту *права на град*. Ово право подразумева полагање права „на неку врсту обликујуће моћи над процесима урбанизације, над начинима на које се наши градови граде и обнављају” [Harvi 2013: 27].

Истичући већи револуционарни потенцијал урбаних социјалних покрета у односу на револуционарни потенцијал радника у фабрикама или политичких партија, Харви се ослања на Лефевра који револуционарне покрете смешта у урбани контекст [Harvi 2013]. Револуционарна класа која настаје у урбаном оквиру је фрагментирана, хетерогена и дезоријентисана. Зато све неповољнији положај радничке класе под утицајем неолибералне идеологије није изазвао масовну побуну, већ само фрагментарне изливе незадовољстава и урбане покрете који не трансцендирају локалност. Опозиција оваквог типа не уме лако да се уздигне изнад свог контекста и схвати да проблеми против којих се сви боре јесу одраз акумулације развлашћивањем и да тај најмањи заједнички именитељ може да их уједини и тиме ојача [Harvi 2012].

Харви се користи концептом *милићантинског партикуларизма*, преузетим од Рејмода Вилијамса (Raymond Williams), а који се односи на контекстуалну укореењеност различитих социјалних покрета. Харвијево залагање за право на град требало би да „прошири хоризонте ‘милитантних партикуларизама’” [Callinicos 2006: 51] антикапиталистичких социјалних

покрета. Изнад партикуларизама се издиже класна подела јер је капитализам глобални феномен. Класни идентитет није милитантна партикуларност, већ такав идентитет који „узимајући глобалност капитала, преошћује локално и глобално” [Wright 2006: 94].

КРИТИКА

Теорија Дејвида Харвија неретко је критикована. Како то Џон Рени Шорт (John Rennie Short) сматра, „данас је модерно одбацивати рад Дејвида Харвија” [Short 1996: 108], поготово из постмодернистичког угла. Слаба тачка Харвијеве теорије уједно је и оно што исту чини толико примамљивом, а то је његова јасноћа и конзистентност. Највише критика добија због своје марксистичке оријентације, као и због посвећености термину *класе*, који истиче само економске разлике унутар друштва, а занемарује остале димензије. Харви под утицајем критика попушта и уводи нове елементе у своју теорију (род, културу), али никада не одустаје од идеје да су класне разлике најбитније социјалне разлике у капитализму [Wright 2006]. Проблем је што се класна борба заташкава и не назива правим именом, док се у јавности ствара став да је ова категорија беспотребна и превазиђена [Harvi 2012]. Ипак, урбани актери налазе се у много комплекснијем положају хетерогених улога и статуса, него што то Харвијева класна поларизација одсликава.

Проблематична је и верификација Харвијеве револуционарне теорије, јер је репрезентација стварности занемарена у корист њене промене. Револуционарна теорија нуди објашњење постојеће стварности, али се и потврђује кроз свој еманципаторски потенцијал, тако да је верификована тек када постаје пракса. Критеријуми попут остварених потенцијала револуционарне теорије исувише су апстрактни да би теорија била научно тестирана [Barnes 2006].

Харвија критикују и због ослањања на концепт вредности који види као основу политичке економије, али и због тезе да је прекомерна акумулација капитала иманентна капитализму. Тачније, проблематична је његова поједностављена унутрашњо-спољашња дијалектика, која види само тенденцију ка прекомерној акумулацији као унутрашњој противречности капитализма и спољашњим превазилажењима ове противречности у виду просторно-темпоралних фиксева, девалуацији капитала и повратку акумулацији развлашћивањем [Doel 2006].

Недостатак Харвијевог рада, који и сâм признаје, јесте да је он географски ограничен. Концентрисан је углавном на Европу и Северну Америку. Међутим, у *Крајњој историји неолиберализма* [Harvi 2012], он се фокусира на неолиберални развој и у другим деловима света. На пример, он овде читаво поглавље посвећује специфичном кинеском неолибералном путу. Такође, у поглављу о неједнаком географском развоју, он обраћа пажњу и на Јужну Кореју, Мексико и Аргентину, али још увек ова разматрања остају на „агрегатном, макро-нивоу” [Gregory 2006: 23].

Капитал је главни агенс обликовања урбаног простора и социјалне сегрегације. Урбани развој посматра се кроз призму потраге за апсорпцијом вишка капитала, како би се акумулација капитала неометано одвијала. Објашњавајући градове као машине за циркулацију капитала, он запада у ситуацију да све дистинктивне карактеристике градова посматра са становишта капиталистичке профитабилности или потенцијалне примамљивости инвеститорских финансија, или експлоатисаности од стране капитала, занемарујући културну димензију градова. Ипак, оптужбе за економски редуccionизам Харви види као поједностављење његове теорије [Harvi 2013: 155].

ЗАКЉУЧАК

Урбана социологија прихватила је Харвија као теоретичара равноправног осталим неомарксистима, попут Кастелса и Лефевра. Харви подсећа социологе колико је Марксова политичка економија актуелна теоријска парадигма за проучавање урбане социопросторне сегрегације. Уз Харвија немогуће је занемарити релевантност проучавања економске димензије урбане стварности.

Његова хуманистичка оријентација и залагање за праведније градове чине га интересантим за бројне урбане покрете и активисте. Харви је мислилац који инспирише на разматрање превазилажења неправедног друштва. „Конзистентност његове критике, као и његова непоколебљива посвећеност ‘животним просторима’ у односу на просторе капитала, тера нас да континуирано мислимо о промени правила” [Zukin 2006: 120].

Харви урбаној социологији нуди Марксову политичку економију допуњену просторним категоријама и прилагођену потребама ове дисциплине. Урбана социологија добија Маркса филтрираног кроз Лефеврову мисао, али представљену на знатно једноставнији начин. Оно што га чини популарнијим од Лефевра јесте једноставан и јасан став, као и предузетнички однос према сопственој теорији. Честа предавања и заводљивост Харвијеве мисли доприноси томе да се он у научном свету понаша управо као што се понашају и успешни градови прешавши на предузетничку оријентацију. Управо овим Харви је обезбедио себи популарну позицију звезде-теоретичара, познатог у бројним дисциплинама. Социолози би од Харвија могли да уче како да утичу на препознатљивост својих доприноса.

Битан Харвијев допринос је у томе што посредно служи као популаризатор урбане социологије, али и као специфичан мост између различитих дисциплина. Критички географи преко његове теорије долазе у контакт с Лефевром и осталим ауторима урбане социологије, док истовремено и социологе отвара према географима, урбанистима, економистима и теоретичарима осталих дисциплина. Ова комуникација веома је битан сегмент у превладавању дисциплинарне ограничености социологије која може бити кобна по њу саму.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Barnes, Trevor (2006). Between Deduction and Dialectics: David Harvey on Knowledge. In: Noel Castree & Derek Gregory (eds.). *David Harvey: A Critical Reader*. London: Blackwell Publishing, 26–46.
- Callinicos, Alex (2006). David Harvey and Marxism. In: Noel Castree & Derek Gregory (eds.). *David Harvey: A Critical Reader*. London: Blackwell Publishing, 47–54.
- Doel, Marcus (2006). Dialectical Materialism: Stranger than friction. In: Noel Castree & Derek Gregory (eds.). *David Harvey: A Critical Reader*. London: Blackwell Publishing, 55–79.
- Engels, Fridrih (1977). *Položaj radničke klase u Engleskoj*. Beograd: Prosveta.
- Gidens, Entoni (2003). *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Gregory, Derek (2006). Introduction: Troubling Geographies, in: Noel Castree and Derek Gregory (eds.), *David Harvey: A Critical Reader*. London: Blackwell Publishing, 1–25.
- Harvey, David (2003). Flexible Accumulation through Urbanization: Reflections on 'Post-modernism' in the American City. In: Ash Amin (ed.). *Post-fordism: A Reader*. London: Blackwell Publishing, 361–386.
- Harvey, David (2006). *Limits to Capital*. London: Verso.
- Harvey, David (2010). Neoliberalizam i grad. *Diskrepancija*, X, 14–15: 93–104.
- Harvey, David (2005). *Spaces of neoliberalization: towards a theory of uneven geographical development*. Heidelberg: Franz Steiner Verlag.
- Harvey, David (2002). The Art Of Rent. *Socialist Register*, 38: 93–110.
- Harvey, David (2003a). *The New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Harvi, Dejvid (2012). *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Harvi, Dejvid (2005). Od menadžerstva ka preduzetništvu: transformacija gradske uprave u poznom kapitalizmu. U: Sreten Vujović i Mina Petrović (ur.), *Urbana sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 208–217.
- Harvi, Dejvid (2013). *Pobunjeni gradovi: od Prava na grad do Urbane revolucije*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Lefevr, Anri (1974). *Urbana revolucija*. Beograd: Nolit.
- Marks, Karl (1971). *Kapital: kritika političke ekonomije I–III*. Beograd: BIGZ.
- Short, John Rennie (1996). *The Urban Order: An Introduction to Cities, Culture, and Power*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Springer, Simon (2012). Neoliberalism as discourse: between Foucauldian political economy and Marxian poststructuralism. *Critical Discourse Studies*, 9(2): 133–147.
- Stiglic, Džozef (2004). *Protivrečnosti globalizacije*. Beograd: SBM-x.
- Thirft, Nigel and David Harvey (2006). A Rock in a Hard Place. In: Noel Castree and Derek Gregory (eds.). *David Harvey: A Critical Reader*. London: Blackwell Publishing, 223–233.
- Vujović, Sreten i Mina Petrović (2005). O klasičnoj i novoj urbanoj sociologiji. U: Sreten Vujović i Mina Petrović (ur.). *Urbana sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 13–65.
- Wright, Melissa (2006). Differences that Matter. In: Noel Castree and Derek Gregory (eds.). *David Harvey: A Critical Reader*. London: Blackwell Publishing, 80–101.
- Zukin, Sharon (2006). David Harvey on Cities. In: Noel Castree and Derek Gregory (eds.). *David Harvey: A Critical Reader*. London: Blackwell Publishing, 102–120.

DAVID HARVEY'S CONTRIBUTION TO URBAN SOCIOLOGY

by

MARIJA CVJETKOVIĆ
Subotica, Serbia
marijacvj@gmail.com

SUMMARY: David Harvey is a neo-Marxist theorist influential in many disciplines. This paper analyses his specific use of Marx's theory as a contribution to urban sociology. Observing cities in the context of a constant need of capitalism to overcome the problem of over-accumulation of capital, urbanization is seen as an important factor of capitalist development. Methods of temporary relocation and resolutions of capitalist contradictions, with the help of so-called accumulation by dispossession, are intensified in neo-liberalism, which is seen as a project for the restoration of class power. Therefore, Harvey demands more equitable cities in which the interest of private capital will not be the main factor of their shaping. Harvey's Marxism is alluring, but it is also the subject of numerous criticisms.

KEYWORDS: accumulation by dispossession, David Harvey, neo-Marxism, urban sociology

УТИЦАЈ НОВОГ КОНЦЕПТА ИНОВАТИВНИХ СТРАТЕГИЈА НА ПОБОЉШАЊЕ ТУРИСТИЧКИХ УСЛУГА

ВЕРА МЕДИЋ

vera.medic@vojvodina.gov.rs

ДРАГИЦА КОЛЦИН

dragica.koldzin@vojvodina.gov.rs

Покрајинска влада

Покрајински секретаријат за науку и технолошки развој

Булевар Михајла Пупина 16, Нови Сад, Србија

САЖЕТАК: Промене у концепту иновација у смислу заокрета од затвореног ка отвореном моделу намећу потребу за прилагођавањем стратегија предузећа у складу с тим и активно укључивање корисника у иновациони процес. Стратегије би, због промена у односима између субјеката иновативне активности, потребе јачег повезивања и сарадње међу њима, као и промена у управљању интелектуалном својином требале да буду засноване на корпоративном предузетништву. Предмет овог рада је анализа утицаја новог концепта иновација и иновативних стратегија на побољшање туристичких услуга и истраживање начина на који корисници туристичких услуга могу да се укључе у иновациони процес.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: отворене иновације, корпоративне стратегије, туристичке услуге

Због промена у концепту иновација који је у последњих неколико година напредовао од традиционалног, линеарног модела, до модернијих приступа као што је системски, интерактивни модел иновација који почива на међузависности у иновативном процесу, дошло је и до промене у гледишту на правац иновационог процеса. Промене до којих је дошло огледају се у трансформацији ранијих чврстих граница компаније у полу-пропустљиве мембране, са циљем олакшавања кретања иновација између спољашњег окружења и унутрашњег истраживачко-развојног процеса у

компанијама. Главни правац тог процеса је потрага за новим идејама које имају тржишни потенцијал.

Основа дефиниције отворених иновација је у томе да фирме у отвореном моделу могу да комерцијализују како сопствене (интерне) тако и туђе (екстерне) идеје, односно технологију и да користе и унутрашње и спољашње ресурсе [Chesbrough 2003a]. Сходно томе и пројекти у отвореном процесу могу бити покренути како из унутрашњих, тако и из спољашњих извора, а нове технологије могу ући у пројекат у различитим фазама. Што се тиче пласирања пројеката на тржиште у овом моделу то може да се чини путем *out-licensing* и *spin-off* подухвата, али и као допуна традиционалним каналима продаје [Chesbrough 2003].

У отвореним иновацијама претпоставља се да предузећа могу и треба да користе спољне као и унутрашње идеје, и унутрашње и спољне путеве ка тржишту, како би се откриле и схватиле иновативне могућности [De Jong *et al.*, 2008]. Основна карактеристика отворених иновација је да се процес иновација не одвија нужно у границама фирме. Уместо тога процес се дели између већег броја актера. Карактеристика окружења у којем компаније раде сада су повезивање и сарадња [Koldžin and Medić 2012: 125–129]. Промена до које доводи концепт отворених иновација је способност да се сарађује с многима. Џејмс Суrowјецки (James Surowiecki) то назива „мудрост гомиле” (*wisdom of crowd*) [Surowiecki 2005]. Претпоставка је да колективна интелигенција веће групе људи премашује мудрост неколицине људи како у погледу идеја тако и у погледу знања. Проблем је како организовати ту колективну интелигенцију. Централни проблем који произилази из оваквог резоновања је како објединити и синтетизовати знање и идеје многих. У вези с „мудрошћу гомиле” и „иновационим заједницама” (*innovation communities*) су и идеје о „масовном прилагођавању” (*mass customization*). Разлика између масе као извора и „масовног прилагођавања” како је дефинисано у актуелној литератури је у томе где се налази центар процеса иновација. У првом случају у фокусу је фирма, а људи (појединци) добијају задатке којима подржавају процес иновација. Постоји, дакле, јасан пошиљалац и прималац задатка. Примери „масовне сарадње” радије узимају облик само организовања, крећу се од доле према горе, при чему је идеја носилац и фокус. Корисници (појединци) обично имају различите задатке као што су модератори форума, ко-програмери техничких платформи, или као цензори материјала поднетог од стране других чланова заједнице.

Фон Хипел (Von Hippel) идентификује кориснике као изворе иновација. Корисници су група реализатора истраживања и развоја која се често превиђа. Они су партнери у мрежи с којима предузећа све више сарађују. Интеракција с корисницима може обезбедити недостајуће спољашње улазе у процес учења које предузећа сама не могу лако обезбедити [Von Hippel 2005]. У последње време предузећа омогућавају корисницима да заједно с њима развијају нове производе или технологије. Пример за то је *open source* софтвер [Henkel 2006: 953–969]. Предузећа могу имати користи од иновација које су покренуте од стране корисника и развијене у

активној сарадњи с њима. На тај начин она смањују трошкове истраживања и развоја као и комерцијализације и укључују кориснике како у развој производа тако и у процес комерцијализације. Предузећа такође могу проактивно подржавати своје кориснике да даље развијају њихове производе нудећи им инструменте којима ће да покрећу своје иновативне напоре. Предузећа такође могу бити активна и у креирању подршке заједницама корисника како би се идентификовале и искористиле нове могућности. Хенкел (Henkel) тврди да предузећа, усвајањем *open source* стратегије, могу учинити да њихова технологија постане доступна јавности, како би се иницирала нова развојна сарадња до које се долази без икаквих уговорних односа [Henkel 2006: 953–969].

Гледајући из перспективе иновационог система, Етковиц (Henry Etzkowitz) и Лејдесдорф (Loet Leydesdorff) лансирали су концепт троструког хеликса¹ [Leydesdorff and Etzkowitz 2000: 109–123]. Троструки хеликс је спирални модел који обухвата више реципрочних односа на различитим тачкама у процесу капитализације знања. Троструки хеликс означава однос универзитет-индустрија-влада као однос релативно једнаких, а ипак међусобно зависних, институционалних сфера које се преклапају [Groeneveld 2008]. Модел је развијен средином деведесетих година 20. века, а обично се користи како би се објаснило унутрашње функционисање регионалних иновационих система и кластера.

Свет у 21. веку динамичан је и у непрекидном кретању из разлога глобализације и хиперконкуренције. Традиционални модел троструког хеликса не узима у обзир предузетнике и менаџере независно од њихових сектора. Последица тога је да се не користе брилијантне идеје иновативних појединаца. Прва карика која недостаје је одсуство „контекст менаџмента” у покушају да се пронађе заједнички именитељ између високо институционализованих актера у класичном моделу троструког хеликса. Друга дилема троструког хеликса је у идентификацији и организовању снажљивих појединаца који нису добро организовани и обично нису постављени од стране класичних институција [Asplund 2012].

С тим у вези, у новијој литератури пласира се модел четвороструког хеликса. Иако теорија четвороструког хеликса постоји као концепт она још није коначно дефинисана и не користи се широко у истраживању иновационе политике. До сада не постоји универзално прихваћена дефиниција концепта четвороструког хеликса. Мада концепт још нема јединствену дефиницију заједничко за све врсте четвороструког хеликса је да укључује четврту групу учесника. Ову групу по многим ауторима [Fuzi 2013; Engelbrektsson and Soderman 2004] чине корисници.

У последњих неколико година, поред предузећа, владе и истраживачко развојних институција и „цивилно друштво” појављује се као важан актер у иновационом процесу [Arnkil *et al.*, 2010]. Сходно томе четвороструки хеликс може се посматрати као сарадња између фирми, универзитета, владе и корисника. На основу дефиниције групе аутора [Arnkil *et al.*,

¹ Хеликс, од грчке речи *ἑλίκας/ἑλίξ* – спирала.

2010] четвороструки хеликс је модел у којем корисници, фирме, универзитети и влада сарађују како би се произвеле иновације. Те иновације могу бити било шта што се сматра корисним за партнере у иновационој сарадњи (на пример, технолошки и друштвени производи и услуге, комерцијалне и некомерцијалне иновације).

КОРПОРАТИВНЕ СТРАТЕГИЈЕ У ФУНКЦИЈИ ОДРЖИВЕ КОНКУРЕНТНОСТИ ТУРИЗМА

Стратегије које се користе у корпоративном предузетништву подразумевају сагледавање тржишних трендова и процену нових могућности које се касније кроз иновативну активност пласирају на тржиште, где иновације имају веома важну улогу. Оне се појављују у различитим облицима, као радикалне иновације или као постепене иновације.

Управљање иновацијама има важну улогу у екстерном окружењу, али исто тако утиче на то какве ће генеричке стратегије предузеће одабрати. Неизвесност коначних резултата чини да је управљање иновацијама веома тешко и захтевно, а менаџер се мора сусретати с бројним изазовима и изборима. Ови избори представљају *ћей дилема* које менаџмент предузећа мора да реши ако се предузеће упушта у иновацију [Des i dr., 2007: 438]: *Од мношћива идеја одабраћии* која има највише шанси да да добре резултате. Ово је непрестано присутна дилема; *Искусћиво или иницијативне* дилеме су, који менаџери ће водити иновациони пројект? Они вишег ранга и с више искуства, или менаџери средњег ранга, с мање искуства али с више иницијативе и спремности на ризик; *Анђажовање иницијерних или експерних кадрова*, стално је присутна дилема јер за спровођење иновативних пројеката често су неопходни компетентни стручњаци; *Сиварање сиспособностии или сарадња*, подразумева да је предузећима неопходан механизам помоћу којег ће да граде везе са спољним сарадницима у процесу иновације; *Посћейено или рано увођење иновација* подразумева да предузећа морају да воде рачуна о времену и обиму иновативних процеса. Постепено увођење иновација мање је ризично, али је брзо увођење иновационих процеса некад ефектније и даје боље резултате.

Због комплексности реализације пројеката заснованих на корпоративном предузетништву једну од значајних улога имају партнери у стварању иновација, а у циљу да обезбеде оне вештине и знања који су често неопходни да би иновативни процес био успешан. Услед оваквог партнерства које може бити у оквиру самог предузећа или ван њега, потребно је створити тзв. креативне просторе, који подразумевају ослобађање од свакодневних рутинских активности.

Управљање иновацијама представља веома важну активност за предузеће, јер да би успешно спровело иновациону активност менаџмент мора бити усредсређен на крајњи циљ, увођење нових производа или увођење нових процеса којима се остварује конкурентска предност. Један од видова реализације иновативних процеса у великим корпоративним системима јесте дефинисање стратегије засноване на корпоративном предузетништву.

Овакав вид стратешког профилисања помаже предузећима да изграде нове изворе конкурентске предности, којима ће остварити одрживи тржишни квалитет, али истовремено и допринети тржишној валоризацији, односно тржишном квантуму. Успешно корпоративно предузетништво значи да предузеће најчешће мора да изађе ван тренутних операција и тржишта у потрази за новим повољним приликама.

За иницирање и спровођење и ублажавање неизвесности и тешкоћа код спровођења корпоративних подухвата могуће је применити следеће иновативне стратегије: отворена иновација; стратегија „плавог океана” и стратегије нових подухвата [Des i dr., 2007: 443–467].

Стратегија отворене иновације заснива се на идеји да предузеће своју интелектуалну својину покаже отворено и добитак подели с осталима. За спровођење стратегије отворене иновације неопходне су одређене претпоставке: „не раде сви паметни људи за нас; ако остали користе наше иновације и ми ћемо профитирати, уколико то унапређује пословни модел наше иновације; може се имати користи од истраживања и развоја које користе друга предузећа; иновација и пројект не морају потицати директно од нашег предузећа да би се остварила корист; унапређење пословног модела иновације, боље је него да предузеће изађе прво на тржиште” [Chesbrough 2003; 2003a: 35–41].

Коришћењем модела стратегије, отворена иновација предузећа може на дужи рок да оствари и задржи конкурентску предност и профит [Bojčević et al. 2011: 151–157].

За отварање новог тржишта где влада слаба конкуренција, предузећа могу користити стратегију „плавог океана” [Kim and Mauborgne 2004]. Управо применом овог модела стратегије, предузеће може да надмаши своје конкуренте, који су свој раст остварили путем постепеног унапређења и проширивања производних активности у привредним областима, где влада велика конкуренција.

Елементи стратегије „плавог океана” по ауторима: *Сиворићи и тржишни протипор без конкуренције* подразумева да предузећа, која примењују ову стратегију, треба сама да стварају такав тржишни амбијент, услед брзог развоја технологије, путем којих се отварају нове могућности за предузећа; *Ослабиће конкуренцију* подразумева да предузећа применом ове стратегије могу да изађу изван граница одређене привредне делатности да би понудиле нове или различите производе. Овде технолошке иновације нису пресудне; *Сиворићи и задржаће нову импресију*, значи да се предузећа не морају борити за предност на постојећем тржишту, већ да траже повољне шансе новим тржиштима; *Одбациће равнотежу вредности–трошкова* претпоставља да предузећа траже шансе које им може донети корист у структури трошкова; *Тежиће истовремено и диференцијацији и ниским трошковима*, предузећа успостављају такав пословни амбијент у циљу одрживих стратегија, повезивањем капацитета, цена и трошкова [Kim and Mauborgne 2004].

Једном усвојена и прихваћена стратегија „плавог океана”, од стране предузећа доводи до веће производње, до стицања предности у увођењу

иновација као и постизању боље комуникације свих елемената организационог система самог предузећа. Овако усвојене стратегије отварају пут којим предузећа могу да иду у настојању да постигну и одрже конкурентске предности, јер их је веома тешко имитирати.

ПОБОЉШАЊЕ ТУРИСТИЧКИХ УСЛУГА УКЉУЧИВАЊЕМ КОРИСНИКА

Информационе и комуникационе технологије и технолошке иновације постале су незамењиви део туристичке индустрије. Мобилне и на web-у засноване услуге нуде путницима шансу за приступ информацијама о актуелним понудама, догађајима и географским чињеницама о жељеној дестинацији путем интернета или смарт телефона. У том контексту важно је истражити на који начин корисници туристичких услуга могу да се укључе у иновациони процес у областима туризма, спорта и забавне индустрије. Да би се добили одговори на та питања потребно је идентификовати различите концепте, методе и начине примене. Поред тога потребно је развити метод за идентификовање, праћење и евалуацију *онлајн* (on-line) заједница у тим областима.

Да би потребе корисника услуга, па и у области туризма, могле бити укључене у нови производ потребно је да постоји систем којим се потребе корисника преносе у спецификацију производа тј. потребна је спецификација система. Дакле, користе се конфигурације производа којима се преносе потребе купаца у дизајн производа у циљу остварења коначног решења заснованог на знању о реализацији производа [Schubert and Koch 2002: 1953–1965]. Генерално, идентификација и имплементација захтева клијената значајна је за успешан развој производа [Engelbrektsson and Soderman 2004]. На основу искуства, проблем прилагођавања процеса ко-креације различитим клијентима може бити решен идентификацијом различитих профила потрошача који одговарају потребама и ограничењима сваког појединачног купца. Да би се конфигурисао одговарајући профил купаца потребне су специфичне информације о клијентима. Због тога је потребно да на почетку процеса ко-стварања производа постоји скуп иницијалних питања, тј. потребно је да се креира профил купца. Профил корисника обично се састоји од општих информација о клијентима и бави се основним демографским атрибутима, информацијама о специфичним интересима производа, о општим интересима, о односима с другим купцима, о историјату куповине и употребе [Leckner and Lacher 2003] као и од специфичних информација о купцима што се изводи из улазних питања и контекстуалних информација о клијентима, као што су време у дану, датум, итд [Schubert and Koch 2002: 1953–1965].

Да би могла да се конфигурише, персонализована понуда туристичког пакета потребно је прво спровести процедуру профилисања корисника туристичке услуге. У том смислу није довољно сачинити само тачан профил корисника туристичке услуге већ је потребно обезбедити и да процес профилисања буде брз и што је могуће једноставнији, како кори-

сник услуга не би морао трошити много времена на ове активности пре него што добије понуду [Fürstner and Anišić 2010].

Идеја и потреба да се сваком купцу понуди персонализовани туристички пакет, али без много труда и времена утрошеног на процес конфигурације од стране купца, резултирало је у развоју *on-line* конфигуратора производа који предлаже група аутора [Fuerstner and Nadj 2012].

Предложено решење конфигуратора туристичких пакета заснива се на поступку профилисања корисника туристичке услуге и поступку конфигурације. Развијено решење генерише детаљан туристички пакет за сваки дан, који је базиран на инпутима добијеним од корисника и процедура које су развијене за конфигуратора. Развијен конфигуратор тестиран је на студији случаја на ширем подручју северне Бачке како би се добила повратна информација о резултатима конфигурације која треба да служи као водич за даљи развој. На основу резултата конфигурације може се закључити да се дефинисањем веома малог броја улазних параметара може конфигурисати комплетан туристички пакет. Ако је купац задовољан профилем дефинисаним након првог нивоа профилисања, и ако он прихвата задате вредности пакета, број улазних параметара само је три. То су подаци о старости и типу корисника, локација и смештај. Одређена питања проистичу из чињенице да представљена конфигурација генерише туристички пакет на овај начин. Једна од проблематичних тачака је да конфигурација не узима у обзир то да ли купци имају специфичне захтеве у вези с неком туристичком атракцијом или рестораном. Осим тога, корисници немају могућност да предложе нове и прилагоде постојеће компоненте, које би се могле користити за конфигурацију нових туристичких пакета. Такође, не постоји могућност за повратне информације о профилисању купца и резултатима конфигурације. У погледу праваца могућих истраживања у будућности предлаже се укључивање клијената у бирање жељених постојећих компонената, дефинисање нових и прилагођавање постојећих компонената, при чему се сугерише оцењивање или гласање. Такође, предлаже се да би требало размотрити и повратне информације о клијентима и резултатима конфигурације. Претпоставка је да би то требало да претвори предложени конфигуратор у свеобухватно решење за понуду туристичких пакета. Овако побољшан конфигуратор могао би да буде примењен у свим интернет услугама за туристичке понуде на одређеном подручју и да служи као средство којим се олакшава проналажење одговарајуће туристичке понуде на лак и брз начин. Претпоставља се да ће се на овај начин повећати интересовање туриста у датом региону што ће довести и до повећања профита од туризма [Boljević *et al.*, 2011].

ЗАКЉУЧАК

С обзиром на то да се концепт иновација значајно променио у последњих неколико година од затвореног према отвореном концепту, где основне карактеристике окружења у којима предузећа функционишу треба да

буду повезивање и сарадња, ново управљање интелектуалном својином и корпоративно предузетништво предузећа налазе се пред снажно израженом потребом решавања проблема и нејасноћа, које се јављају између тржишних захтева и унутрашње конципираних ентитета. То подразумева увођење нових иновативних стратегија.

Овакав вид стратешког профилисања може да помогне туристичким предузећима да изграде нове изворе конкурентске предности, којима ће остварити одрживи тржишни квалитет, али истовремено и допринети тржишној валоризацији. На тај начин предузећа стварају нову потражњу чиме добијају шансу да успешно послују на неистраженој територији, односно туристичком тржишту уз смањење трошкова, уз истовремено повећање задовољства крајњих корисника туристичких услуга.

Примена *онлајн* (on-line) конфигуратора кога предлаже група аутора, а којим би се сваком купцу понудио персонализовани туристички пакет, без много труда и времена утрошеног на процес конфигурације, представља добар пример активног укључивања корисника туристичких услуга у правцу њиховог побољшања. На овај начин може доћи до повећања интересовања туриста у одређеном региону као и до повећања профита од туризма.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Arnkil, R.; A. Järvensivu, P. Koski and T. Piirainen (2010). *Exploring the Quadruple Helix*. Report of Quadruple Helix Research for the CLIQ Project. Tampere: Work Research Centre, University of Tampere.
- Boljević, A.; D. Koldžin and V. Medić (2011). Influence of the Open Innovation Concept on Innovative Enterprise Strategies, *The Annals of the Faculty of Economics Subotica* 25, Vol. 47: 151–157.
- Chesbrough, H. (2003) *Open Innovation: The new imperative for creating and profiting from technology*. Harvard, MA: Harvard Business School Press.
- Chesbrough, H. (2003a). The era of open innovation. *MIT Sloan Management Review*, 44(3): 35–41.
- De Jong J. P. J.; W. Vanhaverbeke, T. Kalvet and H. Chesborough (2008). *Policies for open innovation: Theory, Framework and Cases*, Research project funded by VISION Era-Net, Helsinki, Finland.
- Des, G.; G. Lampkin and A. Ajzner (2007). *Strategijski menadžment: teorija i slučajevi*. Beograd: Data status.
- Engelbrektsson, P. and M. Soderman (2004). The use and perception of methods and product representations in product development: a survey of Swedish industry. *Journal of Engineering Design*, 2(15): 141–154.
- Fuerstner, I. and A. Nadj (2012). Improving Tourism Package Configuration in Web Environment. *International Journal of Industrial Engineering and Management (IJIEM)*, 4(3): 195–203.
- Fürstner, I. and Z. Anišić (2010). Methodology Concept of Customer Profile Definition, *International Journal of Industrial Engineering and Management (IJIEM)*, 3(1): 121–129.
- Fuzi, A. (2013). Quadruple-Helix and its types as user-driven innovation models. *Triple Helix International Conference 2013*, Session 'Building the innovative markets, places and networks'. London, UK.

- Henkel, Joachim (2006). Selective revealing in open innovation processes: The case of embedded Linux, *Research Policy*, 35: 953–969.
- Kim, W. C. and R. Mauborgne (2004). *Blue ocean strategy*. Harvard Business Review.
- Koldžin, D. and V. Medić (2012). How the Open Innovation concept affect the innovative enterprise strategies, *Proceedings 11th International Scientific Conference MMA 2012 – Advanced Production Technologies*, Novi Sad, Serbia, 125–129.
- Leckner, T. and M. Lacher (2003). Simplifying configuration through customer oriented product models, *Proceedings of the International conference on engineering design ICED 03*, August 2003, Stockholm, Sweden.
- Leydesdorff, L. and H. Etzkowitz (2000). The dynamics of innovation: from National Systems and "Mode 2" to a Triple Helix of university–industry–government relations. *Elsevier research Policy*, 29: 109–123.
- Schubert, P. and M. Koch (2002). The power of personalization: Customer collaboration and virtual communities, *Proceedings of the Eighth Americas Conference on Information Systems*, 1953–1965.
- Surowiecki, J. (2005). *The Wisdom of Crowds: Why the Many Are Smarter Than the Few and How Collective Wisdom Shapes Business, Economies, Societies and Nations*. London: Abacus.
- Von Hippel, E. (2005). *Democratizing Innovation*, Cambridge, MA: MIT Press.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- Asplund, C. (2012). Beyond "Triple Helix" – towards "Quad Helix".
<http://i2.wp.com/blog.bearing-consulting.com/wp-content/uploads/2012/03/triple-helix.jpg>
- Groeneveld, R. (2008). The government as an actor in open innovation, How the Dutch Government stimulate open innovation, University of Twente, Master thesis.
<http://essay.utwente.nl/59285/>

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

THE IMPACT OF A NEW CONCEPT OF INNOVATIVE STRATEGIES ON THE IMPROVEMENT OF TOURISM SERVICES

by

VERA MEDIĆ

vera.medic@vojvodina.gov.rs

DRAGICA KOLDŽIN

dragica.koldzin@vojvodina.gov.rs

Government of Vojvodina

Provincial Secretariat for Science and Technological Development

Bulevar Mihaila Pupina 16, Novi Sad, Serbia

SUMMARY: Changes in innovation concept in terms of a shift from a closed to an open model impose the need to adopt enterprise strategy accordingly and to actively involve users in the innovation process. Due to changes in the relationship between the subjects of innovative activity and the need for enhancing cooperation among them, strategies

should be based on corporate entrepreneurship. The aim of this paper is to analyze the impact of a new concept of innovation and innovative strategies on improvement of tourism services and to explore the ways in which users of tourist services can be involved in the innovation process.

KEYWORDS: open innovation, corporate strategies, tourism services

ОБРАЗОВАЊЕ ЖЕНСКЕ ДЕЦЕ У СРБИЈИ С ОСВРТОМ НА КОСОВО И МЕТОХИЈУ ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

СЛАЂАНА ВИДОСАВЉЕВИЋ

Универзитет у Приштини
Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић
Немањина б.б., Лепосавић, Србија
vidosladjaja@hotmail.com

САЖЕТАК: Опште основно и стручно образовање женске деце у Србији има дугу традицију. Институционално школовање женске деце, које је започето 1846. године, временом је указивало да се оно није могло задржати само на нивоу основне школе, већ да су општи развој друштва и потребе захтевале да се учини и даљи корак ка оснивању стручних женских занатских школа. Женске занатске школе почеле су с радом још давне 1863. године, и с прекиди-ма за време ратова, радиле су све до 1948. године. Значајну улогу за формирање и рад Женске занатске школе имало је Београдско женско друштво и много-бројне женске подружине по целој држави, а у периоду између два светска рата и Министарство за трговину и индустрију. У отоманском периоду поло-жај хришћанске жене на просторима Косова и Метохије био је веома тежак. Оне су обављале углавном послове везане за породицу и вођење домаћинства. Запостављање жена била је последица патријархалног односа и конзерватив-ног гледања на њену улогу и место у друштву тадашње Османске империје. С друге стране, било је тешко променити схватање родитеља да и женску децу треба школовати. Међутим, и поред таквих схватања и системских проблема, у многим градовима на Косову и Метохији основане су по приватним кућама основне школе за женску децу. Женске основне школе на Косову и Метохији пре Првог светског рата основане су у Призрену, Пећи, Приштини, Косовској Митровици и Гњилану. До почетка Првог светског рата у Призрену, Косовској Митровици и Гњилану радиле су и Женске занатске школе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: женске занатске школе, женске основне школе, за-кони, наставни план и програм, подружина, просвећивање

Пут женске деце до основног и стручног образовања, и то у друштву какво је било србијанско током 19. века, које је за кратко време морало да из периода устанка и ратова за ослобођење, убрзано крене и ухвати корак с развијеном европском културом, био је изузетно напоран и дуг.

Обесправљена, увек на маргини друштва, лишена могућности да на било који начин промени свој недостојан положај, жена се лако мирила с тим. С малим изузецима, жена је вековима била само мајка, супруга и домаћица, али је временом Србија постајала свеснија чињенице, да жена мора да преузме и неке друге дужности, и да својом снагом, умом и духом користи и своме народу, али и друштву у целини. Ово је дакле било потребно и с патриотског гледишта, јер су образоване Српкиње могле у породицама и у друштву много више да учине за развијање и ширење родољубља, од нешколованих [Бакић 1910: 115]. Због тога, настојало се да се постепено отклањају многе дотадашње погрешке и заблуде у образовању женског подмлатка, са циљем да оне у друштву заузму положај какав им и приличи, и какав траже интереси друштва.

ОСНИВАЊЕ ПРВИХ ЖЕНСКИХ ОСНОВНИХ ШКОЛА У ОСЛОБОЂЕНОЈ СРБИЈИ

У Србији ослобођеној од турске власти, први који је уочио потребу школовања женске деце био је Димитрије Давидовић [Prpa Jovanović 1994: 3]. Он је 1821. кнезу Милошу упутио писмо у којем је предлагао да се поред школа за мушку децу отворе и школе за женску децу. Овај Давидовићев предлог није наишао на разумевање [Prpa Jovanović 1994: 364–365]. Међутим, питање отварања школа за женску децу временом је све више добијало на снази, тако да власти више нису могле да игноришу такве и сличне захтеве за организовање женских школа. Још пре него што је Попечитељство донело ближа упутства, како је било предвиђено законом, септембра 1845. године, прва женска школа у Кнежевини Србији основана је у Параћину. То је вероватно убрзало рад у Министарству, па је 3. јула 1846. године издата уредба под називом „Устројеније девојачких училишта” којом су одређени задатак, организација и садржина ових школа [Ћунковић 1971: 38]. У почетку рада новооснованих школа, велики проблем био је недовољан број наставница, без обзира на мали број ових школа. Тек 1863. године отворена је Виша женска школа у Београду, која је поред образовања и васпитања, припремала своје ученице за наставнички позив.

Отварајући Вишу женску школу за образовање наставничког кадра за српске девојке и жене, дошло је до различитих комбинација између елемената традиционалног и новог схватања о женама и породици. Основно је било, како осмислити нову улогу жене. Мишљења су се разилазила, пре свега по питању, да ли је жени, да би обављала своје послове домаћице, потребно образовање или јој је способност за то урођена. Дебата између различитих мишљења највише је вођена у часопису *Домаћица*, органу женског друштва основаног 1879. године. Против професионализације улоге домаћице најчешће се износио аргумент да би то водило до претварања жене у „мушкиње” и да „чистота” девојака и жена не сме да буде помућена великим знањем и начитаношћу. Женско друштво, с мање или више успеха, успевало је ипак да се носи и обара такву аргументацију [Прошић-Дворнић 1985: 47–54], указујући истовремено на недостојан положај жена, и њихово маргинализовање услед мушке доминације.

ЗНАЧАЈ БЕОГРАДСКОГ ЖЕНСКОГ ДРУШТВА ЗА ОТВАРАЊЕ И РАД ЖЕНСКИХ РАДЕНИЧКИХ И ЗАНАТСКИХ ШКОЛА

Године 1875. неколико напредних жена из Београда удружило се да заједнички поведу рачуна о збрињавању сиромашне женске деце, о образовању домаћица и мајки. Оне су тада основале Београдско женско друштво. На иницијативу Катарине Миловук, управитељке Више женске школе и председнице Београдског женског друштва, основана је октобра 1879. године прва Женска раденичка школа у Србији. Исте године, 2. децембра, извршио је свечано освећење Раденичке школе. Митрополит Србије Михајло Јовановић у присуству књегиње Наталије, тадашње заштитнице Женског друштва, која је својом моралном и материјалном подршком омогућила отварање Раденичке школе [Домаћица 1929: 1–3]. Београдско женско друштво није се задржало само на оснивању своје школе, већ је образовало своје подружнице и у унутрашњости земље, којима је главни циљ био оснивање стручних (тзв. раденичких школа), у којима су се женска деца образовала за добре домаћице, мајке и поред тога обучавале у разним радовима за домаћу потребу [Домаћица 1929: 1–3]. Ове школе су временом постале окосница друштвеног рада за српско друштво које се уз много отпора модернизовало.

Женске занатске школе представљале су важан фактор за опште просвећивање женске омладине, како на економском тако и на културно-просветном плану. Ученице које су завршиле ове школе, с обзиром на стечено стручно и општеобразовно знање, имале су могућност да с успехом обављају занатске послове, да се посвете породици као добре, напредне мајке и домаћице, и да на тај начин дају свој допринос у формирању модерног српског друштва.

Један од првих задатака подружина, пре почетка рада школе, било је пронаћи стручну учитељицу која ће подучавати ученице ручном везу, кројењу и шивењу хаљина. Помоћ је најпре пристизала од Београдског женског друштва и управнице Катарине Миловук. Она је подружини пружала сву потребну помоћ у тражењу стручне учитељице, утврђивање основних правила рада школе, као и око набавке прве шиваће машине. Управа је одмах доставила и услове под којима се требала примати особа која ће радити у школи. Ти услови су, између осталих, били:

1. дужност учитељице Раденичке школе је да обучава сву, женску децу, коју Подружина у школу прими, свима женским радовима, нарочито кројењу и шивењу женских хаљина, белог рубља и др. женских радова,
2. часови учења биће сваког дана, изузимајући празнике и то од 8–12 и од 14–17 сати,

3. по могућству предавати два пута недељно немачки језик,
4. подружина платиће Вам онако како је у огласу објавила, плату 6, поред бесплатног стана и огрева зими,

5. У случају да би једна страна отказала, дужна ће бити на два месеца отказати раније [Домаћица 1929: 1–3].

Сл. 1. *Прва Управа Београдског женског друштва*

Први ред (горњи): Мица Протићка, Каја Јовановићка, Лена Рош, Јелисавета Рошићка, Јелена Ивановићка, Христина Јовановићка.

Други ред: Мицика Динуловићка, Љубица Терзибашићка, Јелена Грујићка (подпредседница) Катарина Миловук (председница), Милка Миловановићка, Милица Вујовићка, Јелена Чолак Антићка.

Трећи ред: Сара Карамарковићка, Анка Недићка, Анка Срећковићка и Лујза Витковићка¹

На основу Правила Раденичке школе по којима је утврђен рад школе, одређено је да школовање траје две године. На крају друге године, јуна месеца, учитељица ће одржати испит пред Управом Подружине. Надзор у школи одржаваће учитељица, дежурне чланице и председница Подружине.

Правила Раденичке школе које је доносила подружина Женског друштва доносимо у целини:

Чл. 1. У ову школу примаће се девојке од 12–17 године, које су доброг владања, у овој школи учиће се: шивење руком и на машини, кројење рубља и хаљина,

Чл. 2. У овој школи сироте ученице не плаћају ништа, али су зато оне дужне да раде и израђују школски рад. А кћери чланица подружинских плаћаће 8, а не чланице 12 динара месечно,

¹ *Вардар* календар за просту 1927. годину, Коло српских сестара, Београд 1926. стр. 138.

Чл. 3. Број ученица одређује Управа,

Чл. 4. Ученице се имају покоравати реду школском,

Чл. 5. Часови школски биће пре подне сваког дана од 8–12 часова, Новембра, децембра и јануара од 2–4 часова, фебруара, марта до октобра од 2–5 све остале од 2–6 час,

Чл. 6. За погрешке реда школског биће ученице кажњене: 1. опоменом, 2. укором, 3. месечном зарадом, 4. тромесечном зарадом, 5. искључењем из школе,

Чл. 7. Дотична учитељка казниће ученице опоменом и укором, а остале казне извршиће Управа,

Чл. 8. Ученица, која се 15 пута задоцни за пола године без узрока биће отпуштена. Но у овом случају родитељи њени, дужни ће бити да плате, за такву ученицу ако је бесплатно за све време за које се до тада учила по 6 динара месечно. Само они изостанци морају се оправдати, који су учињени услед болести саме ученице њених најближих, а зато је дужан родитељ или старатељ ученице доћи и оправдати,

Чл. 9. Ученице бесплатно могу се у школу примати кад је место упражњено, а платежне кад се год пријаве,

Чл. 10. Школска година почиње 1. августа,

Чл. 11. Свака ученица учиће у школи 2 године. Но на крају друге године ако не положи добро испит, дужна је остати у школи да учи још 6 месеци а затим опет испит да полаже,

Чл. 12. Учитељица је дужна да одржи испит пред управом, а полагаће се сваке године у јуну месецу,

Чл. 13. Школа се дели на две класе. У прву класу долазе ученице, које су у школу и положили добро испит,

Чл. 14. Ученице које су у другој класи имају права на зараду. Зарада ће им се исплаћивати при крају сваког месеца пред дежурном чланицом. Ученице су дужне да потпишу списак примљене зараде,

Чл. 15. Одмор школски биће сваке године одмах по свршеном испиту и трајаће 20 дана. Сем тога школа неће трајати за време бербе 7 дана, пред Васкрс 3 дана и пред Божић 3 дана и сваког празника који црква празнује,

Чл. 16. Надзор у овој школи води учитељка, дежурна чланица за време сваког дежурства и председница Подружине,

Чл. 17. Учитељицу бира Управа, која ће јој одређивати плату и уговор с њом утврђивати,

Чл. 18. Свака чланица дежураће у школи 1 дан, кад год јој дође ред. [*Домаћица* 1929:1–3].

Први покушај законског уређења и рада женских занатских школа, почиње доношењем Закона о установи девојачке школе донет 26. јула 1886. године. Задатак ових девојачких школа, у које се припремају ученице које су са успехом завршиле нижу основну школу, је „да спремају и усавршавају женску децу у женском раду и да унапређују знање стечено у основној школи”. Оснивале би се према потреби и биле би интернатског уређења, а школовање би трајало три године. Министар просвете прописује наставни план и програм, као и организацију рада [Ћунковић 1971: 136–137].

ОБРАЗОВАЊЕ ЖЕНСКЕ ДЕЦЕ НА ПРОСТОРИМА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У ОТОМАНСКОМ ПЕРИОДУ

У отоманском периоду положај хришћанске жене на просторима Косова и Метохије био је изузетно тежак. Оне су обављале углавном послове везане за породицу и домаћинство. Запостављање жена била је последица патријархалног односа и конзервативног гледања на њену улогу и место у друштву тадашње Османске империје. С друге стране, било је тешко променити схватања родитеља о потреби школовања и женске деце. И поред наведених потешкоћа, прва женска школа на Косову и Метохији, основана је у Призрену 1836. године, а њена прва учитељица била је Анастасија Наста Димитријевић [Васиљевић 1928: 139]².

Анастасија Димитријевић била је из познате призренске трговачке породице. Њен отац, трговац, доносио је с путовања књиге захваљујући којима се у међувремену описменила. Школовала се у Призрену код приватних учитеља. Због телесног недостатка (била је хрома), зарекла се да се неће удавати, па се посветила књизи и учитељском позиву. У својој кући је 1836. године отворила прву женску школу у Призрену коју је похађало петнаестак девојчица. Уједно је то била и прва женска школа у целом српству – женска школа у Земуну отворена је 1839, а у Параћину 1845. године [Марковић Новаков 2011: 61]. Поред писмености учило се вођење домаћинства, кројење, шивење и вез. Школу су издржавали ђачки родитељи, занатлије и трговци, као и Црквено-школска општина. Школа није имала проблема с турским властима. Престала је с радом 1845, када се Анастасија из Призрена преселила код сестре у Ниш. Када се у Нишу 1845. отворила Прва мешовита мушка и женска школа, постављена је за учитељицу. Одушевљена за учитељски позив, неуморно је радила пуних 40 година, до 1874. године (најпре 15 година као приватна и 25 година као општинска учитељица) [Петковић 2003: 4]. Три године пре ослобођења Ниша престала је да ради, јер је „даскал девојка” изгубила слух и делимично вид, због чега је од државе примала материјалну помоћ. Одласком Анастасије у Ниш 1844. престала је с радом Женска школа у Призрену. Тек, после 5–6 година поново је отворена школа у Пантелејској улици, у кући попа Јована Филотијевића. Његова кћи Александра Филотијевић Мицић, радила је као учитељица све до 1862. године. О Александри се зна да је била веома образована жена. Поред учитељског позива радила је и на образовању жена у граду. Била је и позната по томе што је радила на осавремењивању наставног рада, набављајући нове школске књиге које су коришћене у Србији. Поновни рад женске школе у Призрену почеће 1870. године, доласком Марије Недић за учитељицу. После три године рада наслеђује је њена ученица Султана, коју је довела из Велеса. Султану

² О раду учитељице Анастасије Димитријевић видети више: Петар Костић, *Просветно-културни животи православних Срба у Призрену и његовој околини у 19. и почетком 20. века*, Скопље 1933, 6, 16; *Споменица школе ученика у Призреду 1893–1958*, Ниш 1959, 10; Јагош Билас, *Српске школе на Косову и Метохији од Немањина до 1912*, Приштина 2000, 123–124; и Александра Марковић Новаков, *Православна српска богословија у Призрену (1871–1890)*, Ниш 2011.

је заменила Мара Ајтић Радуловић, и она је прва учитељица из Призрена која је имала завршену Вишу женску школу у Београду.

Од 1879. године, учитељица у Женској школи била је Станка Кампарелић. Она је радила у школи све до 1882. године, када је, због хапшења супруга Ђорђа Кампарелића, наставника призренске Богословије, морала да напусти Призрен. Станка се образовала у Кијеву, а у Призрену је била веома цењена од стране грађанства, као вредна и способна учитељица. На месту Станке, за учитељицу поново долази Мара Ајтић Радуловић која је на овом месту остала све до 1885. године. Мару је заменила Магдалена Марковић из Призрена (касније удата Лазаревић) са завршеном Вишом школом у Београду. У то време у Призрен долази неколико учитељица с добрим и општим педагошким образовањем. Поред Маре Ајтић Радуловић и Магдалене Марковић, Вишу женску школу у Београду завршиле су и Милена Новичић, Боса С. Кампарелић, Зорка Росић, Даница Кујунџић, Загорка Ристић, Анка Комарчић и Анђа Мрав [Чановић 1976: 144–145]. Милена Новичић, кћи призренског учитеља Николе Муслина, радила је две године у женској основној школи (1888. и 1889). Даница Кујунџић, родом из Србије, и Анка Т. Комарчић, родом из Призрена, радиле су у школи од 1896. до 1900, односно 1901. Магдалена Марковић Лазаревић, поново је била учитељица у школи од 1902. до 1911. године. Од 1912. Женска основна школа у Призрену више не постоји, већ је у оквиру Основне школе у Призрену постојало женско одељења [Чемерикић 2003: 133].

Сл. 2. Ученице четвртог разреда Женске школе у Призрену 1893. године³

³ Михајло Чемерикић, *Призрен и околина 1019–1941*, Београд 2003, 135.

Како се у Призрену, тако се и у Пећи водило доста рачуна о образовању женске деце, нарочито код имућнијих грађана. Још далеке 1854. године Катарина Симић отворила је школу за женску децу. Школа је почела с радом у кући њеног сестрића, калајџије Ристе Аврамовића у Пећи. Рад школе у почетку финансирали су родитељи ученица, да би нешто касније био основан Школски фонд за рад свих школа у Пећи. За формирање Школског фонда, из кога су исплаћивани учитељи, нарочито су се залагали: Спасоје Глишић, Коста Поповић и Илија Јокић. Они су снажно утицали на занатлије и трговце да за потребе школа дају прилоге. Сталну помоћ школи пружали су свештеници Пећке патријаршије. Архимандрит манастира Дечана, Хаџи Кирил је купио кућу где је смештена школа. Школски фонд се увећавао и завештањем угледних и богатих грађана Пећи и учитеља, тако да су школе могле радити без прекида [Чановић 1976: 146].

Програм рада школе за женску децу заснивао се на сличним садржајима као и за друге школе на Косову. Поред општеобразовних предмета, један део састојао се од верских садржаја. Велику улогу за развој школства у Пећи имала је Црквено-школска општина, нарочито у набавци уџбеника који се користе у школама тадашње Краљевине Србије. Године 1866. на тражење учитељице Катарине Симић из Пећи, митрополит Михајло је од Министарства просвете издејствовао „да се пећкој учитељици Екатарини поклоне књиге за њену школу”. Било је и других примера где су се црквене власти заузимале за набавку књига и уџбеника [Чановић 1976: 146]. Женска школа у Пећи, за разлику од мушких велику пажњу посвећивала је припремању ученица за рад у домаћинству и нарочито у женском ручном рад.

Прва учитељица женске деце у Пећи, Катарина Симић, веома се посветила школовању женске деце. Своје образовање стекла је у Пећи уз помоћ неких занатлија, који су учили код попова и калуђера. Веома рано, након удаје, остала је удовица са својом ћеркицом, која је убрзо умрла, тако да је Катарина остала сасвим сама. Вероватно су и ови породични губици утицали да се сасвим посвети образовању женске деце. Радећи у школи упоредо је радила и на оснивању женског удружења, које је у Пећи радило под називом „Женско друштво Кенавија”. Велику помоћ у свом раду имала је од своје две сестричине, Петре и Јефимије Аврамовић и братанице Јованке Јовановић. Од 1860. године Катарина је Јефимији Аврамовић и Јованки Јовановић препустила све послове око школовање женске деце, а она се замонашила. Као монахиња, радила је на сакупљању помоћи за потребе школе за женску децу у Пећи. С тим циљем одлазила је у Србију, Војводину и Славонију, а с Катом Илић путовала је у Цариград и Јерусалим, где су заједно успеле да прикупе значајна средства, која су уложиле у Фонд за школовање женске деце, депонујући их у Хипотекарну банку у Београду [Чановић 1976: 147].

За разлику од Призрена и Пећи где су веома рано основане женске основне школе, у Приштини је прва женска школа почела с радом 1891. године. Слично је било и са женском школом у Њилану која је почела с радом нешто раније [Чановић 1976: 147]. Тачније, школске 1897/1898. го-

дине почела је са радом и женска школа у Гњилану, која је имала у првом и другом разреду 11 девојчица, које је учила Христина Ђорђевић [Станковић 2002: 22]. Боравећи у Гњилану, 1897. године, Тодор Станковић, српски конзул у Приштини, нарочито се интересовао за школске прилике. Највише података добио је од Зафира Поповића [Станковић 2002: 22]. У разговору с гњиланским учитељима, сазнао је о проблемима и тешкоћама с којим су се суочавали, али су се и похвалили да се у њиховом месту и женска деца школују. На територији Турске мало је било оваквих примера, јер се школовање женске деце сматрало за срамоту [Станковић 2002: 24].

Све до 1890 године школу у Митровици похађала су само мушка деца. За школовање женске деце није се осећала потреба, као да је постојао извесни страх од описмењавања женске деце. Тако је било све до фебруара 1891. године, када је основана женска основна школа. Те године уписано је 15 ученица, а наставу је изводила Јефtimiја Симић, свршена ученица четвртог разреда мушке основне школе [Вукадиновић и Богавац 2001: 56].

ПРВА ЖЕНСКА ДРУШТВА И ОСНИВАЊЕ ЖЕНСКИХ ЗАНАТСКИХ ШКОЛА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Прва женска занатска школа на простору Косова и Метохије отворена је у Призрену 1898. године као двогодишња Нижа женска занатска школа. Школа је отпочела рад у кући Хаџи Спасе Лазића-Чемериџића [Костић 1933: 56]. Школу су похађале ученице које су завршиле основну школу све до своје четрнаесте године [Костић 1933: 56]. Школу је отворила и издржавала Црквено-школска општина уз помоћ родитеља, уз предходну сагласност Рашко-призренског митрополита Дионисија [Станковић 2001: 81]. Рад школе је нарочито напредовао формирањем Женског добротворног друштва „Српкиња” 1909. године, када је друштво преузело бригу о даљем школовању девојчица после завршене четворогодишње основне школе. Захваљујући Београдском женском друштву, које је у стручном смислу помагало рад и оснивање женских занатских школа, Нижа женска занатска школа у Призрену прераста наредне године [Виријевић 2008: 175] у Женску раденичку школу. За учитељицу школе дошла је свршена ученица Београдске раденичке школе Јелена Јосиповић⁴.

Наставни план и програм школе усмерен је углавном на стручно оспособљавање ученица: кројење, шивење, везење, плетење и ткање, као и подучавање за вођење домаћинства. Доласком Јелене Јосиповић за учитељицу, активност рада у школи била је много већа и разноврснија. У њој су ученице училе шивење, кројење и ручне радове. Сем практичног рада у школи, учитељица је ученицама предавала знања из осталих наука. Поред образоване учитељице у школи је радила и самоука жена по имену

⁴ Јелена Јосиповић стручно се усавршавала у Бечу где је завршила годишњи главни курс „Шнајдер Академије” а затим и специјални тромесечни курс у истој установи. У бечкој Раденичкој школи Женског друштва похађала је Курс за крпљење и била је на обуци у специјализованом „Салону Марије Ото” [Виријевић 2008].

Пана, која је умела да кроји „минтан”, „јелече”, „димије”, као делове градске ношње у Призрену [Станковић, 2001: 81].

Управа женског добротворног друштва „Српкиња” у Призрену више пута се оглашавала о значају школовања женске деце, обраћајући се родитељима и стараоцима женске деце да их упишу у школу. Управа друштва старала се и о финансирању рада школе, њене редовне чланице издвајале су месечно по два гроша, утемељивачи 60 а добротвори 120 динара [Станковић 2001: 82]. У оквиру школе Друштво је организовало повремене курсеве за израду женског одела. Решењем министра трговине и индустрије један такав курс одржан је од 1. јуна до 1. септембра 1913. године [Станковић 2001: 82].

Активност Друштва „Српкиња” и Женске занатске школе била је врло значајна за време балканских ратова. Чланице друштва и ученице школе шиле су рубље за војску и болнице, неговале рањенике и биле су распоређене по болницама [Станковић 2001: 84].

После балканских ратова стекли су се бољи услови за несметани друштвени и образовни рад на Косову и Метохији, па и у Косовској Митровици. Једна од првих акција била је отварање *Прве женске занатске школе* у Косовској Митровици, намењене школовању сиротих девојака за „шваље, кројиље, везиље и ткаље”. Ученице узраста 13–17 година, уз препоруку чланице управе или неке друге угледне личности, примане су на бесплатну обуку у трајању од три године [Станковић 2001: 84]. Убрзо је женска занатска школа у Косовској Митровици престала с радом због Првог светског рата а обновљена је 1921. године. Сва архивска грађа из ранијег периода је била уништена, па се администрација почела редовно водити од обнављања рада школе.

Женска занатска школа у Косовској Митровици имала је два одељења: једно, први и други, приправни, друго први, други и трећи стручни. Укупан број ученица је био 65, а водиле су наставу две учитељице, Радјка Илић и Марија Пешић-Глишовић [*Домаћица* 1935: 90].

Пре Првог светског рата у Гњилану је основана Гњиланска женска подружина и Раденичка школа на скупу одржаном 2. марта 1914. Том приликом изабрана је и Управа у следећем саставу: Мица Пилетић као председница, Надежда Кокановић као потпредседница, Лепа Поповић као благајница и за деловођу Боса Спасојевић. За Управне чланице изабране су: Љубица Стевановић, Милка Чохаџић, Риза Прљичевић, Љубица Дичић, Стојанка Дичић, Евица Поповић, Ката Поповић, Наталија Поповић, Каћа Катанић, Цвета Павловић, Стојанка Ђорђевић, Хаџи Атина Лаћков, Савка Поповић, Милка Денчић и Милева Живковић [*Домаћица* 1914: 138].

Рад женске занатске школе у Гњилану отпочео је 1914. године с једним одељењем од 32 ученице и учитељице. Гњиланска подружина и њена женска занатска школа за време Првог светског рата сарађивала је с Пододбором Црвеног крста у Гњилану на прикупљању одеће (кошуља, чарапа, пешкира и др.) за војску. У школи је израђивано рубље за рањене војнике које је предавано Црвеном крсту [*Домаћица* 1935: 6]. Несебично пожртвовање чланица свих формираних женских подружина на Косову и Метохији,

које су заједно с ученицима занатских школа испољиле у тешким ратним и послератним временима и када је свака помоћ била од великог значаја за опоравак нападеног српског народа, чинило их је несумњиво, родољубивим субјектима тог времена.

ЗАКЉУЧАК

Прегледом школског система друге половине 19. и прве деценије 20. века у Србији, с посебним освртом на Косово и Метохију, може се потврдити да су женска деца била изложена дискриминацији која је проистекла из једне патријархалне културе, која очигледно није била подстицајна за њихово друштвено укључивање путем редовног школовања. Но, без обзира на то, многе жене, које су се самообразовале или стицале знања одласком у иностранство на школовање, дале су велики допринос у описмењивању припадника нежнијег пола. Све оне имале су жељу да жене у тадашњој Србији изађу из сенке и веровале су да је то могуће уколико се буду школовале и радиле, а друштво их у томе не буде спутавало, него, напротив, подстицало. У време када је већина жена још била необразована и потлачена, оне су се бориле за родну равноправност бавећи се тиме суштинским проблемима.

Пут еманципацији жена у Србији крчила је на јединствен начин и Катарина Миловук, која је још 1900. послала захтев краљу Александру Обреновићу да дозволи право гласа женама. Исти захтев упућен је и Сенату Краљевине Србије, док је у Лондону, тек 1904. године, основана Међународна алијанса за женско право гласа [Милановић 2014: 25]. Дакле, упркос свему може се рећи да је Србија, иако патријархално, али не и назадно друштво, тежила напретку и у том погледу. Започети рад на просвећивању женске омладине омогућио је да оне као школовани чланови српске популације, активно доприносе ширем образовању и оспособљавању за рад, због чега је постојање оваквих школа представљало значајну културну и педагошку појаву [Видосављевић 2012: 452].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бакић, Војислав (1910). *Српско родољубље и ошачастивољубље*. Београд: СКА.
- Видосављевић, Слађана (2012). Значај женске занатске школе у просвећивању жена (1879–1948). *Педагоџија*, 3: 442–453.
- Виријевић, Владан (2008). Делатност Женске занатске школе у Призрену 1919–1928. *Башићина* 25: 173–182.
- Вукадиновић, Зоран и Милован Ј. Богавац (2001). *Српска просвета и култура у Косовској Митровици 1836–1941*. Приштина: Институт за српску културу.
- Ћилас, Јагош (2000). *Српске школе на Косову и Метохији од Немањина до 1912*. Приштина: Институт за српску културу.
- Историјат Радничке, сада Женске занатске школе (1929). *Домаћица* 1–3.
- Костић, Петар (1933). *Просветно-културни животи православних Срба у Призрену и његовој околини: у XIX и почетком XX века: (са усвојенима ијсца)*. Скопље.

- Марковић Новаков, Александра (2011). *Православна српска богословија у Призрену (1871–1890)*. Ниш: Епархија нишка и Епархија рашко-призренска.
- Милановић, Јасмина (2014). Живот плус. *Вечерње новости*, 9. 2. 2014: 2.
- Новоосноване подружине Женског друштва – Гњилане (1914). *Домаћица* 4–5.
- Петковић, Радивоје (2003). *Нишка гимназија 1878–2003*. Ниш: Нишка гимназија.
- Прошић-Дворнић, Мирјана (1985). Женско питање у Србији крајем XIX и почетком XX века и часопис „Домаћица (1879–1914)”, *Гласник Етнографског инстџиуија САН* 34: 47–70.
- Станковић, Богомир (2002). *Српски венац Косовског Поморавља*. Ниш: Удружење Гњиланаца „Кнез Лазар”.
- Станковић, Векослав (2001). *Српске школе у Призрену 1810–1950*. Приштина-Лепосавић: Институт за српску културу.
- Ћунковић, Срећко (1971). *Школство и просвета у Србији у XIX веку*. Београд: Педагошки музеј у Београду.
- Хаџи Васиљевић, Јован (1928). *Просветне и политичке прилике у Јужним српским областима у 19. веку*. Београд: Српска краљевска академија.
- Чановић, Светозар (1976). *Српске школе на Косову и Метохији у деветнаестом веку*. Приштина: Јединство.
- Чемериџић, Михајло (2003). *Призрен и околина 1019–1941*. 1–3, Београд: Прво слово.
- Prpa-Jovanović, B. (1994). Procesi modernizacije i položaj žene u Srbiji tokom XIX i prve polovine XX veka, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka* (ur. odbor: L. Perović, M. Obradović, D. Stojanović). Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 361–366.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

EDUCATION OF FEMALE CHILDREN IN SERBIA WITH REFERENCE TO KOSOVO AND METOHIJA TIL THE FIRST WORLD WAR

by

SLAĐANA VIDOSAVLJEVIĆ

University of Priština

Faculty of Education in Prizren – Leposavić

Nemanjina b.b., Leposavić, Serbia

vidosladjahotmail.com

SUMMARY: Basic education and training of female children in Serbia has a long tradition. It turned out that the institutional education of female children, which began in 1846, could not be kept only at the elementary level, because the overall development of the society and its requirements demanded the establishment of women’s vocational schools. Women’s vocational schools began operating back in 1863, and with interruptions during the wars, worked until 1948. Female society of Belgrade and many women’s societies across the country had an important role in the establishment and work of the women’s vocational schools, as well as the Ministry of Trade and Industry in the period between the two world wars. In the Ottoman period, the position of Christian women in the territory of Kosovo and Metohija was very difficult. They were mainly engaged in activities related to the family and household management. The neglect of women was the result of patriarchal relations and conservative views on their role and place in the society of the then Ottoman Empire. On the other hand, it was difficult to change the perception of

parents that female children should also be educated. However, despite such perceptions and systemic problems, there were established in private homes in many cities in Kosovo and Metohija elementary schools for female children. Before the First World War, women's elementary schools in Kosovo were established in Prizren, Peć, Priština, Kosovska Mitrovica and Gjiilan. Until the beginning of the World War I, women's vocational schools also worked in Prizren, Kosovska Mitrovica and Gnjilane.

KEYWORDS: female elementary school, women's vocational schools, community, enlightenment, laws, curriculum

СРПСКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА И КАПИТАЛНИ ИЗДАВАЧКИ ПРОЈЕКТИ У СРБИЈИ

Трибина о актуелним питањима енциклопедистике у нашој култури одржана је 1. новембра 2014. године у оквиру програма 59. Међународног сајма књига у Београду. У разговору су учествовали: проф. др Драган Станић – председник Матице српске и Уређивачког одбора *Српске енциклопедије*; проф. др Радош Љушић – главни уредник једнотомне *Енциклопедије српског народа* и *Школског свезнања* и уредник струке Школство, педагогија и просветне установе у *Српској енциклопедији*; проф. др Бранко Бешлин – главни уредник *Српског биографског речника*; проф. др Душан Иванић – уредник струке за књижевност *Српске енциклопедије* и *Енциклопедије српског народа*. Модератор трибине била је Дејана Оцић, енциклопедиста и уредник за лексикографију у Заводу за уџбенике у Београду.

Дејана Оцић: *Енциклопедијски рад евидентира и сабира знање једне нације и као благо га похрањује у шрезор. Чува га од заборава али и гради основ за будући развој. Национална енциклопедија не само да обавештава и објашњава, она и леђитилице и конституицие, она је zaloг за будућности једне нације. А будућности имају оне нације које се за њу сиремају.*

Енциклопедистика подразумева најоран исцрпљивачки рад, сакупљање обимних и разноликих знања, да би се она сажетије, прегледније и тачније представила јавности.

Енциклопедијска дела не читају се „редом“, већ према потреби коју намеће актуелно интересовање, пружајући разноврсности информација.

Потребна су у свакодневном животу, али су и незаобилазна помоћ у научним и стручним пословима.

Могу бићи оцијни и посебне, тематске и биографске, а разликују се и по броју учесника, односно да ли су дело једног или групни рад бројних аутора, али су често и резултат припремачког рада.

Учесницима ове прилике, осим других улога које имају у српској култури, заједничко је што свако од њих има значајно искуство у енциклопедијским пројектима. Сада је прилика да видимо колико се њихова искуства сусрећу или разилазе.

Најпре бих замолила учеснике да представе данас најважније, кључне, енциклопедијске пројекте.

Мислим да би било најбоље да разговор ојачамо реч јос једна Сјанића зашто је Српска енциклопедија највећи пројект данас. Изволите.

Драган Сјанић: Хвала. Матица српска је заправо добила предност, не моја персона. Као што је добро познато, Матица српска је својеврсно средиште српске енциклопедистике и трудила се, колико је то било могуће у политичким околностима социјалистичке Југославије, да Срби добију упориште те врсте. То што говорим вреди разумети у контексту свих расправа које су вођене – и у кући а нарочито изван куће – када је требало конституисати пројекте попут *Српског биографског речника*, о чему ће нам нешто опширније рећи професор Бранко Бешлин. Што се тиче *Српске енциклопедије*, она је заиста данас централни енциклопедистички пројект код Срба. Замишљен је, као што је познато, у десет томова. Томови ће бити реализовани, по садашњим проценама, у 18 књига. Сама предисторија овог пројекта посебна је прича, али да се задржимо само на последње две и по деценије, када је постало јасно да је, у социјалистичкој Југославији, управо српска култура била хендикепирана тиме што су енциклопедистички пројекти – рекао бих, диригованом политичком вољом – били ситуирани пре свега у Загребу. У енциклопедистици социјалистичке Југославије тај посао био је тако обликован да су политичке идеје непосредно из политичке праксе биле пројектоване у енциклопедистику, а на тај начин служиле као нека врста додатног поступка легитимизације онога што су политички органи већ настојали да спроведу. Када је дошло до распада социјалистичке Југославије Матица српска је – заједно са Српском академијом наука и уметности – врло брзо реаговала на ово стање и тада, већ 1991. године, ове две институције изјасниле су се да је потребно хитно кренути у организовање послова на изради националне енциклопедије. Овај предлог већ 1992. године ушао је и у политичке структуре, чак је било обећано да буде донесен Закон о *Српској енциклопедији*, али друштвени хаос у који смо ушли, а свакако и одсуство праве политичке воље, уз, рекао бих, константни недостатак довољно јасних представа, нарочито у сфери политике, о томе колико је енциклопедистика заправо значајна, учинило је да ни те, 1992, а ни потоњих година, све до 2005. године, не буде донесен Закон о *Српској енциклопедији*. Крајем те, 2005. године, донесен је Закон о *Српској енциклопедији*, између осталог и великим залагањем колеге Радоша Љушића и партије која је тада била на власти, која је имала доста јасне представе о националној самосвести и о неопходности грађне националног идентитета. Од тада почиње рад на *Српској енцикло-*

йедии, конституисан је Уређивачки одбор који је водио академик Чедомир Попов, одабран је најекономичнији модел за организацију ових послова. Законом је било предвиђено да се формира централна редакција која би, мимо Уређивачког одбора, бринула о самој реализацији послова. Закључак Уређивачког одбора био је да би то било дуплирање капацитета и непотребан вишак трошкова, па смо донели одлуку да Уређивачки одбор обавља све функције Централне редакције и да непосредно брине о свим аспектима *Српске енциклопедије*: у погледу реализације основног концепта, наручивања текстова, провере њихових вредности, верификовања свих текстова, па и коначног изгледа саме *Српске енциклопедије*. Економичнији модел од овога заиста се не може замислити. У овом тренутку имамо преко хиљаду сарадника на овом пројекту, а трошкови су заиста минимални. Изнећу само један податак. На годишњем нивоу, већ годинама функционисемо с износом од 20 милиона динара за цео овај подухват. Резултати овог улагања су следећи: 2010. године добијамо прву књигу првог тома *Српске енциклопедије*, 2011. другу књигу првог тома *Српске енциклопедије*, 2013. добијамо други том *Српске енциклопедије*, који покрива слово В. Прве две покривају слова А и Б. До краја 2014. године, према нашем плану, да је финансирање било као и претходних година, био би заокружен посао на изради прве књиге трећег тома. Нажалост, још 2013. године кренуле су прве назнаке о томе да ће финансирање ићи веома лоше, што се и 2014. године манифестовало тако што смо добили смањење средстава од преко 60%.

Дејана Оцић: *Извињавам се, али, йоцићо је йредвиђено да йај йроблем изнесемо у одговорима на следећа йишања, можемо ли сада да саојцићимо само резулйаће, односно који су йројекйи до сада урађени и који су у йоку?*

Драган Сџанић: Опростите што сам одлутао, али свако говори оно што га највише пече, а мене највише пече управо та неспособност политичке заједнице да јасно сагледа шта је то од стратешке важности за нашу науку и културу.

Дејана Оцић: *Доћи ћемо и до йоџа.*

Драган Сџанић: За Матицу је веома важан пројект *Лексикон йисаца Југославије*. Он је сада закључен, због немогућности да се на исти начин настави, јер се изводи од 1971. године. Последња, четврта књига, изашла је 1997. године. Будући да је немогуће овај посао реализовати на таквим концептуалним основама, ми смо га трансформисали у пројект *Лексикон йисаца српске књижевности* и ја се надам да ће први резултат уследити врло брзо, можда већ следеће године. Поменуо бих још једну ствар, која у овом материјалу није поменута, а део је Матичиних пројеката који су управо стратешки далекосежно осмишљени. То је пројект који је и енциклопедистички и картографски. Реч је о *Айласу насеља Војводине*, за сада само Војводине, јер смо нашли финансијски оквир за реализацију овог пројекта. *Айлас Срема* је изашао прошле, 2013. године, а до краја 2014.

године ће се појавити и *Аџлас Банаша*. Сада се интензивно ради и на Бачкој, надам се да ће, ако не следеће, онда 2016. године овај пројект бити заокружен. Ако буде памети и финансијских средстава, ми ћемо овај пројект продужити тако да, практично, прикажемо целу Србију.

Дејана Оцић: *Да ли бисте сад Ви, Ђосифовине Љушићу, рекли нешто о књижевним пројектима који нису поменути?*

Радослав Љушић: Поменуо бих три пројекта на којима сам радио. У Заводу за уџбенике то је *Школско свезнање*, које смо урадили пре неколико година, и *Енциклопедија српског народа*. Што се тиче Службеног гласника, радимо лексиконе градова Србије, и то је један од наших највећих пројеката. Урадили смо четири таква лексикона, за Пирот, Ниш, Крагујевац, Ужице, а ових дана планирамо да започнемо рад на још неколико лексикона. Ми нећемо да делимо Србију на Војводину и Србију. Следећи лексикон се односи на Панчево, а ти пројекти углавном падају на терет Службеног гласника, делимично нас помажу локалне заједнице. Они се разликују од претходно наведених, јер смо из тих лексикона изоставили биографије личности, што може да буде дискутабилно, али, у сваком случају – то су лексикони који пружају најосновније податке о историји и о стању свих наших до сад обрађених градова – а надам се да ћемо то и даље наставити. Дозволите ми да кажем нешто о чему касније можемо и више дискутовати: ми, у српској лексикографији – ако тако могу да кажем, и, ако смем тај термин да употребим, јер је он за мене доста проблематичан – нисмо имали, рецимо, школску енциклопедију, и мислим да је то био велики недостатак у нашем образовању, до појаве *Школског свезнања* „Завода за уџбенике”. Могу да вам кажем да су сви они који су читали и користили ту енциклопедију дали врло позитивна мишљења о њој. Друга ствар коју смо урадили – то је *Енциклопедија српског народа* у једном тому. Будући да смо били свесни чињенице да велика српска енциклопедија у десет томова не може тако лако и тако брзо изаћи, а поучени оним што нам је пружила *Мала енциклопедија Просвете* – која је веома коришћена – ми смо одлучили да направимо једнотомну *Енциклопедију српског народа*, и тај напор који је за овакве пројекте трајао кратко, око три године, уродио је плодом. Данас се Службени гласник и Завод за уџбенике заносе идејом да ову енциклопедију прошире у двотомну, каква је била Просветина енциклопедија. Надам се да ћемо наћи решење, за сада то не иде сасвим лако, и верујем да ћемо, у догледно време, добити двотомну *Енциклопедију српског народа*. За разлику од многих других народа, који су у области енциклопедистике далеко испред нас, ми смо још на земљи. Они су можда и на небесима, тамо се раде прво велике енциклопедије, па онда скраћене. Тако да, код Немаца рецимо, постоји енциклопедија у 32 тома, па у 16 томова, па у 8 томова, па у 4 тома, па у 2 тома, и на крају, направили су енциклопедију у једном тому. А ми Срби смо почели истовремено – у десет томова, у једном тому, па ћемо се, можда, једног дана сусрести у пет томова, и то ће бити, надам се, један од већих наших успеха.

Дејана Оцић: Сада бих замолила Ђосифовина Беџлина да представи кључне пројекте на којима ради.

Бранко Беџлин: Рећи ћу неколико реченица о *Српском биографском речнику*. Прво, његов историјат је дуг више од четрдесет година. Сама та чињеница говори да је прича о настанку *Српског биографског речника* доста индикативна за стање у српској, условно речено, лексикографији. Наиме, идеја за покретање пројекта *Српски биографски речник* потекла је од професора Александра Форишковића давне 1972. године. Следеће, 1973. године, пројект је озваничен, а први том *Српског биографског речника* појавио се тек 2004. године. На том пројекту стицали смо искуства о раду на енциклопедистици. Нисмо их имали много. Центар лексикографије био је у Загребу, а пројект је био амбициозно замишљен. Под тим подразумевам да је предвиђено да у 12 томова *Српски биографски речник* обухвати 22.000 биографија, и то не само Срба, него свих оних који су оставили трага у српској историји. Значи, и странаца и страних владара и страних државника који су обележили српску историју. Припремни радови су трајали врло, врло дуго. У међувремену, много се тога променило. Неких сарадника који су радили на самом почетку одавно нема међу живима. Друго, што се тиче првобитне методологије, радили смо с картицама. Појавили су се рачунари, па смо прешли на електронско обрађивање грађе... О амбицији Матице српске да *Српски биографски речник* не остане једини пројект, после тих стечених искустава, сведочи чињеница да је, у оквиру Матице, основано посебно одељење: Лексикографско-библиографско одељење. И, коначно, 2004. године појавио се први том *Српског биографског речника*. Колико су припремне радње текле споро, толико су послови на објављивању ових првих пет томова речника текли, морам рећи, готово невероватном брзином. Први том појавио се 2004, други већ 2006, трећи 2007, четврти 2009. и пети 2011. године. Ја сам уредништво преузео 2012. године, шести том је у прелому, што значи да се рад на њему приводи крају. Не верујем да ће Матица српска – хтео бих да верујем, али то није могуће – држати тај темпо какав је био од 2004. до 2011. године. Морамо имати у виду да уредништво речника није професионално – не бих сад објашњавао структуру Уређивачког одбора. Ни ја сам, као главни уредник, нисам стално запослен у Матици српској. Речник окупља преко 1.000 сарадника, на овом последњем тому их је радило 310. И, оно што бих хтео да нагласим, пошто у *Речник* не улазе само знаменити Срби, то није лексикон знаменитих Срба, него и оних који су обележили културни, политички и привредни живот у својој средини, да употребим ту можда мало незграпну реч, у провинцији. Ми имамо низ драгоцених сарадника не само у највишим академским круговима, него међу ентузијастима широм целе Србије. Тих дугих четрдесет година колико се ради, шта је иза тога све стајало, који су разлози за успоравање посла, то је можда индикативно за стање у српској академској заједници, и за наше међусобне односе. Ипак, има оправдања и у томе што нисмо у сваком моменту располагали довољним финансијским средствима, али бих волео да кажем

да је *Речник* сада, са те стране, збринут и у погледу наставка рада на том послу ја сам оптимиста.

Дејана Оцић: *Господине Иванићу, као учесник у већини прелазних именујих пројеката, шта бисте Ви рекли, додали или одузели до сада реченом?*

Душан Иванић: Одговарао сам за књижевност, филологију и цели низ филолошких области у *Енциклопедији српског народа*, а у *Српској енциклопедији* за књижевност. Ја се стварно сад, кад ме прозива колегиња Оцић, осећам помало у деликатној позицији – незгодно је у очи да хвалим главне уреднике, а још је можда незгодније да их кудим – тако да ћу говорити понешто од тих општих ствари. Сматрам да су то значајни послови, и *Енциклопедија српског народа* и низ енциклопедијских издања Матице српске, јер без тих издања ми се заправо не бисмо могли снаћи у сопственој историји. Оно што је специфично у погледу тих издања, што не важи једино за школски лексикон, јесте, да тако кажем, сужавање енциклопедијских циљева. Дакле, не општа енциклопедија, него енциклопедија *српског народа* и енциклопедија која се тиче *Срба*. Сад је таква мода, то ви сви знате, нека врста парцелизације: постоји огроман број локалних енциклопедија, Новог Сада, Ваљева, Ниша итд., иде се на то. Али овде је ипак у питању један општији захват.

Где су тешкоће кад се реализује такав посао? Или, кад се замишља такав посао? Те енциклопедије, и једна и друга, хоће да буду, што би рекао Лаза Костић, „српски памтивек”. Али, на који начин ћете доћи до тога памтивека, то су заправо проблеми организације овога посла. Кад помислите гдје су све Срби живјели у историји, колико су престоница имали, коначно од Цариграда до Беча, Будимпеште и тако даље, Крушевац, овдје на нашем терену... Друга ствар која је за нас врло важна, и она је можда најтежа: довољно квалитетна информација о томе шта се о нама писало изван наших средина, изван српске средине, шта су писали странци који су се бавили српском културом. То је неопходна врста прожимања у нашим енциклопедијама, прожимања знања која су настајала у различитим културама о нама, и оних знања која су настала у нашој средини. Тако да не чуди што су, рецимо, Абдул Азис или Фрањо Јосип одреднице у нашим енциклопедијама, и то је природно. Оно што је ту можда важно, тај атрибут српски – то је изазвало, колико се ја сјећам, доста реакција на *Енциклопедију српског народа*. Атрибут *српски* је примљен отприлике као црвена марама, као да смо ми једина нација која не би имала право да се бави собом, сопственом културом, идентификацијом својих основних вриједности. Било је доста негативних реакција, тако да би човјек помислио као да смо нешто криви што смо то радили. Још једна ствар која ми се чини да је врло важна, главна ствар – ако хоћемо да енциклопедија буде добра, а надам се да су добре – јесте практично квалификовање ствари и мјерење на ком мјесту и колико ће простора извјесна одредница добити у енциклопедији. И, још, рецимо, можда прва претпоставка успјеха енциклопедијског посла јесте формирање ваљаних азбучника, а ваљан

азбучник не можете преписати, него га морате формирати на основу модерних знања. Формирати га, дакле, дати енциклопедији одговарајуће атрибуте, термине, појмове и тако даље. Оно што је било важно за нас, бар за мене, поготово у области књижевности и филологије, јесте проналажење личности које су оставиле врло значајно дјело – а да се тиче српског народа. Само ћу вам побројити, рецимо, Геземан, Јернеј Копитар, Грим, Шмаус, Срезњевски, Шафарик, Ранке, Томазо, Гете... Неки од њих су допринијели више српској култури него многи Срби, и то истакнути културни дјелатници.

Јавио се и проблем друге врсте, и тиме ћу завршити: Шта ћемо с личностима које су по злу познате у српској историји, шта ћемо с Антом Павелићем, шта с Хитлером, шта, рецимо, с идеолозима, какав је био Анте Старчевић? Требало би се можда учити од оних енциклопедијских искустава каква су настала у народима сличне историје – има и осим нас оних који су страдали и страдају. Ето, то су неколика питања која смо морали престано рјешавати.

Дејана Оцић: *Пре неџо џићо љосћавим следеће љићање, само бих мало да дођуним, мада, слика заиста ѓовори више од речи¹: ово је део реализованих љројекатиа, а има их још, значи љијак се ради на љоме, љу се налазе и Речник појмова ликовних уметности и архитектуре који је Завод за уибенике урадио заједно са Срјском академијом наука и уметњосћи, Лексикон историје педагогије српског народа, Речник имена, а дејтаљније о љоме може се видејти из Библиографије српских енциклопедија и лексикона Дејана Вукићевића, коју је Завод за уибенике ујраво сад, за време љрајања Сајма објавио. Тамо је изнејто све џићо се урадило љрејходних деценија, чиме је ово својеврсјан љрилоџ сисћемајизацији енциклоједисћике до сада, али исћовремено и нека оријентација у љоме како и џића радијти и у којим љројекћима и куда ићи у будућносћи.*

Следеће љићање, на које су моји саѓговорници већ љочели да одѓовају, указује на љо да је енциклоједисћика љаква обласћ да у њој има и мноѓо љроблема. Поџићо сће ви, ѓосћодине Сћанићу, већ о неким љроблемама енциклоједисћике љроѓговорили, молим Вас да сад насћавиће.

Драѓан Сћанић: Мислим да има неколико проблема у вези с организацијом ових послова, и ти проблеми се морају поступно решавати, ако треба, један по један. Рецимо, веома је важно да избегнемо – бар унутар тима који ради, или људи који могу утицати на организацију оваквих послова – ситуацију коју је поменуо професор Иванић. Постоји код многих људи потпуна аверзија спрам националне културе, спрам нечега што припада корпусу националне културе, и што отвара питања разграничења различитих националних корпуса. Наш одговор би, мислим, морао бити врло јасан у том погледу. Ако та питања нисмо решили током

¹ На столу испред учесника, присутнима на увид, налазиле су се изложене публикације: *Срјска енциклоједија* (1. и 2. књига I тома и II тома), *Енциклоједија срјскоѓ народа*, *Срјски биоѓграфски речник* (5 томова), *Лексикон љисаца Јуѓославије* (4 тома), *Школско свезнање*, *Лексикон исћиорије педаѓоѓије срјскоѓ народ*, *Срјски Who is Who*, *Речник љојмова ликовних уметњосћи и архљијекћуре* (Том I, А–Ђ), *Ономасћикон*, *Речник имена*.

19. или почетком 20. века, морамо их решавати danas. То је питање одговорности пред сопственом културом, пред сопственом нацијом. Ако је и дошло до застоја, а несумњиво јесте, поготово у периоду југословенства, онда морамо што пре и што јасније то питање разрешити. Начин на који се у претходном периоду мислило о овим проблемима само је уносио маглу и стварао забуну. Било би пре свега потребно да отклонимо аверзију спрам оваквих питања и да што јасније разрешимо све што је спорно.

А када то на ваљан начин обавимо, онда ћемо – а то је друго важно питање ових осетљивих послова – успети да обавимо и поуздану концептуализацију знања о националној култури, о националној књижевности, уметности, науци итд. Не могу ова питања баш увек да се реше сасвим једнозначно, тако да један феномен припада само једној култури, али ми смо се одавно научили да, о овим стварима, мислимо флексибилно. Припадност неког писца двома књижевностима, понекад и трима, или више њих, понекад је решење које је сасвим прихватљиво. Такве специфичне случајеве ми не бисмо смели да истиснемо из нашег видног поља, односно морамо их увек чувати унутар концепта националне енциклопедистике. Ово концептуално питање је, добрим делом, у *Српској енциклопедији* на ваљан начин решено.

Има још низ појединости које ћемо сада и убудуће разрешавати, али мислим да Уређивачки одбор врло добро поставља те проблеме. У мирној и академској расправи та питања доводимо до оног нивоа који омогућује озбиљан рад на самој изради одредница. Треће питање које бих истакао – јесте питање саме организације посла. То није лако код нас урадити, будући да је наш менталитет склон разним облицима аутаркичног понашања: не волимо да се подређујемо колективу и да делујемо потпуно тимски, што је за енциклопедистички рад изузетно важно. Ја, међутим, мислим да је *Српска енциклопедија* показала како се, уз сву флексибилност према специфичним ставовима појединих људи, ипак може доћи до решења које се могу и морају систематски спровести унутар *Српске енциклопедије*.

Четврти проблем тиче се финансирања оваквих пројеката. То је веома тешко решив проблем уколико нема разумевања политичке заједнице и уколико изостане финансијска подршка. Врло једноставно речено, учесници овог енциклопедијског посла наши су најбољи научници, то су чланови Академије, професори универзитета, људи из научних института итд. Нико ове одреднице не пише да би напредовао у своме звању, те се одреднице пишу из других разлога: уколико постоји неки виши друштвени интерес и уколико је неко спреман да плати писање тих одредница. Иначе, хонорари у оквиру *Српске енциклопедије*, а мислим и у српској енциклопедистици у целини, релативно су мали, ту се нико неће обогатити, али је неопходно да бар можемо људима на тај начин да кажемо хвала како би они наставили свој посао.

Дејана Оцић: Господине Љушићу, изволиће.

Радош Љушић: Мало ћу да будем критичнији према себи и према другима. Постоји израз, *јединство сујројности*, који се хвали као нешто

што је обогатило српску културу, али сматрам да су јединство народа и државно јединство основа без које ниједан народ, ниједна држава, не могу да напредују. Отуда и мислим да је српском народу преко потребна институција какву имају многи народи а какву ми немамо, а требало би да је имамо већ одавно. Та се институција зове лексикографски завод. Да ли ће тај лексикографски завод бити у оквиру Матице српске, Академије, или посебно, питање је о коме се може дискутовати, али лексикографски завод мора да постоји и, сходно томе, мора да постоји закон о лексикографији. Један тим у Академији, коме сам и ја припадао, од почетка деведесетих година 20. века, мучила се све до 2005. године да нешто учини поводом *Српске енциклопедије*, и ништа није успела да уради док нисмо донели Закон. Дакле, без закона нема ничега. Мора се донети закон о српској лексикографији, мора се установити лексикографски завод, и тек тада можемо правити планове, не само о једној енциклопедији. *Српска енциклопедија* била би основа, а радило би се безброј других енциклопедија, како се ради у другим државама, а како ради и хрватски лексикографски завод. Мислим да нас та наша подељеност много кошта, да расипамо снагу и новац. Ако би постојао лексикографски завод, или ако би постојао закон о лексикографији, онда би држава из свог буџета издвајала средства за све врсте делатности у том заводу. Па, нису ваљда Хрвати луди што имају лексикографски завод и што имају десетак енциклопедија. Сам тај пример показује да је требало, ако никога другог, бар њих да следимо. Зато сам ја против тога да радимо овако растурени на све стране, ту и тамо да постижемо лепе резултате – без жеље да икога критикујем. Мислим и да је Матица српска својим радом постигла лепе резултате, да је то и Завод за уџбенике постигао, да је то и „Гласник” у неку руку постигао, али ти би резултати били далеко бољи ако би се ове три институције ујединиле у оквиру једне институције, у оквиру једног лексикографског завода. Он може бити у Новом Саду, у Београду, или у Нишу, дакле, није битно где ће бити његов центар, и уопште није битно где ће бити та институција, него је битно да све буде обједињено у оквиру *једне* институције и све снаге да буду окупљене око тога, и да се направи јединствени план и програм за рад на лексикографији а не да радимо свако на своју руку, свако према неким својим плановима, и да трошимо средства сходно ономе што смо ми чинили. Овде ћу да изнесем пример који је битан и врло карактеристичан за нас Србе. Институција (Службени гласник) у којој сам ја сада директор има одељење лексикографије и она се трудила да оснује лексикографски завод и да донесе закон о лексикографији. Позван је директор хрватског лексикографског завода Влахо Богишић да нам напише закон о српској лексикографији. Тај господин је неких 7–8 месеци радио у „Гласнику”, примао плату по 110.000 динара, и ми смо потрошили негде око 4,5 милиона – а нити смо добили закон, нити смо направили неки помак напред. Ово напомињем не зато да бих упутио прекор човеку који је можда хтео из најбољих намера да нам помогне, него ово казујем да бих показао колико смо ми неорганизовани, неспособни да се организујемо и, што је још важније, неспособни да се ујединимо у идеји да имамо

једну добру установу, и да та установа окупи све најбоље људе који ће, на овом послу, најбоље радити. Све док Срби не буду имали лексикографски завод и закон о лексикографији, ми ћемо имати шаренило какво видите овде, ничим обједињено. Не кажем да је ово лоше, заслужује сваку врсту похвале, али ово је хаотично. А нама треба ипак осмишљен рад, а тај осмишљен рад без институција и без тог закона неће бити добар.

Дејана Оцић: *Да ли бисте Ви, ѓосјодине Сїанићу, можда оїеї не- шїїо рекли їоводом овођа, или да идемо редом?*

Драђан Сїанић: Редом.

Дејана Оцић: *Онда бих замолила да узмеште реч Ви, ѓосјодине Бецилин, заїїим ѓосїодин Иванић.*

Бранко Бецилин: Наравно да број оваквих издања, лексико-издања, сведочи о општој развијености једнога народа, да сведочи о економској развијености, сведочи о културној развијености, о развијености науке, односно о способности за организован систематски и истрајан рад. Ово су пројекти које не може да ради појединац, морају да га раде установе. Ту идеју о неопходности (сад је помињао професор Љушић) лексикографског завода код Срба, ја, и сви у Матици свесрдно подржавамо. Наиме, опет ћу се вратити на оно искуство из рада на *Срїском биођрафском речнику*: ми смо дуго одбијали професионализацију, верујући да ћемо такав замашан посао моћи да обавимо захваљујући ентузијазму сарадника, и то спољних сарадника, с минимумом новчаних средстава, а испоставило се да то није могуће, да смо, с временом, морали да професионализујемо посао, отворимо нова радна места, али, сматрам да је то још увек недовољно, јер немамо завод у правом смислу те речи. Оно што још смета (кад говоримо о нашем менталитету) развоју енциклопедистике: те књиге су одраз тренутног дoмета наше културе и науке, у њима има грешака. Највише волим да се сакријем иза једне реченице Данила Басте који је промовисао *Срїски биођрафски речник* и том приликом рекао: „Ово нису књиге с којима се послови завршавају, ово су књиге с којима се послови почињу.” Оне се могу исправљати, али оне су нам неопходне и, још једном да поновим, за то је неопходна професионализација и једна установа која ће то радити.

Душан Иванић: Лако је сложити се с овим о чему су моји претходници говорили: да је потребна институционализација оваквог посла. Дакле, чврсти оквири. Оно око чега се не бих сложио, наравно нећемо полемисати професор Станић и ја, јер знам шта мисли кад је говорио о пређашњој историји енциклопедистике – везано је за лексикографски завод загребачки. Практично, постојање тога завода омогућило је најбоље ствари у нашој енциклопедистици, рачунајући на српски удио. Кад помислите да су, у Станојевићевој енциклопедији, сарадници били Слободан Јовановић, Радослав Грујић, Вељко Петровић (за књижевност итд.), а у овој новој, у социјалистичкој Југославији, да су били Младен Лесковац, Божидар Ковачек, Јован Деретић, Радомир Константиновић... Ми у то доба нисмо

имали бољих људи и да институција није била иза тога – тешко би се могло шта направити. Ни данас не могу да радим без *Библиографије* Југословенског лексикографског завода из књижевности која обухвата седам, осам књига а тако обухвата и историју, историју музике и низ других области. Тако да, без обзира на сва огрешења тога завода и тих енциклопедија о српску културу, немогуће је радити без резултата рада таквих институција. Било је изузетно кад сам, у младим данима, све то откривао јер, као што је рекао професор Бешлин, то су послови с којима се почиње, на основу њих се може учити. Тако да сматрам да није Матице српске и ово помало што је, прије тога, урадио Завод – па ми бисмо били у 19. вијеку, гдје су се, практично, те ствари рјешавале на потпуно индивидуалноме нивоу, кад су појединци, Милан Ђ. Милићевић, или, прије њега, Магарашевић, правили енциклопедијска издања. Једино што, бојим се, кад професор Љушић помиње закон, знате, ми доносимо законе, али их се не држимо. Имамо ми закон и о енциклопедији српској, па ником ништа, а, ако Бог да, биће нешто.

Дејана Оцић: Ово помињање завода, односно институција које би се тиме бавиле, говори помало, чини ми се, и о несрећи српске енциклопедистике. У време када је постојала одређена институција она је била само део југословенске, а сада, када је кренула неким својим правцем, чак и уз делимичну, скромну, подршку државе, јојављује се интернети. Енциклопедистика данас нема довољан одјек и интересовање у јавности. Дакле, ово су два питања: прво, популарност енциклопедија, и, друго, утицај интернета на штампане енциклопедије?

Радослав Љушић: Осећам потребу да одговорим на једно питање које је поставио колега Станић. Дакле, ми заиста немамо политичку подршку. То је ван сваке сумње. Једини човек који нас је разумео у последње две и по деценије био је Војислав Коштуница. Мене су покојни академик Чedomir Попов и Василије Крестић мало истурили и ја сам у преговорима с Коштуницом успео да добијем његову сагласност и тако смо добили Закон о *Српској енциклопедији*. Не бисмо га добили без његовог разумевања. А што се тиче примедбе да не треба много веровати у законе који Срби донесу, то је потпуно тачно. Али, пазите, ми смо од 1992. до 2005. године радили све што смо могли. И ништа нисмо урадили. Али, кад смо донели Закон о *Српској енциклопедији* 2005. године, без обзира на то што смо каснили, ипак смо од 2010. до данас добили два тома *Српске енциклопедије*. Дакле, не кажем да би тај закон о лексикографији нас гурнуо брже у посао, или да би нам омогућио да тај посао радимо као што га раде други народи, уредније и мирније – али без њега се не може. Мислим да је основа у томе, као што је Бешлин рекао: ово је почетак, а добар почетак за ово био би један такав закон и једна таква институција.

А, што се тиче она два питања, мислим да интернет ништа не смета. Што би интернет сметао *Српској енциклопедији*, па ми ћемо је ставити на коришћење и у електронској форми, а не само у штампаној. То само може да користи читавом овом пројекту. Све оно што савремена техно-

логија омогућава да се до неких података брже дође – ми морамо да се прилагодимо томе. Не видим разлога да је то нама сметња, пре ће нам бити од користи.

Дејана Оцић: *Корисити, али вероватно и задатка, је ли ипак?*

Дражан Станић: Ако ми дозволите, још нешто у вези с претходним питањем. Формирање завода, енциклопедијског завода Србије, била би добра и потребна ствар. Послови који се раде показују нам да ми имамо пре свега стваралачких капацитета, имамо и добру организацију послова, имамо и резултате. Кад би се појавила таква политичка подршка да може да покрије овакву једну институцију, то би било сјајно. То би подстакло даљи развој енциклопедистике, јер ово што смо ми конституисали у разним установама, то је темељ који би имао далекосежне могућности даљега развоја. У погледу израде, рецимо, лексикона појединих научних дисциплина итд., итд. Много тога има да се уради у српској енциклопедистици. Али, наше околности су такве да ни за тако важан пројект, као што је национална енциклопедија, нема адекватне подршке. Ми смо добили вербалну подршку председника Републике. И он је рекао да је то заиста капиталан пројект, да га треба подржати. А онда смо, те исте године, кад смо добили вербалну подршку, имали овај – слободно могу рећи – финансијски ударац најниже врсте који је погодио *Српску енциклопедију*. И то није први пут. Први такав ударац је био 2009. године. Дошао је од министра чије су неолибералне концепције такве да сте могли то и очекивати. А онда је дошао 2013. године нови ударац. Тадашњи министар науке је рекао да је то техничка грешка. Могуће. У реду. Прихватили смо. И надали смо се да ће даље посао ићи како треба. А онда смо ове године заустављени у обављању тих послова, јер с тим средствима могу, буквално у хладном погону, да се држе тих шесторо запослених. Ништа не може да се уради, ни један једини текст не може да се плати. Сада у овом целом послу губимо годину дана. Предлагали смо одређена решења и председнику Републике и с министром смо разговарали. Од Матице такође долази ова подршка, односно препорука да се иде ка формирању завода. То би могло да држава да институционалну подршку да ствари иду даље. Е, сад, када се то, међутим, ради, најгоре што може да нам се деси јесте да политичари скроје некакав закон и да га спусте одозго међу енциклопедисте. Мислим да би у расправу о томе морали да буду укључени сви они који изводе ове послове, односно бар ови основни пунктови, односно институције које су градиле српску енциклопедистику и још увек је граде. Ако то обезбедимо, ми ћемо добити добар, флексибилан закон који би омогућио да се послови наставе на најбољи могући начин. Ова искуства јефтиних пројеката не треба тек тако пренебрегнути и гурнути у страну, него те јефтине пројекте треба даље наставити, само с много већом сигурношћу, и уз овај организациони облик који сви прижељкујемо.

Што се тиче нових медија, ту нема никаквих проблема, отвореност постоји, и већ смо, кад је реч о *Српској енциклопедији*, у разговорима с онима који су нарочито за то заинтересовани, само је сада питање како

ћемо то реализовати, тако да ови текстови буду доступни свим корисницима: како онима који се служе књигом, тако и овима који се користе електронским медијима. Нама је, међутим, основни циљ да мало одмакнемо у производњи *Српске енциклопедије*. С три слова то није богзна каква добит. Али, кад добијемо бар половину слова, онда је то нешто што корисник може и те како да осети као велику вредност наше културе.

Бранко Бешлин: Само ћу нешто о интернету. Наиме, поменуо сам у свом првом излагању да је пројект започет на најтрадиционалнији начин, методама које су биле актуелне седамдесетих година, листићима. Исписано је 100.000 листића из књига и поређани су у кутије и фасцикле. То је у међувремену све електронски обрађено, значи да ми нисмо заостајали у том погледу. И, следеће, ми смо спремни – било је више расправа у Матици српској – свесни смо тога шта је интернет, спремни смо на то да ће, пре или касније, *Српски биографски речник* морати да буде на интернету, да појединци већ преписују текстове биографија из *Речника* и стављају их на интернет. Ми ћемо мало сачекати. *Речник* је већ поодмакао, разлози су помало научни, значи да одмакнемо још у послу, а помало крајње прозаични, имамо много ових књига на лагеру. Па ћемо сачекати још, и то неће бити дуго. Они који се служе интернетом, да не буду забринути, неће дуго чекати да виде ове биографије на интернету. Ми смо већ ставили огледне. Нама је врло стало – јер смо свесни да се то преписује, ставља у Википедију – и желели бисмо да те биографије буду на интернету, али на сајту Матице српске, која је радила овај речник. Значи, може се у догледно време очекивати да ће ово бити дигитализовано и на интернету. Иначе, све постоји у електронској форми, свака од ових биографија, али код нас у кући.

Дејана Оцић: Господине Иванићу, да ли бисте Ви рекли нешто њоводом енциклопедистиџке и инјернејша?

Душан Иванић: Вјерујем да ћемо остварити ово што каже професор Бешлин. Да имамо, заправо, неку врсту виртуелне енциклопедије, која ће стално бити отворена. Е, сад је проблем како ће се она допуњавати. Дакле, ажурирање мора да буде квалитетно.

Дејана Оцић: То ојетџ сјада и у орђанизациона џијјања.

Драган Сјанић: Пре свега, у концептуална.

Дејана Оцић: Наравно.

Драган Сјанић: Можемо допуњавати, не на начин Википедије, пошто смо ми иначе у разговору с Википедијом. Рекли смо који су наши приговори. Непоузданост те публикације је оно што је основна лоша тачка свега тога. Ми само хоћемо да наша институција стоји иза свих могућих допуна. Не може се тек тако интервенисати, него само оно до чега је наука дошла. Једино поуздана научна сазнања могу да одлуче како ће изгледати одредница.

Дејана Оцић: Верујем да смо, ипак, за ово крајко време које нам је било на располагању, успели да извојимо неке проблеме, шезе, ипшања, да нађраимо, у сивари, кроки ирибину. Чини ми се да смо начинили скицу, нацрт за даље, исирније расправе које би, нађамо се, водиле и решавању ипшања инситуционализације обласи енциклоједисике. До следеће ирилике, до нових ипшања, јер верујем да су нова ипшања и нови одговори у заједничком интересу, а на њолзу српске културе. А надам се да смо и вама, иосеиоцима Сајма књиџа, успели макар донекле да ирикажемо иша смо иоводом енциклоједисике имали на уму. Захваљујем се свима на интјресовању и на иажњи.

СЕЛЕКТИВНА БИБЛИОГРАФИЈА НОВИЈИХ СРПСКИХ ЕНЦИКЛОПЕДИЈА И ЛЕКСИКОНА

LEKSIKON pisaca Jugoslavije

LEKSIKON pisaca Jugoslavije. [Tom] 1, A–Dž / [glavni urednik Živojin Boškov]. – Novi Sad : Matica srpska, 1972. – 783 str. : ilustr. ; 30 cm

Spisak istorija književnosti i leksikona: str. 729–731. – Spisak periodike: str. 732–766. – Spisak stranih imena: str. 767–776.

LEKSIKON pisaca Jugoslavije. 2, Đ–J / [glavni urednik Živojin Boškov]. – Novi Sad : Matica srpska, 1979. – 755 str. : ilustr. ; 30 cm
Tiraž 3.000.

LEKSIKON pisaca Jugoslavije. T. 3, K–LJ / [glavni urednik Živojin Boškov]. – Novi Sad : Matica srpska, 1987. – 777 str. : ilustr. ; 30 cm
Tiraž 3.000.

LEKSIKON pisaca Jugoslavije. 4, M–NJ / [glavni urednik Živojin Boškov]. – Novi Sad : Matica srpska, 1997. – 867 str. : ilustr. ; 29 cm
Tiraž 2.000.

GRADA za Leksikon pisaca Jugoslavije. Tom 5, O / [glavni urednik Ljiljana Pešikan-Ljuštanović]. – Novi Sad : Matica srpska, 2010. – 174 str. ; 29 cm
Tiraž 1.000. – Bibliografija: str. 147–164.

GRADA za Leksikon pisaca Jugoslavije. Tom 6, P / [glavni urednik Ljiljana Pešikan-Ljuštanović]. – Novi Sad : Matica srpska, 2014. – 495 str. ; 29 cm
Tiraž 500. – Spisak istorija književnosti: str. 455–457 ; Spisak jugoslovenskih enciklopedija i leksikona: str. 458 ; Spisak periodike: str. 459–486.

СРПСКИ биографски речник

СРПСКИ биографски речник. 1, А–Б / [главни уредници Младен Лесковац, Александар Форишковић, Чедомир Попов ; уредници струка Злата Бојовић ... и др. ; редактор Милица Бујас]. – Нови Сад : Матица српска, 2004. – 915 стр. : илустр. ; 27 cm
Тираж 3.000. – Стр. 7–14: Предговор / Уређивачки одбор. – Библиографија уз текст.

СРПСКИ биографски речник. 2, В–Г / [главни уредник Чедомир Попов ; уредници струка Злата Бојовић ... [и др.] ; редактори Милица Бујас, Татјана Дринић-Пивнички]. – Нови Сад : Матица српска, 2006. – 881 стр. : фотогр. ; 27 cm
Тираж 2.000. – Аутори биографија: стр. 9–14. – Библиографија уз текст.

СРПСКИ биографски речник. 3, Д–З / [главни уредник Чедомир Попов ; уредници струка Злата Бојовић ... [и др.] ; редактори Милица Бујас, Татјана Пивнички-Дринић]. – Нови Сад : Матица српска, 2007. – 927 стр. : фотогр. ; 27 cm
Тираж 2.000. – Аутори биографија: стр. 9–14. – Библиографија уз текст.

СРПСКИ биографски речник. 4, И–Ка / [главни уредник Чедомир Попов ; уредници струка Злата Бојовић ... [и др.] ; редактори Милица Бујас, Татјана Пивнички-Дринић]. – Нови Сад : Матица српска, 2009. – 922 стр. : фотогр. ; 27 cm
Тираж 2.000. – Аутори биографија: стр. 9–15. – Библиографија уз текст.

СРПСКИ биографски речник. 5. Кв–Мао / [главни уредник Чедомир Попов ; уредници струка Злата Бојовић ... [и др.] ; редактори Милица Бујас, Татјана Пивнички Дринић]. – Нови Сад : Матица српска, 2011. – 852 стр. : фотогр. ; 27 cm
Тираж 2.000. – Аутори биографија: стр. 9–15. – Библиографија уз текст.

ШКОЛСКО свезнање / [аутори и сарадници Ана Милановић ... [и др.] ; стручна редакција Бранислав Николић ... [и др.] ; аутори карата Ана Милановић ... и др.]. – 1. изд. – Београд : Завод за уџбенике, 2007. – VII, 1080 стр. : илустр. ; 24 cm
Тираж 5.000. – Стр. V: Предговор / Радош Љушић.

ЕНЦИКЛОПЕДИЈА српског народа / [главни и одговорни уредник Радош Љушић]. – 1. изд. – Београд : Завод за уџбенике, 2008. – [7], 1278 стр. : илустр. ; 27 cm
Тираж 5.000. – Стр. [7]: Предговор / Радош Љушић.

СРПСКА енциклопедија

СРПСКА енциклопедија. Том 1. Књ. 1, А–Беобанка / [главни уредници Чедомир Попов, Драган Станић]. – Нови Сад : Матица српска ; Београд : Српска академија наука и уметности : Завод за уџбенике, 2010. – 707 стр. : илустр. у бојама ; 31 cm
Тираж 5.000. – Стр. 7–10: Предговор / уређивачки одбор.

СРПСКА енциклопедија. Том 1. Књ. 2, Београд–Буштрање / [главни уредници Чедомир Попов, Драган Станић]. – Нови Сад : Матица српска ; Београд : Српска академија наука и уметности : Завод за уџбенике, 2011. – 690 стр. : илустр. ; 31 cm
Тираж 5.000.

СРПСКА енциклопедија. Том 2. В–Вшетечка / [главни уредници Чедомир Попов, Драган Станић]. – Нови Сад : Матица српска ; Београд : Српска академија наука и уметности : Завод за уџбенике, 2013. – 978 стр. : илустр. ; 31 cm
Тираж 5.000.

ЛЕКСИКОН историје педагогије српског народа : период до 1945. године : појмови, догађаји, установе, личности : извори и литература / **Недељко Трнавац** ; [фото-типско издање Ђачке књижице приредио Драган Тадиновић]. – 1. изд. – Београд : Завод за уџбенике, 2012. – XVIII, 717 стр. : илустр. ; 30 cm + Ђачка књижица, ре-принт из 1935.
Тираж 1.000. – Стр. VII–VIII: Мала књига у великој књизи / Дејана Оцић. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија: стр. 698–699. – Регистри.

СРПСКИ Who is who / [извршна редакција Владимир Гајић ... и др.]. – 1. изд. – Београд : Завод за уџбенике, 2013. – 817 стр. ; 24 cm Текст ћир. и лат. –
Тираж 3.000. – Стр. 809–817: Неколико речи уз Српски Who is Who / Слободан Г. Марковић. – Регистри.

ОНОМАСТИКОН : речник имена / Петар Стевановић. – 1. изд. – Београд : Завод за уџбенике, 2014. – 442 стр. ; 27 cm
Тираж 700. – Стр. 427–441: Лична имена међу именицама / Јован Радић. – Стр. 442: Пут до популарне ономастике / Дејана Оцић. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија: стр. 422–426. – Регистар.

РЕЧНИК појмова ликовних уметности и архитектуре. Том 1, А–Ђ / [аутори Драгомир Ацовић ... и др.]. – Београд : САНУ : Завод за уџбенике, 2014. – 623 стр. : илустр. ; 30 cm
Тираж 1.000. – Стр. 9–9: Предговор / Милан Лојаница. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Регистри.

Приредила
Дејана Оцић
Завод за уџбенике, Београд
dejanaocic@gmail.com

ДРУШТВЕНА НАУКА У ДОБА КРИЗЕ МЕТОДСКЕ СВЕСТИ

(Милан Брдар, *Наука и истина – зајосћављене њерсјекћиве филозофије науке*, Институт друштвених наука, Београд и Центар слободарских делатности, Крагујевац 2014)

Питање истине није само кључни проблем епистемологије као једне од најзначајнијих филозофских дисциплина, него и један од кључних проблема филозофије у целини, али и битно питање сваке научне дисциплине те, коначно, и темељно егзистенцијално питање сваког људског бића. Том питању, двадесет пет година свог истраживачког рада посветио је Милан Брдар, писац књиге *Наука и истина*. Аутор књиге познато је име, не само у нашој савременој социолошкој науци и филозофији, већ и у најширој српској културној јавности, пре свега, као изразити радикални критичар и полемичар о кључним питањима нашег савременог научног, културног и политичког живота. Управо, наглашен критички став и бескомпромисна борба за аутономију науке, чине онај аспект интелектуалне делатности по коме се препознају научни радови и јавна иступања овог аутора. Своју стратегију радикалног критичара, Брдар доследно спроводи у свим својим теоријским радовима којих има знатан број, па би се могло говорити о његовом континуираном деловању, на критичкој дејструкцији највећих идеолошких, политичких и научних митова, који су обележили друштво и науку о друштву у 20. веку. О овом ауторовом настојању најбоље говоре његове студије *Филозофија у Дишановом ѡсоару: Посјмодерни ѡресек ХХ-вековне филозофије* (Ср. Карловци – Нови Сад 2002), као и оне посвећене Карлу Поперу, после рушења Берлинског зида, по други пут пронађеној политичкој икони тзв. отвореног друштва и неолибералне политичке мисли. Ту свакако спадају и ауторови интервјуи сабрани у књигама *Хроника разорене Троје*, у ко-

јима разматра актуелно стање на нашој научној сцени и указује на главне узроке и аспекте, сада већ вишедеценијске кризе српске академске интелектуалне елите. У том контексту треба посматрати и Брдарову најновију студију *Наука и истина: Зајосћављене ѡерсјекћиве филозофије науке* (Београд – Крагујевац 2014), која у теоријском смислу, не само по својој ширини, већ и по репрезентативном избору најрелевантнијих теоријских становишта, савремене филозофије и науке о друштву, као и дубином захвата, представља најамбициознији теоријски рад овог аутора.

На укупно 504 стране, студија *Наука и истина*, представља резултат Брдарових темељних истраживања из методологије, филозофије науке и епистемологије, у периоду од четврт века. У „Уводу” који је писан у хегеловском маниру, Брдар не даје само уопштене информације о настанку и концепцији своје студије, већ настоји да на концизан начин јасно истакне главна обележја савременог теоријског контекста, специфичност властите теоријске позиције и методолошког приступа у разматрању кључних проблема савремене методологије, епистемологије и филозофије науке.

За разлику од неких других аутора [Арон 1998: 5–54] који сматрају да је друштвеним наукама одувек било теже него природним да се одупру уплитању идеологије, писац књиге *Наука и истина* истиче, да у питањима епистемологије не постоји битна разлика између ових наука. Ипак, за разлику од сличних књига већи део ове расправе посвећен је проблемима филозофије друштвених наука. Већ самим методолошким приступом

аутор јасно одређује поље свог теоријског интереса, које представља покушај темељног преиспитивања „трансформативних токова савремене филозофије у другој половини XX века”, раздобљу у којем је, по његовом мишљењу, у „значајном делу европске филозофије”, суспендована „филозофска рефлексија најновијих промена у области филозофије науке” [Брдар 2014: 11].

Штавише, Брдар сматра да у дужем периоду у овој области филозофије, нема значајнијих теоријских продора, нити филозофија науке показује интерес за разматрања питања и проблема модерне науке. Главни узрок „суше” у овој области филозофских истраживања, аутор види, пре свега, у новонасталим друштвеном и идеолошком контексту, у којем је „англосаксонска филозофија науке под утицајем поперизма и либерализма, нарочито после пораза њеног главног ривала марксизма”, (...) постала „идеолошки ништа мање ригидна од марксизма за време стаљинизма” [Брдар 2014: 12].

Други узрок, који је, по ауторовом мишљењу, утицао на пад филозофског нивоа истраживања у области савремене филозофије науке налази се у некритичком односу англосаксонске филозофије према властитој традицији (емпиризам, поперовски критички рационализам итд.).

Треба напоменути да је аутор у уводу ове студије, на индиректан начин скицирао своју критику англосаксонске епистемолошке традиције и филозофије науке, сугеришући да су од посебног теоријског и друштвеног интереса управо она научна питања која острвска филозофија већ дужи период маргинализује.

По Брдаровом мишљењу, филозофија науке требала би да одговори на питање – колико модерне идеологије утичу на образовање метатеоријских позиција у сфери друштвених наука и филозофије и да ли о променама научно-теоријске стратегије и научне парадигме у друштвеној теорији одлучују научни аргументи или се те промене дешавају без обзира на њих? (стр. 13) Према ауторовом мишљењу, неопходно је да се одговори на питање „да ли на промену научне парадигме у друштвеним наукама пресудније утичу идеолошки или филозофски аргументи? У контексту ових епистемолошких разматрања, аутор испитује „однос дијалектике, херменевтике и аналитичке методе у формирању

владајућих филозофских оријентација XX века” [Брдар 2014: 13].

Иако се ова расправа бави искључиво водећим правцима и личностима савремене епистемолошке науке, занимљиво је истаћи, да аутор верује да се у разматрању проблема филозофије науке наша средина налази у повољнијем положају од великих европских филозофских средина у којима доминира нека од водећих савремених филозофских струја. Будући да наша друштвена теорија, због „танушне” филозофске традиције не мора да робује ни једној од њих, Брдар сматра да нам такве околности пружају боље могућности за критичко преиспитивање различитих теоријских оријентација. Овако описану, теоријску ситуацију, чини нам се, могуће је схватити и на другачији начин. Наиме, управо због „танушне” филозофске традиције наша теоријска мисао о друштву често показује колебања, а понекад и ропску зависност према различитим помодним правцима, филозофским покретима и научним модама¹. Додуше, треба рећи да то није карактеристично само за нашу, већ и за друге, не само мале филозофске културе, понекад, чак, и за главне центре светске филозофске продукције. С друге стране, такве околности пружају нам прилику да темељно истражујући узроке дубље или слабије рецепције појединих филозофских струја, оријентација и праваца, сагледамо на критички изоштренији начин стање и перспективе, наше савремене филозофије и науке о друштву.

Књига Милана Брдара *Наука и истина* представља управо један такав покушај, беспредрасудног испитивања из различитих филозофских перспектива, епистемолошких проблема у делима водећих европских филозофа и социолога у којој се аутор залаже за заснивање пројекта науке схваћене у емфатичком смислу, лишене било каквог облика идеологије.

¹ „Од класичног доба до наших дана, интелектуалне моде су имале своје институције: Дворове, салоне, новине, ревије, медије. (...) Кад се каже То је лепо, подразумева се: сви су то дело морали да сматрају лепим, правим, итд. Мода у материји мишљења, теорији бар, значи да чак и дела која као улогу имају истину и која у принципу позивају аргументације потпадају под режим осећаја и његове неоспорне поделе” [Лиотар 1997: 85], уп. [Свенсен 2005].

Поред општих напомена, аутор у „Уводу” објашњава основне принципе свог методолошког приступа, које заступа у овој књизи. Брдар с посебном пажњом прати два дијаметрално супротна процеса, који карактеришу развитак модерне епохе: процес диференцирања и процес синтезе, који се на парадоксалан начин одвијају истовремено, како на нивоу социјално-политичке генезе, тако и на другом „нивоу модерне филозофије” [Брдар 2014: 14].

Темељним обележјем модерне епохе, аутор сматра процес диференцирања, рационализовања и секуларизовања, који су се „опаданњем примата теологије испољавали као потрага за новим медијем друштвене синтезе” [Брдар 2014: 14].

Писац *Науке и истине*, настоји да укаже на различита противречја овог процеса, не само у временском размаку од Канта до Хегела, већ и у постхегеловској епохи. Он сматра да је трансформацијама субјекта модерне филозофије, самој филозофији „измицао феномен смрти Бога”, која у секуларном портрету има статус Платоновог највишег добра које чини „јединство истине, добра и лепог” [Брдар 2014: 15].

Према Брдару, 19. век карактерише институционално и дисциплинарно конституисање друштвених наука (Конт, Маркс), а проблем политичке заједнице постаје централна тема филозофије „у виду програмске утопије заједнице еманципованог човечанства” [Брдар 2014: 15]. Ако је еманципација основни подстицај, а утопија њен крајњи резултат ту би свакако требало укључити и либералну, анархистичку и Контову позитивистичку утопију и модерне концепције политичке заједнице, јер су и оне биле део политичког пејзажа у 19. веку [Берлин 1994].

Као и у својим претходним књигама, аутор наглашено критички говори о марксистичкој филозофији као филозофији еменципаторског ума, и истиче да је она у највећој мери определила развој филозофије у 20. веку. У овом контексту треба поменути и ауторово указивање на окрет филозофске теорије ка пракси који је инициран спором Хегелових ученика, средином 19. века. Међутим, иако се често истиче да су те промене подразумевале револуционарни преображај политичке заједнице у складу с идеалима слободе, једнакости и солидарности, треба имати у виду, да је у оквиру филозофских школа, инспи-

рисаних Хегеловом политичком филозофијом, постојао веома широк спектар политичких идеја и концепција о променама друштва које нису имале на уму револуционарне методе деловања [Брдар 2014: 16].

Када истиче да су у филозофији 20. века језик и заједница кључне филозофске теме, Брдар има у виду две главне линије ове оријентације: онај који је настао почетком 20. века, после тзв. језичког окрета (Мур, Расл, Витгенштајн) (стр. 16) у тематском смислу карактерише окрет ка критици метафизике, као и ону знатно доминатнију струју европске филозофије, која представља „знак распознавања целокупне филозофије у XX веку – од аналитичке филозофије језика до Бахтинових истраживања језика у контексту марксистичке филозофије” [Брдар 2014: 17].

Унутрашњу генезу филозофије језика аутор описује као њен пут од синтаксе и семиотике до језичке прагматике. Овај важан ток савремених филозофских кретања, Брдар прати у раздобљу од средине 19. до осамдесетих година 20. века. По његовом мишљењу, темељна трансформација филозофије у првој половини 20. века, која је довела до конституисања рефлексивне теорије друштва, учинила је готово невидљивом разлику између филозофског и социолошког дискурса о знању и науци. Следећи делимично поједине Флекове теоријске увиде о природи знања, аутор у својој анализи настоји да покаже да „рефлексивна проблема сазнања није могућа на апстрактном нивоу односа субјект-објекта и у оквиру класичне епистемолошке расправе” [Брдар 2014: 17].

Брдар сматра, да се оне морају посредовати друштвено-историјски с јасном свешћу о околностима настанка тог знања. Аутор на тај начин показује да, „филозофска рефлексивна епистемолошких проблема више није могућа без херменеутичког посредовања друштвених и историјских околности субјекта сазнања без обзира да ли је реч о појединици или научној заједници” [Брдар 2014: 17].

Ова ауторова напомена, представља уједно и објашњење због чега у појединим поглављима ове књиге значајно место припада социолошком садржају, па се, понекад, стиче утисак да су епистемолошки проблеми у другом плану. Истицањем важности социолошког аспекта у филозофији науке, Брдар има за циљ да нагласи потребу „реформе и преформулисање саме епистемологије и мето-

дологије”, односно, „неопходност преласка чисте епистемологије у друштвену епистемологију, која научнике више ничему не подучава, него их једино упознаје с реалном логиком развоја научног знања [Брдар 2014: 18].”

У свом разматрању, Брдар најављује „смрт” класичне „методологије” (стр. 18), која је проузрокована елиминацијом њених високо постављених нормативних захтева. По његовом мишљењу, нова концепција „методологије” више нема за циљ да креира методу на начин како би требало, него да реконструише методске фигуре науке и знања којима су научници подвргнути” [Брдар 2014: 18]. Према ауторовом мишљењу, реч је, о својеврсној потреби социјалних теоретичара за методолошким самоосвешћивањем. Стога, главни задатак своје филозофске анализе, која је спроведена у делима најпроминентнијих теоретичара епистемологије и социологије сазнања, Брдар види као потребу да се укаже на „значај резултата XX вековне филозофије за социологију као и достигнућа социологије за филозофију” [Брдар 2014: 18].

Главне токове трансформације модерне филозофије, како их види писац ове књиге, чине: трансформација метафизике субјективности, од Декарта и Канта преко Хегела до теорије друштва, језички окрет у филозофији почетком 20. века, чијим окончањем филозофија залази у домен теорије друштва и њоме бива посредована. Тиме долазимо до ауторове филозофске стратегије настале на „учинцима приказане трансформације, која узима на савремен начин науку за свој предмет, постављајући питање: Колико наука о самој себи говори (не)истину” [Брдар 2014: 19]? На тај начин, Брдар настоји да покаже да сазнавање света и поимање саме науке у свету, представља два битно различита проблема, који се одвијају упоредо са самосазнањем филозофије и под њеним патронатом.

Откако је у модерном добу филозофија почела да губи, не само примат, већ и подручја која су јој одузеле науке, она је као део самосазнања била заинтересована за сазнање природе и домете науке. У одређеном смислу дошло је до фузије између филозофије, историје науке и других научних дисциплина. Резултат је један од најзначајнијих видова саморефлексије, како науке тако и филозофије у 20. веку, што је, без сумње достигнуће филозофије у правцу такозваног позитивизма, који, већ због огромног учинка саморефлек-

сије, више не постоји у свом уџбеничком облику.

Оштро теоријско разрачунавање с најзначајнијим представницима и правцима модерног мишљења о друштву и указивање на кључне проблеме и заблуде савремене мисли о друштву, као и трагање за алтернативама у области социјалне филозофије у 20. и 21. веку, главне су карактеристике ове Брдарове књиге.

Расправа *Наука и исјина* садржи увод и десет поглавља. У уводном делу своје студије, аутор на концизан начин одређује предмет својих теоријских разматрања и стратегију своје научне анализе методолошких и епистемолошких принципа друштвене науке и друштвених феномена.

Главна поглавља у овој књизи посвећена су најпознатијим савременим социолозима (Алфреду Шицу), филозофима (Томасу Куну, Карлу Поперу, Марксу), научницима (Флек) и водећим теоретичарима савремене друштвене теорије.

У првом поглављу, аутор разматра феноменолошке основе друштвене науке у делу Алфреда Шица утемељивача овог правца у социологији. Своје испитивање принципа Шицове феноменолошке социологије, Брдар доводи у везу с идејама Џорџа Х. Мида, које су се показале погодним ослоном за примену феноменологије у друштвеним наукама. У критички интонираној интерпретацији Шицових идеја и напосе његове рецепције у америчкој друштвеној науци, аутор истиче да је „општи проблем феноменологије – сазнање суштине феномена или пак рефлексије основе научног сазнања којом би оно било „враћено изворима”, Шицовим посредством је у етнометодологији преображен у когнитивни однос појединаца према друштвеној стварности. „Захваљујући његовом становишту, радикалан став етнометодологије према владајућим научним становиштима имао је карактер анархоидног здраворазумског бунта подгрејаног уверењем да се криза друштвених наука може превазићи уколико се у први план истакне свакодневно мишљење” (стр. 62–63). Брдар истиче да је етнометодологија, „без значајних резултата у теоријско-методолошком погледу, врло брзо нашла уточиште у оквиру одбацивања традиције и у крајњем резултату дели све карактеристике социолошког емпиризма-феноменализма, изразиту парцијалност предмета

истраживања и непостојања било какве теориjsки осмишљене концепције друштва” (стр. 63).

У другом поглављу, аутор критички преиспитује апоретични карактер теорије научних револуција Томаса Куна, његово одређење „научне парадигме”, „нормалне науке”, кључних принципа филозофског учења немачког филозофа. Указујући на основне слабости у Куновом начину одлучивања између парадигми, Брдар наводи више разлога због којих се мора одбацити Кунова тврдња да се суђење о карактеру парадигми мора препустити специјалистима као носиоцима компетентног суда. С обзиром на то да овакав предлог има за консеквенцу увођење неког „ваннаучног ауторитета”, који се олако од специјалиста може претворити у идеолошке специјалисте и контролоре науке, аутор сматра да се ово решење мора одбацити (стр. 129).

У трећем поглављу, аутор се бави критичким разматрањем (конструктивизма и епистемологије) у којем су обухваћена филозофска становишта водећих представника тог правца: Флека, Попера и Куна. Будући да је један од кључних проблема Брдарове студије не само концепција, већ и преиспитивање статуса епистемологије као филозофске дисциплине, и нарочито, како он истиче, њена данас знатно измењена функција у друштвеним наукама. У студији овом проблему посвећено је четврто и пето поглавље ове расправе, мада се о тим питањима на више или мање имплицитан и експлицитан начин расправља и у другим деловима.

Четврто поглавље посвећено је проблемима које карактеришу становиште друштвеног конструктивизма и њему припадне теорије епистемологије у којима се разматрају теоријска становишта конструктивизма образована под утицајем Флека, Барнса и Блур. Брдар говори о методским грешкама које чине припадници овог правца мишљења и о иманентним слабостима конструктивизма које су, по његовом мишљењу, садржане у „изједначавању свих прича”, као и у увођењу екстрапривилегованог дискурса (стр. 186).

У петом поглављу, разматрају се узроци смене проблемских поља и промена теоријских парадигми. Аутор има за циљ да у развијеном облику изложи своје гледиште о филозофији друштвених наука и разради концепт позитивне епистемологије и покаже њене предности у односу на класичну епи-

стемологију, поперовског типа. Другим речима, аутор сматра да је поменута англосаксонска епистемолошка традиција изгубила некадашњу важност и да за конституисање савремене филозофије и друштвених наука не игра више важну улогу.

У шестом поглављу, аутор указује на главне негативне последице теоријског и идеолошког наслеђа Карла Маркса, као и „плиткоумно обнављање либерализма” (стр. 258). У главним аспектима Брдар Маркову мисао оцењује као „политичку метафизику, заведену еманципацију и пропалу наду”. Иако бисмо после овако сажетог негативног салда, о теоријском и практичном учинку Марксове мисли, могли помислити да је она, за нашег аутора, данас теоријски потпуно ирелевантна, показује се, међутим, да он, не настоји само да направи прецизан инвентар проблема и заблуда, који су, обележили марксистичко раздобље науке о друштву, већ покушава да укаже и на одређени значај Маркових и марксистичких увида, који би требало да „осавремењени” омогуће обнову критичке друштвене теорије у доба неолибералног капитализма. Брдар сматра да је капитализам данас, после рушења комунизма досегао свој највиши успон и попримио империјални карактер. Поводом ове ауторове тврдње, можда, није неумесно подсетити на још неке моменте у развоју капитализма, који могу бити допуна, али и важна корекција, иначе, исправног ауторовог става. На питање, да ли је ово заиста херојско доба капитализам, још увек немамо релевантан и поуздан филозофски одговор. Али чак и да прихватимо ауторову тврдњу, да се капитализам, можда, налази на неком од историјских врхунаца свога развоја, ипак не би требало губити из вида, да досадашња историја показује да је његов живот цикличан и да га карактеришу велики успони и дубоки падови. Као што можемо говорити о великом успону капитализма у време колонијализма, и његовом слому у доба рађања фашизма и нацизма, исто тако, чини ми се, можемо говорити и о периодима његове стагнације и кризе, у доба депресије као и најновије рецесије, која је у првим деценијама овог stoleћа захватила најразвијенији део капиталистичког света, САД и ЕУ.

У седмој глави, Брдар покушава да утврди стварни значај различитих аспеката језичког окрета и његовим филозофским значењем и значајем за развој и настанак кризе савремене

науке о друштву. Аутор одбацује тезу Ричарда Рортија по којем се ради само о техничком термину који за филозофију нема значајне конвенције. Насупрот мишљењу америчког филозофа, Брдар сматра да се ради о епохалном филозофском догађају којим „прва филозофија постаје непосредно непрепознатљива, тим пре што сама програмски одбацује метафизику” (стр. 301). У овом свом увиду аутор као да има у виду Кантову критику метафизике. Али као што је добро познато Кантова критика традиционалне метафизике [Хајдегер 1979] није заборав метафизике, иако је тачно да су три *Кријишке* кенигсбершког мислиоца отвориле и епоху антиметафизичког мишљења, која ће своју кулминацију доживети у делу језички инспирисане савремене филозофије. Али исто тако, језички обрт није само покренуо нову струју антиметафизичког мишљења, већ је и сам језик као „кућу битка” учинио његовим онтолошким темељем [Heidegger 1988].

Осмо поглавље посвећено је реторици, херменеутици и дијалектици, где аутор, с једне стране, настоји да направи разграничење, а са друге, помоћу дискурса анализе, испита комплементарност ових филозофских метода. Критика идеолошких аспеката реторике потпуно је оправдана и она је, по свом радикализму позната, како код античких, тако и код савремених мислилаца. И Платон у антици и Кант у модерној филозофији, оштро су критиковали и одбацивали реторику. Али су исто тако у историји филозофије остали запамћени по својим славним метафорама; „пећина”, „коперниканска револуција”, „океан заблуда” и сл. На ту чињеницу указују многи савремени тумачи Платонове и Кантове филозофије. „Премда је увек настојао да користи и развија дискурзивно мишљење до најдубљих граница, Кант се није клонио повремене употребе реторских фигура, четири такве фигуре које су учиниле најјачи утисак на његове савременике и следбенике су: коперниканска револуција, острво истине и узбуркани океан заблуде, звездано небо и морални закон, и визија вечног мира” [Ћићоваčki 2005: 102].

У деветом поглављу („*Laudibus Sensum Communem*”), аутор говори о могућностима актуелизације Кантове трансценденталне филозофије и указује на предуслове њене семантичке трансформације. Насупрот Апелу, који у својој језичкој трансформацији савре-

мене филозофије, сматра да код Канта треба радње разума заменити радњама споразумевања, Брдар истиче да је неопходно ове друге увести као допуну, јер радње разума, по његовом мишљењу на нивоу „трансценденталне аперцепције нису довољне за обезбеђење објективности истине” (стр. 369). Овом допуном проблем семиотичке трансформације показао би се као унутрашњи проблем Кантове филозофске мисли, што је, по ауторовом мишљењу, много јачи аргумент од Апеловог покушаја да се Кантовој трансценденталној аперцепцији посредно омогући прагматска димензија.

Последње поглавље ове књиге посвећено је херменеутичкој филозофији и херменеутичкој методи. Аутор разматра три аспекта херменеутике (постхегелијанска херменеутика, херменеутика као теорија разумевања и херменеутика као умеће тумачења), али тежиште свог испитивања о херменеутици прецизира као расправу о методи. Брдар с правом диференцира дијалектику и херменеутику, али не искључује ни њихову методску комплементарност и настојећи да унапреди методолошку свест теоретичара друштва инсистира на њиховом херменеутичко и дијалектичко-критичком посредовању.

После темељног разматрања кључних теорија савремене методологије, Брдар истиче да је теорија сазнања у друштвеним наукама неодвојива од самог сазнања. Свако учење, било оно либерално или марксистичко, које исказе и схеме намеће као догме, клизи од науке ка идеологији. Критичка свест је у социологији, политичкој филозофији или науци о друштву конститутивна за саму научну свест.

У временима која дубоко обележава аутодеструктивни релативизам у многим својим аспектима чини се да би се епохални задатак филозофије требало усредсредити на одбрану идеје истине. Та фокусираност, као што у својој књизи показује и наш аутор није, међутим, лишена тешкоћа: сваки догматизам устрајава на захтеву за поседовањем истине и уверен је да је управо он овлаштени поседник свеобавезујуће истине.

С друге стране, релевантан део савремене филозофије, напосе онај који се надахњује идејом модерне науке и научног *εἰδωσα*, настоји да надомести сам појам истине појмовима као што су вероватноћа и оправдано веровање. Априорно одбацивање оправданости

таквог надомештања увлачи нас у замку догматизма, одувек блиског с релативизмом, па у крајњем случају и с нихилизмом. Утолико нам се чини да је Брдаров покушај да темељно преиспита кључне проблеме везане за питања о истини, представља вредан допринос да се избегну замке или неке лажне алтернативе, попут догматске уображености и нихилизирајућег релативизма.

На крају можемо рећи да је аутор студије о *Науци и истини* у своме веома сложенем истраживању кључних епистемолошких проблема и филозофије науке показао да је проблем истине немогуће разјаснити без отварања питања о самој концепцији модерне науке.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Арон, Ремон (1998). Предговор, у: Вебер, Макс, *Духовни рад као њозив*, Сремски Карловци и Нови Сад.

Берлин, Исаија (1994). *Против стирје – есеји из историје идеја*, Панчево.

Кучинар, Здравко (2011). *Филозофија чина*, Плато, Београд.

Лаш, Фр. Х. Свенсен (2005). *Филозофија моде*, Геопоетика, Београд.

Лиотар, Жан-Франсоа (1997). Интелектуалне моде, *Овђе*, јануар-фебруар, Подгорица.

Хајдегер, Мартин (1979). *Кантов проблем метафизике*, Младост, Београд.

Čičovački, Predrag (2005). Kroz ogledalo metafore: Refleksija o aktuelnosti Kantove filozofije, *Filozofija i društvo* (Beograd), 25.

Heidegger, Martin (1988). *Bitak i vrijeme*, Naprijed, Zagreb.

Маринко Полић

Институт друштвених наука,

Центар за социолошка истраживања

Краљице Наталије 45, Београд, Србија

marinkololic@gmail.com

УПРАВЉАЊЕ АГРАРОМ СРБИЈЕ У ТРАНЗИЦИЈИ

(Зоран Д. Симоновић, *Управљање аграром Србије у транзицији*,
Институт за економику пољопривреде, Београд 2014)

У издању Института за економику пољопривреде у Београду и уз подршку Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије изашла је из штампе 2014. године књига Зорана Д. Симоновића *Управљање аграром Србије у транзицији*. Ова монографија пружа нов приступ суочавања с веома сложеним проблемом промена у традиционално најважнијој грани привреде у Србији.

Монографија садржи 329 страна, при чему је основни текст изложен на 302 стране (1–302), списак коришћене литературе на 18 страна (303–320), док су прилози дати на девет страна (321–329). У монографији се могу диференцирати два аспекта истраживања. Први је управљање аграром Србије у условима које пружа интеграција у Европску унију (ЕУ). Други аспект истраживања односи се на транзицију, односно на стварање услова за превазилажење нетржишних односа у аграру Србије. Комплексност проблематике и вишегодишње истраживање аутора резултирали су у шест глава монографије које представљају логички складну и повезану целину.

Прва глава „Развој теорије менаџмента и његова примена у Србији” посвећена је теоријско-методолошком објашњењу концепта менаџмента, његовом настанку и развоју, као и сагледавању достигнутог степена развоја менаџмента у Србији. Аутор указује на чињеницу да, за разлику од модерних тржишних привреда, Србија пролази кроз деценију транзиције и да, у складу са тим, с резервом треба узети тренутно стање и облик менаџмента у Србији. Указано је на неопходност модернизовања система менаџмента у целини и формулисане су препоруке за превазилажење постојећих ограничења система менаџмента у Србији. На крају прве главе дефинисани су основни постулати менаџмента у аграру. Аутор наглашава да значај менаџмента у аграру произилази из значаја пољопривреде за привредни развој конкретне земље,

док је сложеност менаџмента у аграру резултат разноврсности облика производних јединица.

У другој глави, која носи назив „Политика у аграру Србије у предтранзиционом периоду”, истражена је еволуција концепта аграрне политике у Србији, као и програмске основе аграрне политике у социјализму и сагледан процес транзиције аграра и трансформације аграрне политике. На основу свеобухватног историјског прегледа, аутор закључује да процес занемаривања аграрне политике, немарног односа и игнорисања проблема везаних за пољопривреду представља својеврстан континуитет који у Србији траје више од шездесет година. Као главни циљеви реформисања аграрне политике у Србији издвојени су радикална реконструкција и модернизација агросектора, изградња одрживе и ефикасне агропривреде, обезбеђење здравствено безбедне и квалитетне хране, подршка одрживом развоју села и заштита животне средине од негативног утицаја интензивираних пољопривредних производње.

Трећа глава „Управљање аграром у процесу европске интеграције” посвећена је свеобухватној анализи европског модела пољопривреде. Аутор је значајну пажњу посветио анализи аграрне политике и развоју аграра ЕУ. Сагледани су циљеви аграрне политике ЕУ и систематизовани механизми за њихово остварење. Објашњен је развој и основни постулати Заједничке аграрне политике (ЗАП) Европске уније и дат је критички осврт на реформе ЗАП 2003. и 2006. године. Пољопривреда је представљала најобимније поглавље у преговорима транзиционих земаља пре њиховог уласка у ЕУ. Утицај европског модела пољопривреде на пољопривреду земаља у транзицији је битан. Аутор значајну пажњу посвећује обележјима развоја пољопривреде и аграрне политике у европским земљама у

транзицији. Такође, анализирана је улога са-временог управљања у аграрној политици, економски значај аграрног сектора, као и производња и спољнотрговинска размена у аграрном сектору. Посебну пажњу у оквиру треће главе аутор посвећује уређењу аграрног тржишта и подржавању интегралног аграрног развоја у процесу транзиције. С обзиром на то да аграрно тржиште земаља у транзицији још увек није изграђено у довољној мери, само његово уређење обухвата сет сложених радњи. Неке од тих радњи су избор производње, техничко-технолошка опрема, финансијско-кредитна потпора. Аутор наглашава значај тржишно-ценовне политике, политике развоја јавних служби за пољопривреду, пореске политике и обезбеђивања социјалне сигурности за аграрни развој у периоду транзиције.

Четврта глава носи назив „Управљање аграром Србије у процесу транзиције”. У оквиру сагледавања развојних карактеристика пољопривреде, најпре је дат осврт на глобалне карактеристике привредног развоја Србије. Наглашена је дистинктивна карактеристика пољопривреде Србије у односу на друге земље у транзицији. Наиме, за разлику од других транзиционих земаља, у Србији је у време социјализма задржана традиционална структура у пољопривреди и доминантан део пољопривредних газдинстава био је у приватном власништву. Управо је пољопривреда задржала континуитет приватног власништва и неких основних облика тржишних институција. Даље у оквиру четврте главе, а на основу емпиријских података, аутор сагледава раст производње и продуктивности у пољопривреди Србије, као и спољнотрговинска размена и подршка извозу Србије. Статистички подаци о обиму и структури извоза пољопривредних производа из Србије указују на неконкурентност домаће агропривреде. Као кључна ограничења извоза пољопривредних производа из Србије издвојени су фактори интерне природе, попут неповољних кредита, домаће валутне нестабилности, нерегуларног плаћања производа. Све то утицало је на успорену модернизацију пољопривредне производње и квалитет производа за извоз. Значајан сегмент четврте главе посвећен је производно-организационим карактеристикама пољопривредних газдинстава у Србији. Извршена је анализа промена у поседовној структури пољопривредних газдин-

става. Наглашено је да данас у Србији велики број газдинстава има скромне радне потенцијале, ниску акумулативну моћ, остарелу радну снагу, руинирана и застарела средства за рад, што су све ограничавајући фактори њихове трансформације у комерцијална газдинства. Када су у питању агроиндустријски комплекси, приватизација пољопривредних организација довела је не само до промена у својинској структури и начину привређивања, већ и до разних проблема како нових власника, тако и запослених. Аутор наглашава да задруге у условима реформе аграрне политике Србије у процесу транзиције представљају практичне организације. Разлог овоме је флексибилност, прилагодљивост, али и оспособљеност одређеног броја задруга да играју значајну улогу у процесу трансформације. Што се тиче малих и средњих предузећа као организационог облика у пољопривреди, истиче се њихов значај, бројне предности, али и ограничења која постоје за њихов развој у аграру Србије. Последњи сегмент четврте главе посвећен је анализи инвестиција и економског положаја пољопривреде Србије. Анализа статистичких података упутила је и на низ закључака. Наиме, у Србији постоји позитивна стопа раста инвестиција у пољопривреди, али је и капитални коефицијент у пољопривреди око седам пута нижи у односу на капитални коефицијент за привреду као целину. Значај пољопривреде, мерен њеним учешћем у основним макроекономским агрегатима у Србији је велики, док је, с друге стране, присутна тенденција опадања различитих видова финансијске подршке пољопривреди. Све ово захтева један избалансиран однос између резултата остварених у пољопривреди и улагања у пољопривреду.

У петој глави „Реформа аграрне политике Србије у процесу транзиције и европских интеграција” анализиран је релативно новији период развоја аграрне политике у Србији. Као основна обележја аграрне политике Србије у последњој деценији 20. века хронолошки се могу издвојити: неуспели покушај наставка аграрне политике из социјалистичког периода, девастација пољопривреде у условима ратова у окружењу, наставак аграризације привреде који је манифестован кроз смањење обима пољопривредне производње уз истовремено повећање учешћа пољопривреде у бруто друштвеном производу и на самом

крају, функционисање пољопривреде у условима ратне економије. Новина која је представљала меру заштите пољопривреде у овој тешкој деценији била је увођење тзв. аграрног буџета. Од 2000. године, аграрна политика Србије покушава да направи заокрет у правцу својих стратешких опредељења. Промена аграрна политика усмерена је на раст конкурентности породичних комерцијалних газдинстава, напушта се политика подстицаја дохотка и прелази се на политику подстицаја инвестиција. Најновија законска решења из области пољопривреде предвиђају и регулишу постојање јавних служби за пољопривреду. Аутор у наставку пете главе критички анализира имплементацију ових законских решења у пракси, детаљно сагледавајући функцију пољопривредно-саветодавне службе, подршку научноистраживачког рада и усмеравања аграрног образовања, пореску политику и социјалну сигурност пољопривредника. Посебан сегмент пете главе монографије посвећен је испитивању компатибилности аграрне политике Србије са Заједничком аграрном политиком Европске уније. Наиме, Србија се тренутно налази у фази испуњавања неопходних услова који би јој омогућили прикључење Европској унији. У том смислу се, између осталог, као императив намеће прихватање добре праксе Европске уније на пољу развоја пољопривреде и аграрне политике. Стога је у овом сегменту извршена и компаративна анализа усклађености аграрне политике Србије са ЗАП, указано на неопходност усклађивања аграрног развоја и еколошки прихватљиве пољопривреде, сагледана је проблематика стандарда квалитета у аграрном сектору, истакнути су еколошки проблеми заштите животне средине и проблеми заштите културне баштине. Закључује се да предприступни период и преговори имају значајан утицај на домаћу аграрну политику.

Шеста глава обухвата релевантно емпијско истраживање и носи назив „Истраживање резултата примене савременог концепта управљања аграром Србије у условима транзиције на примеру Нишавског округа (јун–август 2013. године)”. Циљ истраживања је било сагледавање резултата примене модерног концепта управљања аграром Србије у процесу транзиције. У сврху реализације циља истраживања припремљен је посебан анкетни упитник, који је састављен у складу с истраживањима у монографији. На основу

спроведене обимне статистичке анализе закључује се да је примена модерног концепта управљања на овом подручју тек отпочела, односно да постоје произвођачи који су задовољавајуће успешни, али и они који још нису упознати са могућностима и предностима његове примене. На крају шесте главе дата је SWOT анализа која се у потпуности уклапа с потребама емпијског истраживања, а у циљу да се основне идеје ове монографије и емпијски потврде. Овај циљ је и постигнут.

Аутор нас упознаје и с методом свога рада. Он истражује пре свега главну литературу, затим статистичке изворе, практична решења у аграрној политици (законодавство), програме, пројекте, стратегије и најновија научна саопштења дата у многим домаћим и страним часописима или на интернету. Зоран Симоновић је не само остварио потпуни увид у постојећу литературу и изворе, углавном домаћу, али и страну, већ је презентовао резултате истраживања на основу најновијих сазнања науке саопштених у периодици и на интернету. Реализовани циљ истраживања, спознавање менаџмента аграрне политике Србије ради стварања основа за конзистентније планирање и вођење аграрне политике, представља оригиналан допринос ове монографије. Ово истраживање је значајно како за аграрну и економску науку, тако и за праксу. Остварени резултати истраживања у овој монографији представљају допринос обогаћивању сазнања о савременом концепту управљања аграром Србије у условима транзиције. Циљ је да се овим истраживањем расветли и транзициони период и процени аграрни развој Србије, разуме се, имајући у виду укупан напор да се испуне услови за приступ у Европску унију. У монографији су конципирани принципи који уважавају реалност пољопривреде Србије, чиме се ствара основа за евентуалну нову аграрну политику. Посебно треба истаћи компаративну анализу управљања аграром у Европској унији и Србији. Још један велики допринос ове монографије може се сагледати управо у овој анализи. Посебан допринос је остварен у шестом делу монографије, који се односи на истраживање спроведено у Нишавском округу. Анкетирани су пољопривредна газдинства у овом округу на узорку од 0,5% и резултати анкете обрађени су методом анализе X^2 теста. Приказ ових резултата истраживања је ори-

гинални допринос расветљавања проблематике управљања аграром Србије у пракси.

Монографија *Управљање аграром Србије у транзицији* може се сматрати значајним интелектуалним делом које обогаћује аграрну и економску литературу у Србији и које је важно, како за аграрну и економску науку,

тако и за решавање практичних проблема из области управљања аграром.

Тања Стјанишић
Универзитет у Нишу
Природно-математички факултет
tanja.stanisic@gmail.com

UDC 159.922.1

САВРЕМЕНА ПСИХОЛОГИЈА О ЖЕНАМА И МУШКАРЦИМА

(Dušanka Mitrović, Aleksandra Trogrlić: *Psihologija polnih razlika i sličnosti*, Sinapsa edicije, Beograd 2014)

Једна од основних чињеница људског искуства је свест о томе да је људски род подељен на мушкарце и жене. У свим познатим културама, пол је један од основних критеријума за разликовање друштвених улога. Већина култура које су оставила писане трагове имала је и специфичне ставове о *психолошким* разликама између полова. У нашој култури и у наше време, полне разлике (и сличности) предмет су великог интересовања и пажње како лаичке тако и научне јавности. Двадесети век био је сведок радикалних промена у схватању друштвених улога полова, укључујући и промене у прихватљивом дискурсу о полним разликама. Наука, а посебно психологија, у великој мери допринела је овим променама. Уклањање, или бар смањивање предрасуда о разликама између мушкараца и жена може се приписати и психолошким истраживањима.

Шта се може рећи о психолошким полним разликама и сличностима, на основу данашњег стања у науци? Савремена научна продукција доноси огромну количину нових, неретко и контрадикторних, података чија интеграција представља озбиљан изазов и за експерте у тој области. Душанка Митровић и Александра Трогрлић са Одсека за психологију Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду храбро су прихватиле тај изазов. Књига две ауторке *Психологија полних разлика и сличности* нуди нам критички преглед резултата психолошких истраживања полних разлика и сличности. Српској

научној литератури је такав преглед одавно недостајао.

На 239 страна ауторке су успеле да покрију истраживања из различитих области – од биолошких основа пола, еволуционих теорија порекла психолошких разлика, преко полних разлика у интелектуалним способностима, па све до разлика у социјалном понашању.

Књига је подељена на девет основних поглавља. У првом се представља предмет и основни проблеми истраживања полних разлика. Ауторке се овде успешно носе с проблемом терминологије у истраживању полних (и/или родних) разлика, као и везом ове теме с политиком и идеологијом. Од посебног значаја је разматрање истраживачке методологије. Питање не само за лаичку публику него и студенте је, колике разлике треба да буду да би биле значајне – статистички и практично, и како поредити резултате из различитих истраживања. Читање овог поглавља биће сигурно од помоћи у правилном разумевању преосталих поглавља, и надамо се да га ниједна читатељка ни читалац неће прескочити.

Биолошке основе полних разлика дискутују се у другом поглављу. Иако се ова књига бави психологијом, неопходно је познавати и биолошке основе пола да би се психолошки и социјални аспекти могли разумети. Овде се посебно истиче преглед истраживања о одступањима од уобичајеног развоја биолошких аспеката пола, као и о вези хормона и различитих облика понашања. Резултати, на пример, указују да је често навође-

на веза нивоа тестостерона и агресивности највероватније прецењена или чак непостојећа (стр. 31).

„Родни идентитет и сексуална оријентација” наслов је трећег поглавља. Ово је, наравно, једна од тема која је веома заступљена у јавности током последњих неколико деценија. Упркос контроверзности теме, ауторке успевају да је обраде избалансирано, и држећи се резултата емпиријских истраживања. Оно што ће можда разочарати поједине читатељке и читаоце, када се, на пример, ради о психологији сексуалне оријентације је – да нема једноставних одговора. Истраживања дају често неконзистентне резултате, који опет дају повода за различите интерпретације, које онда воде контрадикторним закључцима. Ипак, испоставља се да и биолошки фактори – генетски, хормонални, неуро-анатомски, и социјално-психолошки утичу на сексуалну оријентацију. Посебно је занимљива интеракција биолошких и социјалних фактора. Показало се на пример, да „хормонална средина фетуса [...] није дефинисана искључиво биолошким факторима, пошто може бити значајно измењена не само медицинским интервенцијама, већ и услед спонтаних хормоналних реакција трудница на енвиронментално продуковани стрес” (стр. 55–56). Ауторке наводе и једну веома интересантну илустрацију:

Неколико истраживања, поред иницијалног, у коме су субјекти били особе мушког пола зачете у периоду Другог светског рата, указало је на нешто повећану инциденцију нестандартне сексуалне оријентације мушкараца чије су мајке током трудноће, посебно у другом и трећем триместру, биле изложене различитим стресовима. (стр. 56).

Проблемима узрока полних разлика и сличности детаљно се бави четврто поглавље. Овде су покривене еволуционе теорије, као и социјално-психолошке теорије које се међусобно разликују по нагласку на социјалном учењу, когнитивним факторима и социјалним улогама. Читатељка која тражи једноставне одговоре овде ће поново бити разочарана. Међутим, кога занима преглед савремених теорија и модела узрока полних разлика овде ће наћи квалитетно штиво. Истраживања указују, на пример, да социјализација од стране вршњака има утицаја на

формирање полних разлика путем полне сегрегације. Лако је запазити да се дечаци и девојчице предшколског узраста често играју у одвојеним, полно-специфичним групама. Међутим, истраживачи су запазили да дечаци и девојчице другачије реагују када се групи прикључи вршњак другог пола:

Девојчице које су преферирале дечачке активности дечаци су примали у своје групе и, иако су добијале нешто мање позитивног фидбека, кретале су се од групе девојчица до групе дечака без тешкоћа. Дечаци који су преферирали активности девојчица изазвали су много интензивније реакције вршњака. Иако су им девојчице понекад допуштале да се прикључе групи, у игри су добијали сасвим ограничене улоге, као и много више негативног фидбека у вези с начином на који се играју. Остали дечаци су им се ругали, задиркивали их, давали им увредљиве надимке и физички им претили чак и када су они покушавали да се поново прикључе групи дечака. Такве негативне реакције наставиле су се током година у вртићу иако су многи дечаци веома брзо престали с покушајима да се прикључе девојчицама (стр. 80).

Стереотипи о полним разликама у интелектуалним карактеристикама су познате. Резултати научних истраживања на ту тему су мање познати. Пето поглавље, под насловом „Когниција, интелигенција, едукација и професија” може помоћи да боље разликујемо чињенице од предрасуда, као и нагађања од научних хипотеза. Како је ова тема практично у искључивом домену психологије, није изненађујуће да је ово и најобимније поглавље. Ауторке јасно показују, наравно, да је ова област много сложенија од журналистичке опсесије питањем: Ко је интелигентнији, мушкарац или жена? Постојећа истраживања, према ауторкама, указују да:

...иако се спорадично извештава о полним разликама у просечном постигнућу и варијабилности у општој интелигенцији, чини се да је опрезан закључак већине аутора по коме полне разлике у општој интелигенцији не постоје или су тривијалне, сасвим на месту, а да је у случају варијабилности констатација да се ради о феномену „сад га видиш, а сад не”, такође

доста добар резиме прикупљених емпиријских евиденција (стр. 112).

Овај закључак може се поткрепити резимеом резултата истраживања које су користиле Равенове прогресивне матрице, иначе често коришћеног инструмента и код нас. Тако, према ауторкама, „знатан број истраживања полних разлика у интелигенцији у којима је коришћен овај инструмент исходио је све могуће резултате, од веће успешности мушкараца, преко непостојања разлика, до веће успешности жена” (стр. 109).

С друге стране, међутим, „досадашња истраживања сугеришу да су полне разлике, по свему судећи, присутне у бар три домена: вербалним, визуелно-спацијалним и математичким способностима” (стр. 112). У вербалним способностима често се показују значајне разлике: на задацима вербалне флуентности у корист жена, а на вербалним аналозијама у корист мушкараца. На многим другим типовима задатака нема разлика. Мушкарци показују прилично доследну предност на појединим задацима који мере визуелно-спацијалне способности, а посебно на задацима менталне ротације. Стање с математичким способностима прилично је компликованије, и у великој мери зависи од узраста, типа задатака, социо-културних фактора, и слично. За психологе који се баве образовањем и професионалном оријентацијом посебно ће бити занимљив део који обрађује полне разлике у образовним и професионалним интересовањима и постигнућима.

Наредно поглавље обрађује полне разлике у доменима личности и емоционалности. Прегледана истраживања о полним разликама у карактеристикама личности ограничена су на три модела: петофакторски, ‘Big 5’, и Ајзенков трофакторски модел. Дакле, они које занима Фројдово мишљење о полним разликама мораће да потраже неку другу литературу.

Према ауторкама, поједина истраживања указују да „жене показују виши негативни афект, субмисивност и негујуће понашање, као и да се више баве осећањима него идејама” (стр. 148). Ако се то уклапа у постојеће стереотипе, изненађујуће делује констатација да су „родне разлике у особинама личности највеће у просперитетним културама у којима жене имају веће образовне могућности и у којима постоје прогресивније идеологије у вези с полним улогама” (стр. 148). У

целини, показује се да методологија, посебно примењени упитници, значајно утиче на резултате, посебно када је реч о међукултурним поређењима и покушају проналажења ‘универзалних полних разлика’ у карактеристикама личности.

Што се тиче емоционалности, истраживања указују да су жене емоционално експресивније, а мушкарци склонији интернализацији емоција. Посебно је занимљива концизна дискусија о еволуционистичком објашњењу полних разлика у реаговању на сексуалну и емоционалну неверност.

Поглавље које се бави односом пола и социјалног понашања покрива неколико области, као што су просоцијално понашање, вођство, агресивно понашање, те различити облици комуникације. Овде се, на пример, наводе резултати према којима мушкарци помажу више него жене, као и да жене имају више помоћи него мушкарци. Такође, друга истраживања показују да су мушкарци склонији испољавању различитих облика агресије, али су они такође и чешће предмет агресивног понашања (имати на уму да ово нису резимеи које износе ауторке, него само закључци појединих од наведених изворних истраживања).

Када је реч о приказу психолошких истраживања о полним разликама, можда је штета што ауторке нису посветиле више простора поглављу о сексуалном понашању. Тиме би сигурно привукли већу пажњу шире публике. Посебна пажња посвећена је двома областима: разликама у преференцијама у погледу избора партнера, и полним разликама у сексуалности. У првој области показује се прилично неуобичајен ниво конзистентности у налазима истраживача који указују да жене придају већи значај особинама које указују на потенцијални статус партнера, док мушкарци већи значај придају физичкој привлачности и младости (потенцијалне) партнерке. У погледу сексуалног понашања, мушкарци обично испољавају пермисивније ставове (осим када се ради о ставовима према хомосексуалцима, на пример), мада, према ауторкама, у овој области је исправније говорити о полним сличностима. Један од недостатака психолошке литературе у овој области је свакако и мањак истраживања о проституцији.

Имајући у виду полне разлике у многим карактеристикама, као и сличности у још већем броју, логично је да се књига заврши пи-

тањем у којој мери постоје полне разлике и у доживљају самог себе, тј. у селф-концепту. Тако су, на пример, нека истраживања закључила да је ниво самопоштовања у просеку нешто виши код мушкараца него код жена. Такође се показало и да те разлике зависе од узраста: веће су током адолесценције, док углавном не постоје код одраслих. Такође постоје налази који указују на полно-различите изворе самопоштовања.

Ауторке су се уздржале од писања закључка у пуном формату. Могуће да је то зато што би резиме психолошких полних и родних разлика био или обиман колико и цела књига, или непотпун. Поглавље „Уместо закључка” зато доноси неколико смерница које сматрају важним за разумевање истраживања о психолошким полним разликама, и позив на опрезност у закључивању да би се избегла опасност скретања на неосноване а потенцијално штетне нове полне предрасуде.

Читалац, међутим, може да закључи да су полне разлике у психолошким карактеристикама генерално комплексне и не дају се свести на једноставне генерализације. Таква ситуација је за неког разочаравајућа, али за неког кога интересују истраживања комплексног а социјално релевантног проблема може бити очаравајућа. У сваком случају ауторке заслужују комплимент за то што су у овако комплексној области успеле да одрже разграничење између претпоставки и нагађања, теорија и резултата, као и стереотипа и чињеница.

Među ostalim врлинама ове књиге треба навести и то да се ауторке у највећој мери ослањају на новију литературу, због чега се књига може препоручити као академски уџбеник. Из тог угла, нарочито је важно то што су ауторке дужну пажњу посветиле приказивању методолошких аспеката истраживања на којима су генерализације о полним разликама засноване. Једино је тако могуће правилно тумачити резултате, али, што је можда и важније, и инспирисати нове генерације да се упусте у истраживања у овој узбудљивој области. С обзиром на то да опсег и детаљност у обради теме, књига би се могла подједнако користити и на основним и на последипломским студијама.

Као што је већ речено, на тему полних разлика објављено је на хиљаде истраживања. Да би се резултати тих истраживања резимирани на ограниченом простору, неопходна је концизност, али и изостављање појединих тема. Упркос концизности, ауторке су написале текст који је јасан и разумљив, иако је у знатној мери била неопходна специфична „психологијска“ терминологија. Крајњи резултат је књига која је приступачна како научној тако и широкој заинтересованој публици. Коначно, издавач Sinapsa едисије заслужује похвале за подршку објављивању ове књиге, као и за квалитет опреме.

Бојан Тодосијевић

Центар за политиколошка истраживања
и јавно мњење
Институт друштвених наука, Београд

UDC 338.1/2
UDC 339.9

СРПСКА СТРАТЕГОЛОГИЈА: ПРВА БРАЗДА

(Часлав Оцић, *Ка обали њлови: сѣрајнеґолошѣка размајѣрања*, Друштво за привредну историју, Београд 2015)

Стратегиологија!? Шта је сад то? Конзервативну групацију у српској научној „класи” поново се неко дрзнуо да провоцира „измишљањем нове науке”. Зар систем наука већ давно није затворен, без могућности нарушавања његове древности и структурисаности? Не само да је незамислив продор споља кроз зидине којима је опасана групација постојећих „наука-староседелаца”, већ и уну-

тар њих нису пожељни инциденти као што су рађања савремених научних дисциплина. Те „ћерке-науче“ доживљавају се као нежељена деца, те иако су се „родила, па их ваља љубати“, она се шиканирају, проглашавају квазинаукама, субјективним тумачењима, теоријско-методолошки неутемељеним приступима... Штавише, проscribeвање се наградњу игнорисањем и прећуткивањем. Ништа

не сме да узнемири самозадовољне ауторитете и њихове позиције. Ни геополитика у њиховом ригидном уму још није успела да одагна сва сумњичења и научно се позиционира, а сад још и та стратегиологија...!

*

Часлав Оцић је не само давно уочио да је Србима стратегиологија тако потребна, а тако запостављена дисциплина, већ је нешто и учинио. Трагом (заборављене?) српске пословице „Кад ђаво куца на врата, ти – ради“, он је почео да истражује на пољу стратегиологије. У маниру одговорног и самопрегорног научника, одмах је „заорао дубоку бразду“. Већ први део наслова његовог дела *Ка обали њлови: стираишеголошка разматрања* упућује на саму суштину – исходите сваке стратегије и науке која се њоме бави јесте да упуте на начин како да се „исплива“ из проблема, дочепа „чврстог тла“ као решења и у будућности постигне „спас“ од „таласа“ проблема у прошлости. Природно је да аутор почиње своје промишљање од дефинисања појма *стираишегија*, посебно се задржавајући, будући да је економист, на стратегији у економији. Из мноштва дефиниција, закључује да свака стратегија има футуристички аспект, тј. да је отворена према будућности, те да свака стратегија има три димензије: стратешки процес, стратешки садржај и стратешки контекст.

У наставку студије Часлав Оцић у стратегиолошку матрицу поставља неколико кључних савремених појава и процеса. Прва у његовом аналитичком фокусу јесте *транзиција* – свеprisутни појам постмодерног раздобља, на чију суштину, па и право значење, мало ко од масовних корисника још обраћа пажњу. Констатујући да је прва модерна транзиција била од феудализма ка капитализму, аутор подсећа на систематски потискивану чињеницу: да би, историјски посматрано, порекло држава („политичког друштва“) требало тражити у развоју вештине ратовања. Милитаризам, по својој природи, јесте конкурентски, такмичарски, као што је у економији тржиште. Следећа транзиција, из капитализма у комунизам (тамо где се догодила), извршена је насилно, превратом – дакле, на неки начин, опет политички и практично милитаристички. Урушавање комунизма поново је поставило питање транзиције: да ли ће постмодерна оријентација бити ка преткомунизму или посткомунизму. У сваком случа-

ју, показало се да у свим сферама доминира политика и да свеколика моћ углавном проистиче из политичке моћи. У том контексту, Часлав Оцић посматра постојање и улогу државе у постмодерним временима. Постављајући питање да ли је савремена држава држава моћи или орган за вршење јавних служби, тј. да ли је држава апарат (принуде) или институција (координације), он констатује да је на делу релација „и-и“, а не „или-или“. На крају овог поглавља аутор подсећа читаоца на речи Соловјева да држава „не служи да се оствари рај на земљи, већ да се живот не претвори у пакао“, али и на хегелијанско-марксистички став да неисторијски, некултурни народи и не заслужују државу. „Њима је довољна и квазидржава с уграђеним детонатором који се зове *равнојравносћ*: равна права имају и они који граде и они који руше државу“, пише Часлав Оцић. Захваљујући том „принципу“ на Балкану је недавно већ разбијена једна држава, а другој се спрема исто на њеном путу ка „плаветној, обилатој, прогресивној, безоблачној и бездржавној будућности новог (европског и светског) поретка“, закључује аутор.

У поглављу „Свет – Европа – Балкан“ Оцић је конкретизовао стратегиолошке погледе дуж територијалне вертикале: глобално – континентално – регионално. Одмах је на глобалном плану констатовао два упоредна, али опозитна тока: модернизацију и етничку идентификацију. Конкурентност супротности постаје све израженија. Економски моћнијим државама (посебно оној најмоћнијој) смета суверенитет држава и „тврдоћа“ граница. Да ли ће примарни конкуренти да остану државе или ће то да постану фирме? Хоће ли после Хладног рата главна битка да се води на економском плану? Конкурентност и у постмодерном хроно-тополошком амбијенту држава (и) географску димензију, иако „глобализација пре свега значи дестериторијализацију“, недвосмислен је аутор.

„Средњи ниво“ стратегиолошког разматрања Часлава Оцића је незаобилазни феномен – ЕУ. Западноевропска интеграција обично се тумачи као потреба стварања ширег и глобално конкурентнијег економског простора (у складу с принципом *економије обима*), али аутор подсећа на оно што се смишљено потискује – да је првенствени мотив интеграције био геополитички, па тек онда економски. У томе би требало тражити не само садашње

и будуће дилеме продубљивања и проширивања ЕУ, већ и кризу њеног идентитета и питање опстанка. Постаје све јасније шта ЕУ није, а не шта јесте. Да ли замисао Европе (ЕУ) региона почива на тежњи повећања кохезије, уз упоредо оснаживање транснационалних структура? Али, те структуре су постале технократске и „представљају привид демократије”, указује аутор. Стога ће све више да се заоштрава дилема каква ће ЕУ бити у времену које долази: једна ЕУ, две или више ЕУ, нордијска ЕУ, латинска ЕУ, балканска ЕУ...

Од будућности ЕУ у великој мери зависиће и судбина трећег просторног нивоа Оцићевог стратегиолошког промишљања – Балкана као „прве и последње Европе”. Балкану, који никако да изађе из спирале конфликта, од животне важности је мир, стабилан, дуготрајан и како-тако праведан. „Мир је предуслов и резултат развојног процеса”, директан је аутор. А пут до мира на Балкану доноси дебалканизација Балкана, тј. његова (ре)европеизација (јер је простор данашњег Балкана био „прва” Европа). До тада, Балкан ће бити у сталном заостајању, периферија или полупериферија. Да ли је то његова дугорочна (трајна?) извесност, будући да се на вишегодишњу регионалну кризу изазвану југословенским „разби-распадом” надовезала велика, глобална криза. Многи се позивају на историјска искуства да се из таквих криза излази само ратом. Или, како Часлав Оцић подсећа на речи Карла Шмита: „Из мале кризе излази се малим ратом, а из велике кризе великим ратом”.

Развој је трећа велика тема у стратегиолошком фокусу Часлава Оцића. Упркос прокламацијама, на глобалном плану развојни јаз се повећава. Какав је каузални однос спонтаности (самотока) и интервенције са становишта развојне поларизације? Шта је суштина прожимања развоја и (државне) моћи? Меркантилистички посматрано, раст државне моћи је аутономни циљ, коме би требало да служи и економска политика. „Економија је, дакле, у служби моћи”, језгровито закључује аутор. Али, стварност нас стално опомиње да су економија и политика неодвојиви. Очигледна манифестација њихове интегралне употребе јесу економске санкције као вид мирнодопског (економског) рата чији је циљ да се онемогући развој. Економске санкције уводе они који се сматрају и објективно јесу супериорни због богатства и војне моћи. Них

Часлав Оцић назива *економски цареви* и истиче пример САД које су увеле 2/3 свих санкција током 20. века. Циљ економских санкција јесте да се победа постигне без оружане борбе или да се направи економска припрема војног похода, о чему су, како подсећа аутор, писали и кинески војни писац Сун Цу Ву и српски војни писац Чедо Марковић. Феномен развоја је комплексан и њега би требало да проучава нова „наука о развоју”. Иако се појам *развој* најчешће користи без атрибута и требало би да подразумева свеобухватност (тоталитет), обично се сведено поистовећује с *економским развојем*. Часлав Оцић анализира развој на вишедимензионалан начин: као привредни раст, као модернизацију, као дистрибутивну правду, као друштвено-економску трансформацију. Са сваког од ових становишта могуће је правити целовите или фрагментарне стратегије. Једна од таквих је стратегија смањења сиромаштва, карактеристична за Африку, а аутор напомиње да је у Европи само за две државе прављена ова врста стратегије – за БиХ и Србију!

Закључна разматрања у монографији индикативно су насловљена са: „Поуке?” Ауторова запитаност није случајна. Кључно питање јесте да ли је национална стратегија депласирана у епохи глобализације (и глобализма као идеологије!) која тежи да обесмисли националне суверенитете и границе? Аутор сматра да је она потребна и то аргументовано образлаже. Глобалистички оријентисани теоретичари могу да прогласе „крај идеологије”, „крај географије” и „крај историје”, али стварност то демантује. „Глобализација је део мита, али и део реалности”, констатује аутор и наставља да је „она створила два света: виртуелни и реални”. Ипак, већина економских активности проистиче с унутрашњег, националног нивоа и зависи од националних стратегија. Сходно томе, Часлав Оцић упућује сасвим примерену поуку да у последњих 500 година ни једна земља није постигла висок ниво развоја, а да се он заснивао на подређивању спољашњим снагама! Земља која жели да буде „сам свој газда” мора да осмисли такву стратегију која ће јој омогућити да буде субјект, а не објект историјских процеса. Национална стратегија требало би да буде утемељена како у сопственом историјском искуству, тако и у спознаји за тај простор битних појава „дугог трајања”, како их назива Бродел. Потребна је таква савремена

национална стратегија где глобализацијска модерност неће поништавати националну самосвојност. Али, кључна препорука Часлава Оцића заснива се на народној „ближа ми је кошуља од капута” – потребна је најпре сопствена национална интеграција и консолидација, па тек онда укључивање у шире окружење. На „безалтернативном” путу у „организације Западне цивилизације”, како Хантингтон назива НАТО и ЕУ, српска политичка номенклатура (не)свесно заборавља да су српски народ и земље дезинтегрирани. О томе мало воде рачуна многобројне стратегије које су донете у Србији (како наводи аутор, око 120 што секторских, што проблемских стратегија које су на централном државном нивоу донете у последњих 14 година). Израда стратегије развоја није изводљива без постављања јасног и конзистентног полазног концепта и изван конкретног контекста у коме се налази Србија, као и без спознаје положаја (ограничења) Србије и дефинисања друштвених циљева који се желе постићи. Укупна стратегија (опстанка и) развоја Србије требало би да буде резултат синтезе више појединачних, проблемских, секторских стратегија. Стога Часлав Оцић даје

предлог (и шематски) тематских кругова и у њима дефинисаних појединачних стратегија које би требало урадити – од природе, до културе. На крају, аутор своју стратегиолошку синтезу крунише дефиницијом *сџрајџеџкоџ љланирања*, које може да се схвати као трасирање руте којом ће се извесно и безбедно „допловити до обале”.

*

Стратегиологија!? После упознавања с резултатима проучавања Часлава Оцића, представљеним у књизи *Ка обали љлови: сџрајџеџолоџка размајџрања*, упитаност чему ова наука постаје депласирана. Ово дело је пioniрски подухват и без сумње ће допринети да стратегиологија брзо заузме празно место у породици наука које доприносе разумевању стварности и планирању будућности. Она би требала да буде посебно драгоценa управо Србима и Србији, који се с проблемима опстанка и развоја добрим делом суочавају због недостатка далековидог, стратегијског промишљања и делања. Није ли ово више него довољно за закључак о значајном научном доприносу ове књиге?

Миломир Сџејџић

Институт за политичке студије, Београд
milomir.stepic@gmail.com

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE

СНЕЖАНА БОЖАНИЋ (Бачки Брестовац, 1973). Доцент на Одсеку за историју ФФ УНС.

Дипломирала 1997, магистрирала 2004, и докторирала 2010. на Одсеку за историју ФФ УНС. Запослена је на Одсеку за историју ФФ УНС од 2001. У звању доцента (ужа научна област Медијевистика) изабрана је 2010. године. Област интересовања и истраживања: манастирска властелинства средњовековне српске државе, привреда и друштво Србије и Босне у средњем веку, жене у средњем веку, историја Срба у јужној Угарској, границе и међе средњовековне Србије, историја СПЦ. Учествовала је на више међународних и домаћих скупова, симпозијума и семинара. Аутор је бројних радова у којима се бави српском средњовековном историјом.

Важније књиге: *Ибарско језџро Свејосџефанскоџ власџелинџива*, Нови Сад 2005; *Чување џросџора: међе, џранице и разџраничења у срџској држави од 13. до 15. века*, Нови Сад 2013; *Храм Св. аџосџола Пеџира и Павла у Бачком Бресџовцу (1744–2014)*, Б. Брестовац 2014 (са Ж. Васићем).

СЛАЂАНА ВИДОСАВЉЕВИЋ (Призрен, 1960). Доцент на УФ у Призрену (седиште у Лепосавићу) УПр.

Дипломирала 1983. на ПМФ УПр. Магистрирала 1996. на ТФ УНС. Докторирала 2011. год. на УФ у Призрену – Лепосавићу УПр, са седиштем у Косовској Митровици, и стекла звање доктора наука у области методике наставе. Учествовала је на више домаћих и међународних научних скупова, конференција и семинара. Аутор је једне монографије и преко четрдесет научних и стручних радова. Ужа сфера научног интересовања: методика наставе природних и друштвених наука, заштита и унапређење животне средине.

Важније књиге: *Еколоџки садрџаџи у насџави џприроде и друџџива*, Лепосавић 2014.

ГОРАН ГАВРИЋ (Београд, 1981). Историчар уметности, доцент на НАУ у Београду.

Докторирао 2013. године на ФФ УБг (Одељење за историју уметности: Одсек методологија науке о уметности). Доцент на НОВОЈ академији уметности у Београду. Предаје Савремену уметност 1 и 2. Области интересовања: методологија науке о уметности, савремена уметност, историја модерне уметности, студије визуелне културе, наука о уметности и посебне науке. Научне радове објављивао у часописима: *Зборник Народноџ музеја – серија: исџиорија умеџносџи*, *Кулџура* (Бг), *Сцена* (НС), *Меџодички обзори* (Пула), *Наџредак* (Зг), *Весник* (Бг), *Театџрон* (Бг) итд.

Важније књиге: *Праксеолоџија ликовне умеџносџи*, Београд 2014; *Нацџрџи за једну џедаџоџку џраксу: случај Паула Клеа*, Београд 2014.

ВИШЊА ЂОРЂИЋ (Зрењанин, 1969). Ванредна професорка на ФСФВ УНС. Дипломирала 1991, магистрала 1997. и докторирала 2002. на ФСФВ УНС. Предаје на основним, мастер и докторским студијама. Учествовала на бројним домаћим и међународним научним скуповима. Ауторка више од 80 научних радова из подручја школског физичког васпитања, промоције физичке активности и женског спорта. Руководилац више научних и апликативних пројеката. Била је чланица Националног просветног савета (2002–2003). Главна је и одговорна уредница научног часописа *Exercise and Quality of Life*. Чланица експертске групе која је израдила „Стратегију развоја школског спорта у АП Војводини” (2013–2017).

Важније књиге: *Предшколско физичко васпитање у Војводини: друштвено-институционални контекст*, Вршац 2002; *Положај жена у спорту у Војводини*, Нови Сад 2011(коаутор); *Школско физичко васпитање*, Нови Сад 2012.

ЂОРЂЕ ЂУРИЋ (Јарак, Срем, 1971). Доцент на Одсеку за историју ФФ УНС. Дипломирао 1995, магистирао 2002 („Политичка биографија Јована Жујовића до 1918. године”) и докторирао 2010 („Европски утицаји на нововековну српску историографију, од средине 18. до средине 19. века”) на Одсеку за историју ФФ УНС. Доцент на Одсеку за историју ФФ УНС. Области интересовања и истраживања: историја 19. века, историја Русије, историја српске науке. Од 2012. генерални секретар Матице српске.

Важније књиге: *Српски интелектуалац у политици: политичка биографија Јована Жујовића*, Београд 2003, 2014; *Владе Србије: 1805–2005*, Београд 2005 (група аутора); *Вук Маринковић: биографија и научни рад ушмељивача физике као модерне науке у Србији*, Нови Сад 2007.

ЈОВАН ЈАЊИЋ (Врбић, Крупањ, 1963). Видети биобиблиографску белешку у ЗМСДН бр. 149 (4/2014).

ДРАГИЦА КОЛЦИН (Нови Сад, 1962). Доценткиња на ФСТ УЕд.

Дипломирала на ПрФ УНС (1985), магистрала из области регионалне политике у ЕУ (2008) и докторирала 2012. у области иновационе политике ФТН УНС („Развој модела иновационе политике заснованом на концепту отворених иновација”). Запослена у ПСНТР ПВ (од 2008). На Факултету за спорт и туризам држи наставу на основним академским студијама (Пословно право). Објавила више научних радова у научним часописима и учествовала на више научних скупова међународног карактера на тему иновационе политике и отворених иновација.

ДУШКО КУЗОВИЋ (Ужице, 1967). Инжењер архитектуре.

Дипломирао (1994), магистирао (2006) и докторирао (2013) на АФ УБг. Члан ИКС, УАС, УУС, ДКС, председник ДАУ итд. Публиковао већи број радова у часописима: *Ужички зборник*, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, *Архитектура и урбанизам*, *Facta Universitatis* итд. Учествовао и организовао неколико међународних конференција. Добитник *Борбине* повеље за архитектуру (коаутор, Сарајево, 1992), Награде за архитектуру града Новог Сада (коаутор, 1991), и неколико првих награда на архитектонским и вајарским конкурсима у Југославији и свету. Област истраживања: вернакуларна архитектура Балкана, историја архитектуре и урбанизма Балкана у 19. и 20. веку, архитектонска и урбана конзервација, савремено архитектонско и урбанистичко обликовање.

Важније књиге: *Најједноставнији облици становања централног и западног Балкана*, Сирогојно 2014 (коаутор).

ВЕРА МЕДИЋ (Мачвански Прњавор, 1959). Доценткиња на ФСТ УЕд. Дипломирала 1991, магистрала 2002. у области менаџмента у финансијама), докторирала 2009. у области стратегијског менаџмента на ЕФ УНС у Суботици. Запослена у ПСНТР ПВ од 2008. На ФСТ ЕДУ држи наставу на основним академским студијама (Економика предузећа и Предузетништво). Објавила више научних радова у научним часописима и учествовала на више научних скупова међународног карактера на тему међународно пословање, стратегијски менаџмент и корпоративно предузетништво.

ИВАНА МИЛОШЕВИЋ (Нови Сад, 1985). Асистент на ФЕИМ УПА у Новом Саду.

Дипломирала 2009. на ЕФ УНС („Zero waste – нула отпада”). Мастер студије завршила 2013. на ПоФ УНС („Последице савременог тржишног привређивања по животну средину”). Докторске студије уписала 2013. године на ФЕИМ УПА у Новом Саду (студијски програм: Пословна економија). На основним академским студијама ангажована је на извођењу наставе на предметима: макроекономија, национална економија, и јавне финансије. Ангажована је на Програму сталног стручног усавршавања наставника, васпитача, стручних сарадника и директора, под покровитељством ЗУОВ за школску 2014/2015. и 2015/2016. годину.

ВЕСНА РОДИЋ (1965, Темерин). Редовни професор ПоФ УНС.

Дипломирала 1989. на ПоФ УНС (Агроекономски смер). На истом факултету 1995. године одбранила магистарску тезу („Модел за оптимално регионално планирање пољопривредне производње”), а 2001. и докторску дисертацију („Модел за оптимизирање развоја пољопривреде и прехранбене индустрије”). У звање редовног професора изабрана 2011. Између осталог, задужена је за извођење наставе из предмета Управљање животном средином и природним ресурсима на основним академским студијама, Одрживо управљање животном средином на мастер студијама и Методе управљања животном средином на докторским студијама. До сада је објавила преко 120 научних радова, од чега једанаест у међународним часописима. Као учесник размене универзитетског особља 2004. године провела шест месеци на државном универзитету Пенсилваније (Penn State University) у САД. Учесник је у реализацији више националних и међународних пројеката. Била је представник Србије у Програмском комитету седмог оквирног програма (FP7) за област „Исхрана, пољопривреда и биотехнологија”. У више наврата ангажована је да као независни експерт за оцену пројеката финансираних од стране ЕУ (FP6 и Tempus).

Важније књиге: *Model za optimalno regionalno planiranje poljoprivredne proizvodnje*, Novi Sad 1996; *Модел за оптимизирање развоја пољопривреде и прехранбене индустрије*, Нови Сад 2002; *Oranice u Srbiji: kapaciteti, razmeštaj, način korišćenja*, Novi Sad 2010 (коаутор).

НЕДЕЉКО СТОЈНИЋ (Ужице, 1957). Инжењер геологије. Научни сарадник ИВП „Јарослав Черни”.

На РГФ УБг дипломирао 1982. и магистрирао 1990. Докторирао на Faculty Civil Engineering, TU (1995). Предмет истраживања: анализа динамичког понашања медијума у сеизмичким условима. Активности: процена сеизмичког хазарда и симулације динамичког понашања медијума.

Важније књиге: *Сеизмичност терена и егзогене геодинамичке појаве (клизишта и одрони) у западној Србији*, Београд 2008 (коаутор).

ТАТЈАНА ТУБИЋ (Кикинда, 1968). Редовна професорка на ФСФВ УНС. Дипломирала 1991, магистрала 2000. и докторирала 2003. на ФФ УНС. До 2008. на ПеФ у Сомбору (у звању наставника за научну област Психолошке науке), а затим у истом својству на ФСФВ УНС. Предметни наставник на основним академским студијама (Психологија са развојном психологијом), струковним (Психологија спорта), мастер студијама (Социјална психологија) и докторским студијама (Кинезиолошка антропологија). Аутор монографије, уџбеника и приручника, као и више десетина научних радова објављених у међународним и националним часописима и зборницима. Учесник већег броја научноистраживачких пројеката.

Важније књиге: *Од ученика до учења*, Сомбор 2005; *Психологија у сјорџу*, Нови Сад 2006; *Стиллови учења и академско њосџиџнуће*, Нови Сад 2009; *Психологија и сјорџу*, Нови Сад 2013.

ЂУРА ХАРДИ (Врбас, 1971). Ванредни професор на Одсеку за историју ФФ УНС.

Дипломирао 1996, магистрирао 2001. и докторирао 2009 („Породица Другет у средњем веку”) на Одсеку за историју ФФ УНС. Био је стипендиста *Goethe Institut* (2002), *ÖAD – Institut für Geschichte, Carl-Franzens-Universität* (Грац, 2007), *Georg-Eckert-Institut für internationale Schulbuchforschung* (Брауншвајг, 2007). Од 1997. године запослен је на Одсеку за историју ФФ УНС. Године 2014. изабран је за ванредног професора за ужу научну област медијевистика. Предаје курсеве из опште историје средњег века. Био је гостујући предавач на Универзитету Коменског у Братислави. Предмет истраживања су му односи Кијевске Русије са земљама Средње Европе, српско-мађарски односи у средњем веку, Угарска у доба Анжујаца, историја Русина. Аутор је више десетина научних радова и прилога. Био је учесник десетак међународних научних конференција.

Важније књиге: *Наследници Кијева између краљевске круне и џајарскоџ жарма, сџудуја о државно-џравном џоложају Галичке и Галичко-Волинске кнежевине до 1264. џодине*, Нови Сад 2002; *Drugeti, povest o usponi i padu porodice pratilaca anđijskih kraljeva*, Novi Sad 2012.

МАРИЈА ЦВЈЕТКОВИЋ (Суботица, 1989). Социолог.

Дипломирала 2012. и мастерирала 2013 („Неолиберализам као модел урбаног управљања и као просторно селективна стратегија”) на Одсеку за социологију ФФ УНС. Област истраживања: социологија града, социологија окружења и економска социологија.

БОГОЉУБ ШИЈАКОВИЋ (Никшић, 1955). Филозоф и теолог. Редовни професор ПФФ УБг.

Дипломирао 1981. и магистрирао 1986. филозофију на ФФ УБг. Докторску тезу из филозофије одбранио је 1989. године на ФФ УСа. Министар вера у Влади СРЈ 2000–2001, а затим савезни секретар Министарства вера СРЈ. Од 2003. је редовни професор на ПФФ УБг на предметима из области филозофије. Објавио је око 300 студија, чланака, библиографија, рецензија и приказа у домаћој и иностраној периодици и зборницима на српском, немачком, енглеском, француском, руском, италијанском, словеначком и бугарском. Приредио је око 40 стручних тематских зборника. Уредник је неколико стручних периодичних публикација: часописа за филозофију и социологију *Луча* (Никшић, од 1992. до 2006. главни и одговорни уредник), ревије *Овдје* (Подгорица, 1989–2003), *Философских сџудуја* (Бг, 1991–1992), *Оџачника* (Врњачка Бања 1996–1998), *Боџословља* (Бг,

2005–2010), *Теолошких погледа* (Бг, од 2008), оснивач је и главни уредник међународног часописа *Philotheos*, као и периодичних публикација *Библиографија српске теологије* (од 2009) и *Библиографија српске философије* (од 2011), члан је (од 2004) међународне редакције *Архива за средњовековну философију и културу* (Archiv für Mittelalterliche Philosophie und Kultur); руководи пројектом „Српска теологија у двадесетом веку“ и уређује истоимени зборник (од 2007); ауторски је уредник филозофске библиотеке *Aletheia*. Објавио је неколике десетине превода стручних текстова са немачког, енглеског, руског и грчког.

Важније књиге: *Mythos, physis, psyche: ogledanje u predsokratovskoj „ontologiji“ i „psihologiji“*, Nikšić – Beograd 1991; *Зоон полиишкон: подаци из личне лежишмације*, Подгорица 1994; *Хермесова крила*, Београд 1994; *Историја, одговорност, свепост*, Подгорица 1997; *Between God and Man: essays in Greek and Christian Thought*, Sankt Augustin 2002; *Пред лицем другог: фуџа у оледима*, Београд – Никшић 2002; *Огледање у конијекцију: о Цркви и држави, знању и вјери, предању и идентитету*, Београд 2009; *О пашњи и памћењу*, Београд 2012; *Историја – Насиље – Теорија*, Београд 2012; *Криштика балканистичког дискурса*, Београд 2012; *The Presence of Transcendence : essays on facing the Other through holiness, history and text*, Los Angeles – Belgrade 2013; *Присушност транценденције: хеленство, хришћанство, философија историје*, Београд 2013; *Универзитет и српска теологија*, Београд 2014 (коаутор); *The University and Serbian Theology: the historical and educational context of the establishment of the faculty of Orthodox theology in Belgrade*, Alhambra 2015 (са А. Раковићем).

СКРАЋЕНИЦЕ

АП	Аутономна покрајина	СПЦ	Српска православна црква
ВлРС	Влада Републике Србије	СРЈ	Савезна Република Југославија
ДАУ	Друштво архитеката Ужица		
ДКС	Друштво конзерватора Србије	TU	Tokyo University
ЕУ	Европска унија	ТФ	Технолошки факултет
ЗУОВ	Завод за унапређивање образовања и васпитања	УАС	Удружење архитеката Србије
ИВП	Институт за водопривреду	УБг	Универзитет у Београду
ИКС	Инжењерска комора Србије	УЕд	Универзитет EDUCONS
МВе	Министарство вера	УКС	Удружење књижевника Србије
МТУ	Мегатренд универзитет	УНС	Универзитет у Новом Саду
НАУ	Нова академија уметности	УПА	Универзитет Привредна академија
ПБФ	Православни богословски факултет	УПр	Универзитет у Приштини
ПВ	Покрајинска влада	УСа	Универзитет у Сарајеву
ПеФ	Педагошки факултет	УУС	Удружење урбаниста Србије
ПМФ	Природно-математички факултет	УФ	Учитељски факултет
ПоФ	Пољопривредни факултет	ФЕИМ	Факултет за економију и инжењерски менаџмент
ПрФ	Правни факултет	ФКМ	Факултет за културу и медије
ПСНТР	Покрајински секретаријат за науку и технолошки развој	ФСТ	Факултет за спорт и туризам
РГФ	Рударско-геолошки факултет	ФСФВ	Факултет за спорт и физичко васпитање
САД	Сједињене Америчке Државе	ФТН	Факултет техничких наука
		ФФ	Филозофски факултет

РЕЦЕНЗЕНТИ ЗМСДН У 2014. ГОДИНИ /
MSSSQ REVIEWERS IN 2014

Др Оливер Антић, Правни факултет, Универзитет у Београду
Др Снежана Бесермењи, Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду
Др Милан Брдар, Институт друштвених наука, Београд
Др Рајко Буквић, Географски институт „Јован Цвијић”, САНУ, Београд
Др Лепосава Грубић Нешић, Факултет Техничких наука, Универзитет у Новом Саду
Др Војин Дабић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду
Др Бранислав С. Ђурђевић, Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду
Др Ђорђе Игњатовић, Полицијска академија, Универзитет у Београду
Др Јована Максимовић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
Др Милош Марјановић, Правни факултет, Универзитет у Новом Саду
Др Милован Митровић, Правни факултет, Универзитет у Београду
Др Драго Његован, Музеј Војводине, Нови Сад
Др Часлав Оцић, дописни члан САНУ, Београд
Др Радица Павловић, Факултет за пословне студије, Мегатренд универзитет, Београд
Др Татјана Пивац, Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду
Др Владимир Стојановић, Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду
Академик Олга Хацић, Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду
Др Јована Чикић, Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду
Др Срђан Шљукић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких
наука с непрекидним излажењем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **20,00** €)

за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **10,00** €)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **5,00** €)

Наручујем _____ примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун
Матице српске, број **295-1234397-90** (Српска банка), са назнаком
„за Зборник МСДН”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати
омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: **vnikolic@maticasrpska.org.rs** односно **zmsdn@maticasrpska.org.rs**

МАТИЦА СРПСКА

МАТИЦА СРПСКА

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс: 021 528 901

НЗ: 1 Maticae Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

E-mail: ms@maticasrpska.org.rs • www.maticasrpska.org.rs

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/420–199; 021/6615–798

Quarterly for Social Sciences published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street

Phone: (00381) 21 420–199
(00381) 21 6615–798

E-mail:
vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке* закључила је
150 (1/2015) свеску 16. марта 2015.

За издавача: доц. др Ђорђе Ђурић

Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић

Лектор: Владимир М. Николић

Коректор: Владимир М. Николић

Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Оливера Кривошић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање завршено 2015. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 400

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке /
главни и одговорни уредник Часлав Оцић ; 1984, св.
76–. – Нови Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–
. – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енг. језику. – На-
ставак публикације: *Зборник за друштвене науке*
ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије
Покрајинска влада
(Покрајински секретаријат за културу и јавно информисање)